

T.C
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Üniversitesi
Tarih Anabilim Dalı
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

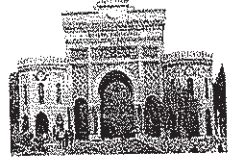
**ARŞİV BELGELERİNE GÖRE I. DÜNYA
SAVAŞINDA VAN VE ÇEVRESİNDE ASAYİŞ
PROBLEMLERİ**

Hazırlayan
Dilek Akgümüş
250108076

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Cezmi Eraslan
İstanbul 2011

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **TARİH ANABİLİM** Dalında ders dönemindeki Eğitim - Öğretim Programını başarı ile tamamlayan **2501080760** numaralı **DİLEK AKGÜMÜŞ**'ün hazırladığı "**ARŞİV BELGELERİNE GÖRE I.DÜNYA SAVAŞINDA VAN VE ÇEVRESİNDE ASAYİŞ PROBLEMLERİ**" konulu **YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15.Maddesi uyarınca **21.06.2011 SALI** günü **saat:10.00**'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin*Kabulü*.....'ne (1) **OYBİRLİĞİ /OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
PROF.DR.CEZMİ ERASLAN	<i>Kabulü</i>	<i>C. Erasan</i>
PROF.DR.SÜLEYMAN BEYOĞLU	<i>Kabulü</i>	<i>S. Beyoğlu</i>
PROF.DR.ALİ ARSLAN	<i>Kabulü</i>	<i>Ali Arslan</i>
PROF.DR.HALİL BAL	<i>Kabulü</i>	<i>H. Bal</i>
YRD.DOÇ.DR. FATİH M.SANCAKTAR	<i>Kabulü</i>	<i>F. Sancaktar</i>

ÖZ

Osmanlı devleti güçlü olduğu devirlerde nüfuzu altında yaşayan tüm insanların huzur ve güvenliğini sağlamıştır. Fakat her ülkenin kaderinde olduğu gibi Osmanlı Devleti de zayıflamaya başladığı dönemlerde birçok problemle karşılaşmıştır. Özellikle Avrupa’da başlayan milliyetçilik akımı, birçok etnik kimliği içinde barındıran Osmanlı Devleti için hassas bir mesele haline geldi. Nitekim Osmanlı toprakları üzerinde planları olan Rusya ve Avrupa devletleri tarafından bu mesele kullanılmaya başlandı. Özellikle Ermeni azınlığın, kimlikleri çeşitli vesilelerle ön plana çıkartılmaya çalışıldı. Bu kimlik hırsıyla harekete geçen Ermeniler, önce Avrupalı devletler nezdinde başlattığı politik girişimlerle ıslahatlar konusunda hükümet üzerinde baskı uygulamaya çalıştı. Oysa Ermeniler için ıslahatlar, muhtariyete ulaşma yolunda kullanılan bir vasıtaydı sadece. Nitekim bir süre sonra ıslahatlar kozunun asıl hedeflerine ulaşma noktasında yetersiz kaldığını fark eden Ermeniler, başta Ruslar olmak üzere Avrupalıların uyandırdığı ihtilal ruhuyla harekete geçtiler. Kendilerine yurt olarak tayin ettikleri Anadolu’daki Müslüman nüfusu yok etmek ve Müslümanlara dair tüm izleri silebilmek için önce silahlı çeteler oluşturdular. Ardından terör, tedhiş ve saldırı hareketlerinin ön planda olduğu kanlı bir yol haritası izlediler. Ermenilerin bu terör hareketlerinin en kanlı ve şiddetlisi Van vilayetinde yaşandı. Bunda savaş öncesi açılan misyoner okullarının ve yabancı konsoloslukların Ermeniler arasında milli ruhun uyandırılmasındaki katkılarının yanı sıra savaş arifesinde İran sınırından içeriye sızan silahlı komitecilerin yerli Ermenileri isyana zorlamasının da büyük etkisi vardı. Ermenilerin aynı anda muhtelif yerlerde başlattığı bu isyanlar sırasında masum Müslüman halk öldürüldü. Hedefi sadece Müslüman ahaliyi yok etmek olmayan Ermeniler aynı zamanda şehirde bulunan kışlaları, devlet binalarını, tarihi eserleri ve ibadethaneleri yakıp yıkarak Müslümanlara dair tüm izleri silmeye çalıştılar. İsyanlar sırasında güvenlik güçlerinin yıpranmasına sebep olan Ermeniler böylece Rusların Van’a girişini de fazlasıyla kolaylatırmış oldular. Rusların Ermeni gönüllü birlikleriyle Van’ı işgalinden sonra burada bulunan Ermeni çetelerle birlikte savunmasız Müslüman ahaliye karşı eşine az rastlanır türde katliamlar başlamış, bu katliamlar Van’a yeniden Türk ordusunun girişine kadar devam etmiştir. Van şehri Rus –

Ermeni kuvvetlerinin elinden kurtarıldıktan sonra kalan Ermeniler yeni fesat yuvaları oluşturma tehlikesine binaen Bitlis ve Diyarbakır'a sevk edilmiş, bu arada Van'ın işgali sırasında daha güvenli yerlere göç etmek zorunda kalan Müslümanların da evlerine geri dönüşleri sağlanmaya çalışılmıştır. Bu yıllarda idarî, sosyal ve ekonomik pek çok problemle karşı karşıya kalan Van şehri, Hükümetin destekleriyle yerel yöneticiler tarafından yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

Ottoman Empire, during the era when it was a powerful state, provided peace and security to all people living in its territories. However, like any other country, Ottoman Empire faced with many problems during its decline. Especially nationalistic movement in Europe affected the Empire, because it was hosting too many ethnic identities. Indeed, some European states and Russia started to use this situation against to the Ottoman Empire. Particularly the subject of Armenians identity was issued within several occasions. With this ambition Armenians took action while initiating politics with Europe, they tried to pressure the government and focused on the subject of reforms. These reforms were only a way of achieving the autonomy for the Armenians. After a while, they realized that this way was not enough to achieve the autonomy, furthermore they were manipulated by Europeans and Russians to revolute. Anatolia, where the majority of Muslim population was living, was appointed as the home by Armenians for destroying and erasing all traces of Muslims. Firstly, they composed armed gangs. Then, they followed the way map which was drawn upon terror, intimidation, and bloody attacks and actions. The most bloody and violent terrorist actions from these movements of Armenians was in the province of Van. In this point, the share of domestic Armenians was also important. They had become more conscious of the national soul and were encouraged to rebel by missionary schools that opened before the war, foreign consulates, and armed gangs which entered from Iranian border. During these riots that were started by Armenians in multifarious several places at the same time, innocent Muslim people were killed. Armenians' goals were not only to destroy the Muslim population but also to try erasing all traces of the Muslims in Van by destroying the city barracks, government buildings, historic places and prayer houses. In this way, Armenians caused deterioration of the security forces in the area, and eased the entry of Russians to Van. After the occupation of Van, Russians troops and Armenian volunteers started a rarely-seen massacres against indigenious the Muslim population. These massacres continued until the entrance of the Turkish army. After recovering Van from the hands of The Russian and Armenian forces, in order to aviod creating new problems and pose a threat in Van, those Armenians who were situated in there were

forced to emigrate to Bitlis and to Diyarbakir. More so, after the recovery the Muslims, who had to migrate to safer places, were given their homes back. During these years, the city of Van faced many administrative, social and economic problems and their reconstruction were dealt with local administrators with the support of the government.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti sınırları içinde farklı din ve mezhepten olan vatandaşlar uzun yıllar huzur içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Fakat 19. yüzyılın sonlarından itibaren Ermeni milliyetçilerinin Müslüman ahaliyi ve Osmanlı hükümetini hedef alan bazı tavır değişiklikleri içinde oldukları gözlemlenmeye başlanmıştır. Zaman içinde bu tavır değişikliğine paralel olarak gelişen davranış biçimlerinin yarattığı asayiş problemleri 1915 yılına gelindiğinde o güne dek görülmedik yıkıcılıkta ve yoğunlukla ülkenin doğusunda cereyan eden genel isyanlara dönüşmüştür.

İsyanlar ve isyanlar sırasında gelişen hadiselerin yaşadığım topraklar üzerinde yaşanmış olması, konuya alaka duymama neden olmakla birlikte merak duygularımın oluşmasında da etkili olmuştu. Öncelikle Ermeni isyanlarına uzanan süreçte Müslüman ve Ermeniler arasındaki ilişkilerde nasıl bir sürecin geliştiğini ve bu süreç içinde nasıl bir değişimin yaşandığı gibi soruların cevabının ortaya konulması kaçınılmazdı.

Bu soruların cevabını verebilmek için ise 1915 Ermeni isyanlarının nedenini ve nasıl bir altyapı üzerine inşa edildiğini ortaya koymakla birlikte isyanlara giden süreçte rol alan iç ve dış etkenlerin titiz bir çalışmayla ve bilimsel ahlaka sadık kalınarak analiz edilmesi gerekiyordu.

Özellikle bu isyanlar içinde, şiddetinin en yüksek olduğu ve mevcut koşullarda alınan tüm tedbirlere rağmen isyanları kontrol altına tutmak mümkün olamadığı için Ermenilerin sevk kararının alınmak zorunda kalındığı Van vilayeti, üzerinde daha detaylı bir çalışmayı gerektiren ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Fakat konuya ilgi duymaya başladıktan sonra yaptığım araştırmalar sonucunda fark ettim ki Kimi hatıra, kitap ve makalelerde meselenin çok kısır bir tekrardan ibaret kaldığını, özellikle birkaç belgeyle ve benzer örneklerle hadiseler ortaya konulmaya çalışılmıştı. Böylece bölgedeki olayları net bir şekilde ortaya koymama yardımcı olacak mümkün olduğunca fazla arşiv belgesinden faydalanarak bu çalışmayı yapmaya karar verdim.

Yapılan bu çalışma sırasında, öncelikle tez danışmanım saygıdeğer hocam Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Prof. Dr. Cezmi Eraslan'a, çalışmamın tüm aşamasında yanımda olduğu, ümitsizliğe kapıldığım zamanlarda bana güven ve ümit verdiği, her daim daha iyiye ve daha kaliteliye ulaşmam konusunda beni teşvik ettiği

için teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmam sırasında kendisinden edindiğim bilgi ve tecrübenin bundan sonraki eğitim hayatım boyunca da büyük katkı sağlayacağına inanıyorum. Yine Saygıdeğer Hocam Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Ali Arslan'a beni çalışmamam sırasındaki yüreklendiren tavrından dolayı teşekkür ediyorum. Aynı zamanda hocalarım Prof. Dr. Halil Bal'a, Yard. Doç. Dr. Fatih Sancaktar'a, Yard. Doç. Dr. Mustafa Selçuk'a ve kürsümüzde Araştırma Görevlisi olan Ramazan Erhan Güllü hocama destek ve yardımlarından dolayı çok teşekkür ediyorum.

Özellikle teşekkür etmek istediğim biri de Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı Doktora öğrencisi olan Murat Aydoğdu'dur. Çalışmam süresince en zor anlarımda hep yardımına koşan sadece tecrübelerini paylaşmakla kalmayan aynı zamanda moral desteğini de esirgemeyen arkadaşşıma minnettarım. Uzun soluklu ve büyük bölümü arşiv belgelerine dayalı bu çalışmamda bilgi ve belgelerin değerlendirilme aşamasında birçok kişinin desteğini gördüm. Özellikle Doç Dr. Recep Karacakaya'ya, Yrd.Doç. Dr. Raif İvecan'a, Dr. Recep Çelik'e, Cabir Duysak'a, Güldane Çolak'a, Fuat Recep ve Seher Dilber yardımlarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak maddi ve manevi desteklerini hiç esirgemeyen tüm aile bireylerime teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	xii
KISALTMALAR	xvii
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE RUSYA’NIN KÜRT AŞİRET REİSLERİYLE İLİŞKİSİ VE VAN SINIRINDA GENEL ASAYİŞ DURUMU

1.1.BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE VAN-İRAN SINIRINDA YAŞANAN ASAYİŞ PROBLEMLERİ	19
1.1.1. Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Rusya’nın Doğu Anadolu Politikasında Kürtlerin Yeri	19
1.1.2. Rusya’nın Kürt Aşiret Reislerini Elde Etme Politikası.....	21
1.1.3.Rusların İran’a Bağlı Kürt Aşiret Reislerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Zemini	23
1.1.4. İran’a Tabi Kürt Aşiret Reislerinin Van-İran Sınırına Yönelik Saldırıları	26
1.1.4.1. İran’a Tabi Kürt Aşiret Reislerinden Simko (İsmail Ağa)’nın Van-İran Sınırına Yönelik Saldırıları.....	30
1.1.4.2. Bedirhanî Abdürrezzak’ın Rusya ile İşbirliği ve Van-İran Sınırında Faaliyetleri.....	35

2. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA VAN’DA GENEL DURUM VE ASAYİŞ PROBLEMLERİ

2.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA VAN'IN GENEL DURUMU	40
2.1.1. Van'ın İdari Yapısı.....	40
2.1.2. Van'da Müslüman ve Ermeni Nüfusu.....	41
2.1.3. Van'da Jandarmanın Durumu	45
2.2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI BAŞLARKEN ERMENİLER VE FAALİYETLERİ	46
2.2.1. Ermenilerin Siyasi Tutumu	46
2.2.2. Ermenilerin Silahlanması	47
2.2.3. Ermeni Gönüllü Birliklerinin Oluşturulması	49
2.3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA VAN VE ÇEVRESİNDE YAŞANAN ASAYİŞ PROBLEMLERİ	50
2.3.1. Ermeni İsyancıları Başlamadan önce Van ve Çevresinde Asayiş Durumu.....	50
2.3.2. Van'ın Çevresinde Ermeni İsyancıları ve Asayiş Durumu.....	53
2.3.3. Van Merkezinde Ermeni İsyancı ve Asayiş Durumu.....	58
2.4. RUS - ERMENİ KUVVETLERİ TARAFINDAN VAN'IN İŞGALİ.....	62
2.4.1. Rus – Ermeni Kuvvetlerinin Van'ı İşgali'nden Önce Van'da Genel Asayiş Durumu	62
2.4.2. İşgal Tehlikesine Karşı Vali Cevdet Bey Tarafından Van'ın Boşaltılması	65
2.4.3. Van'ın Rus ve Ermeni Kuvvetleri Tarafından İşgali	67

3. BÖLÜM

VAN VE ÇEVRESİNDE RUS- ERMENİ YÖNETİMİ ALTINDA MÜSLÜMANLARA UYGULANAN MEZALİM

3.1. VAN'IN MERKEZİNDE RUS-ERMENİ MEZALİMİ	71
3.2. VAN'A BAĞLI KAZALARDA RUS-ERMENİ MEZALİMİ.....	72
3.2.1. Gevaş Kazası'nda Rus-Ermeni Mezalimi	72

3.2.2. Şıtak (Çatak) Kazası'nda Rus–Ermeni Mezalimi	73
3.2.3. Erciş Kazası'nda Rus–Ermeni Mezalimi	75
3.3. VAN'A BAĞLI KÖY VE MAHALLELERDE RUS–ERMENİ MEZALİMİ.....	76
3.3.1. Van'ın Köylerinde Yaşanan Mezalim.....	76
3.3.2. Van'ın Mahallelerinde Yaşanan Mezalim	78
3.4. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İSYANLARA KARŞI ALINAN TEDBİRLER	80
3.4.1. Ermeni Elebaşlarının Tutuklanması.....	80
3.4.2. Geçici Sevk ve İskân Kanunu ve Uygulaması.....	82
3.4.2.1. Sevk ve İskân Kararının Alınması	82
3.4.2.2 Sevk ve İskân Kanununun Uygulanması.	86
3.4.2.3 Sevkin Gerçekleşmesi.	88
3.4.2.4. Ermeni Kafilelerine Yapılan Saldırıları ve Alınan Tedbirler..	90
3.4.3. Kimsesiz Kadın ve Çocukların Durumu ve Sevk Edilmemek için Din Değiştirenler	91
3.4.4. Sevke Tabi Tutulmayan Ermeniler	93
3. 5. VAN'IN KURTULUŞU	94
3.5.1. Van'ın Ruslar ve Türkler Arasında El Değiştirmesi.....	94
3.5.2. Van'ın Kurtuluşu.....	98
3.6. VAN'IN KURTARILDIKTAN SONRAKİ GENEL DURUMU	96
3.6.1. Van'da Rus ve Ermeni Kuvvetlerinin Yarattığı Tahribat	96
3.6.2. Vanlı Müslüman Mültecilerin Geri Dönüşü	100
3.7. VAN KURTARILDIKTAN SONRA KALAN ERMENİLERİN GENEL DURUMU	109
3.7.1. Ermenilerin Nüfus Durumu.....	109
3.7.2. Ermenilerin İaşe Durumu.....	111
3.7.3. Ermenilerin Sevki.....	112

SONUÇ	117
KAYNAKÇA	123
EKLER	138

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
A.T.B.D.	: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DH. ŞFR.	: Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemî
DH. SYS.	: Dahiliye Nezâreti Siyasi Kısım
Çev.	: Çeviren
DH. EUM. 2.Şb.	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 2. Şube
DH. EUM. 4.Şb.	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 4.Şube
DH. EUM. EMN.	:Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Emniyet Kalemî
DH. EUM. EMN.	:Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Emniyet Kalemî
DH. İ. UM.	: Dahiliye Nezâreti İdare – i Umumiyye
HR. SYS.	: Hariciye Siyâsî
DH. KMS.	: Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus
DH, KLH.	: Dahiliye Nezâreti Kalem-i Hususi
Haz.	: Hazırlayan
MV.	: Meclis – i Vükelâ
nr.	: Numara
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
vs.	: ve sâire

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ermenilerin önce Van'da Jandarma ile girdiği küçük çatışmaların kısa zamanda yayılarak büyük bir isyan hareketine dönüşmesi sonucunda yaşanan asayiş problemlerini, öncesini ve sonrasında yaşananları dikkate almadan sadece 1915 tarihi içine hapsetmek konunun ancak sığ bir şekilde ele alınmasına neden olacaktır. Bu ise bizlerin olayların doğru bir analizini yapmamıza engel olacağı gibi fotoğrafın bütününe görmemizi de şüphesiz güçleştirecektir.

Ermeni hadiseleri üzerine sağlıklı bir sonuca varabilmek için kiliseyi, din faktörünü, misyonerlik faaliyetlerini, provakatif amaçlı kullanılan tüm mataryelleri olduğu kadar uluslar arası stratejileri, Ermenilerin bağımsız bir devlet olabilmek için kendilerine yapılan tüm teşvikleri ve Ermenilerin muhtariyetlerini kazanmak adına uluslararası platformlardaki politik girişimleri de bir bütün olarak değerlendirmek zarureti ortaya çıkmaktadır¹.

Osmanlı Devletinin sahip olduğu jeopolitik önemi kadar stratejik konumunu ve yerini kavrayan Rusya başta olmak üzere İngiltere ve Fransa gibi Emperyalist devletler, XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasi çıkarları için Osmanlı Devleti'nin tebaası olan Ermeni, Kürt ve benzeri toplulukların hamiliğini üstlenerek Doğu politikalarını oluşturmaya çalışmışlardır². Özellikle 1877 – 78 Osmanlı- Rus savaşı ve neticeleri, bu konuda bir başlangıç ve kırılma noktası teşkil etmektedir.

1877 – 78 Osmanlı - Rus Savaşı'ndan sonra Rusya, bu savaştan mağlup çıkan Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumdan faydalanmak suretiyle Hıristiyan bir unsur olan Ermenileri kullanarak İskendurun ve Basra Körfezine inmeye çalışacaktı. Rusya'nın Hıristiyan bir unsur olan Ermenileri kullanma çabası, tarihsel yayılmacı politikalarına uygun bir davranış biçimi olarak algılandığında şaşırtıcı değildi³. Bu amaçla Ermeni Patriği Nerses Varjabedian'ın da taleplerinin

¹ Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı, Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar**, İstanbul 2005, s. 9

² Salih Altınok, **19. ve 20. Yüzyıl Başlarında Ermeni Sorunu**, 3. Baskı, Ankara 2007, s. 11 - 12

³ Rusların siyasi gayeleri kapsamında Ermenileri kullanma girişimleri, XIX. Yüzyılda ortaya çıkmış yeni bir gelişme değildi. Ruslar XVIII. Yüzyılın ilk yarısından itibaren Kuzey Azerbaycan ve

dikkate alınarak imzalan Ayastefanos Antlaşması'na, "Ermenilerin oturmakta olduğu Anadolu vilayetlerinde yeni bir idare tarzının kurulması ve Ermenilerin Kürtlerle Çerkezlerle karşı korunması" şeklinde bir maddenin konulması sağlandı. Bu madde ile Ermeni adı ilk kez bir uluslar arası antlaşmaya girmiş oluyordu. İlk defa Ayastefanos Antlaşmasında Ermenilerden söz ediliyor olması, Ermeni meselesinin uluslar arası politika gündemine getiriyordu ki, bu da Ermeniler için yakın gelecek için hayalini kurdukları "bağımsız Ermenistan"a kavuşma arzusunu arttırmış olmakla birlikte gerçekleştirecekleri ihtilal hareketlerine de moral ve güç katmıştı.

Ayastefanos Antlaşması Ermenileri memnun etse de Rusya'ya büyük avantajlar sağlaması (Balkanlara ve Doğu Anadolu'ya yerleşmesi), başta İngiltere olmak üzere birçok Avrupalı devletin itirazına neden olmuştur. Özellikle Rus nüfuzunun doğuda etkinleşmesi, İngiltere'nin sömürgecilik çıkarlarına ters düşmekteydi. Rusya'nın pozisyonunun, İngiltere'nin sömürgelerine giden yolda büyük bir tehdit oluşturması İngiltere'yi harekete geçirmişti. Rusya'nın söz sahibi olacağını düşündüğü yeni düzenden endişe duyan İngiltere, Rusya'nın Ayastefanos Antlaşmasıyla 1856 Paris muahedesini ihlal ettiği gerekçesiyle Berlin'de yeni bir kongre toplanmasını istedi.

Berlin Kongresinin toplanacağı haberi Osmanlı Devleti'nden daha fazla imtiyaz koparmayı hedefleyen Ermenilerin yeniden harekete geçmesine sebep oldu. Kongreye gönderdikleri bir heyet aracılığı ile Van, Bitlis, Erzurum ve Diyarbakır'da uygulamaya konmak üzere "5 yıl için seçilen Hıristiyan vali, jandarmaların yarısının Müslüman, yarısının gayri Müslim olması ve idarenin yeniden düzenlenmesi, mahkemelerinde yarı yarıya gayrimüslimlerden oluşturulması, mahkemelerin şer'i olmaması, Müslümanlarla aynı haklara sahip olmak, kendi dillerinin de Türkçe

Anadoluda'ki yayılma politikalarının bir vasıtası olarak görmüşlerdi. Bu maksatla Ermenilerin en önemli ruhani makamları olarak kabul edilen Eçmiyazın Katogigosluğu'na, kendi taraftarı olan rahipleri tayin ettirmek suretiyle Osmanlı hâkimiyeti altındaki Ermeniler üzerinde nüfuz sahibi olmaya çalışıyorlardı. Böylece Rusların yayılcı politikalarında Ermeniler, daha rahat ve kolay bir şekilde kullanılabilirlerdi. Ali Arslan, " Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Rolü", **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul 1996, s. 21-37; Ayrıca Ermeni Eçmiyazın Katogigosluğu üzerinde Rus hâkimiyetinin yerleşmesi süreci hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Ali Arslan " Eçmiyazın Ermeni Katogigosluğu'nun Osmanlı Denetiminde ve Rus Kontrolündeki Statüsü", **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul 1996, s. 39 - 49

yanında resmi dil olarak kabulü”⁴ gibi abartılı isteklerini sundular⁵. Fakat İngiltere’nin o günkü çıkarlarıyla örtüşmeyen bu istekler Berlin Kongresinde kabul edilmedi. Kongre sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Ayastefanos’ta Ermeniler hakkında alınan karar biraz değiştirilmekle birlikte ıslahatlar konusunda aynı durum geçerliliğini korurken ıslahat tedbirleri hakkında alınacak ara sıra büyük devletler haberdar edilecek ve bu devletler alınan kararlara nezaret edeceklerdi.

Osmanlı Devleti Berlin Antlaşmasında taahhüt ettiği ıslahatları uygulamayı mümkün olduğunca geciktirmeye çalışıyordu. Çünkü geçmiş tecrübeler düşünüldüğünde, Avrupa’nın baskılarıyla ıslahatların uygulandığı bölgeler birer birer Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmıştı. Aynı kopuşların Anadolu’da da yaşanmasından büyük endişe duyuyordu. Ancak İngiltere’nin ısrarı üzerine, ıslahatlar meselesini yeniden gündemine almış fakat bu seferde reformları ekonomik nedenlerden dolayı uygulayamayacağını bildirmek zorunda kalmıştı.

Ermeniler, artık Berlin Antlaşmasının umdukları bağımsızlık benzeri muhtariyet sağlamayacağını, ıslahat konusunda da vaatten öteye gidilemeyeceğinin farkına varmışlardı. Avrupa Devletleri nezdinde Politik girişimlerinden umduğunu bulamayan Ermeniler, hayalini kurdukları “Ermeni Yurdu”na kavuşmak umuduyla örgütlenmeye başladılar. Başlangıçta hayır amaçlı kurdukları dernekler daha sonra Türklere karşı başlatılan ayaklanmaları koordine eden Komitelerin çekirdeklerini oluşturdu. Kurulan bu dernek ve komitelerin ortak amacı ‘Ermenistan’ın bağımsızlığını sağlamaktı. İlk olarak 1860’da faaliyete geçen “Hayırsever Cemiyeti”ni “Fedakârlar Cemiyeti” takip etti. 1870–1880 tarihleri arasında Van’da “Araratlı Cemiyeti”, “İttihad – ı Halas”, Muş’ta “Okul Sevenler”, “Doğulu” ve “Kilikya” dernekleri kuruldu. Bu dernekler daha sonra tek çatı altında toplanarak “Ermenilerin Birleşik Cemiyeti” adını almıştı. 1880 yılından itibaren yeniden bir örgütlenme içine giren Ermeniler, İstanbul’da “Ermeni Vatanseverler Birliği”ni

⁴ Ersal Yavi, **1856 – 1923 Emperyalizm Kısılcısında Türkler Ermeniler Kürtler**, 6. Baskı, İstanbul 2005, s. 13

⁵ 1877-1878 savaşı öncesi ve sırasında Eçmiyazin Katogigosu İzmirliyan’ın Ermeniler adına bazı imtiyazlar sağlayabilmek adına Rusya ve Avrupa ülkeleri nezdindeki girişimleri ile ilgili daha fazla bilgi için Bkz. Ali Arslan “Eçmiyazi Katogigosluğun’da Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü”, **Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 24-25 Mayıs 2001 Bildiriler, İstanbul 2001, s. 60-61

kurdu. Kuruluş amacı; Ermenilerin kendi kaderlerini kendi tayin edebilmesi için öncelikli olarak idarî ıslahatların yapılması için mücadele etmektir. 1881 yılında Erzurum’da “Şuray – ı Ali Cemiyeti” adı altında kurulan cemiyette benzer gayeler taşınsa da kullanılan yöntem biraz daha farklıydı. Cemiyetin amacı, Ermeniler bağımsızlığını kazanana kadar Osmanlı idaresine karşı kanlı terör eylemleri yürütmektir. Nitekim cemiyetle bağlantılı olan yerlerde yapılan araştırmalar neticesinde çok sayıda silah ve provakatif materyellere rastlanması bu hedefi teyit eder nitelikteydi. Daha sonra Van’da “Karaaç Cemiyeti” kuruldu. Cemiyetin Vanlı Ermeni gençlerini silahlandırarak önemli mevkilerde karışıklık çıkarmak gibi bir misyonu vardı. Ermenilerin bu yıllardaki faaliyetleri sadece siyasal örgütlenmelerle sınırlı kalmadı. Basın–yayın yolu ile propagandalarına devam ettiler. Avrupa’nın değişik şehirlerinde bastırdıkları dergilerin, Osmanlı topraklarında bulunan posta teşkilatı aracılığıyla yayılmasını sağlayarak özellikle Ermeni gençlerinin zihinlerinde milli ruhun uyanması için uğraştılar⁶.

Fakat Ermeni Komitelerinin en etkili ve kapsamlıları hiç şüphesiz Hınçak ve Taşnaksutyun Cemiyetleriydi. Hınçak, 1887 yılında Avrupa’ya öğrenim görmek için gönderilen Ermeni gençleri tarafından İsviçre’de kurulmuştu. Komitenin Osmanlı coğrafyasındaki örgütlenmesi, ilk olarak İstanbul’da başlamış, daha sonra Anadolu’nun farklı illerinde açtıkları şubelerle faaliyetlerine devam etmiştir. Marksist, Sosyalist ilkelere sahip olan Hınçak militanları, program olarak propaganda, tahrik, ve tedhiş hareketlerini benimsemiş, ana gayesi ise diğer komiteler gibi hür ve bağımsız bir Ermenistan’a kavuşmak olmuştur.

Ermeni ihtilal komitelerinden Taşnaksutyun ise, 1890 yılında Tiflis’te, ”Ermeni ihtilalci Federasyonu” adı altında kurulmuştu. Hınçak Komitesi İçinde fikir ayrılığına düşen bir grup Ermeni’nin de katılımıyla Trabzon, İstanbul ve Van’da şubeler açtılar. Böylece faaliyetlerini Osmanlı coğrafyasına taşımış oldular. 1892 yılında ilk toplantısını Tiflis’te yapan Taşnaksutyun mensupları, yakın gelecekte

⁶ Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara, 2006, s. 249 – 258; Cafer Ulu, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler**, Ankara 2009, s. 24 -27; Hasan Oktay, “Taşnak Partisi Van Şubesinin 5. Kongresi (Vasपुरagan (Van) Ermeni İhtilal Komitesi Meclis –i Meşveretinin Müzakerat Fezlekesi)”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı 38, Yıl 7, Mart Nisan 2001, s. 822 – 826; Abdurrahman Çaycı, **Türk – Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, 3. Baskı, Ankara 2006, s.29 – 31; Altınok, **a.g.e.**, s. 14

uygulamaya koyacakları yol haritasını belirlediler ve bu yolda kullanacakları metodlar konusunda fikir birliğine vardılar. Çeteler kurmak, Ermeni gençlerini silahlandırmak, Hükümete karşı isyan hareketlerini düzenlemek Taşnaksutyun cemiyetinin programı dâhilindeydi.

Cemiyetin amacı, Avrupa'nın ve Rusya'nın da desteğini alarak Anadolu'da bağımsız bir 'Ermenistan' kurmaktı. Fakat 'Ermeni yurdu' olarak telakki ettikleri bölgenin tamamında Müslüman nüfus ezici bir çoğunluğa sahipti. Böyle bir durumda azınlığın çoğunluğa hâkim olması gibi bir durum ortaya çıkardı ki bu durumda istedikleri desteği sağlamaları zor görünüyordu. Avrupa'nın desteğini alabilmeleri için öncelikle Anadolu'da nüfus çoğunluğunu sağlamaları gerekiyordu. Bu amaçla Taşnaksutyun Komitesi, kanlı terörist eylemlerle Anadolu'nun demografik yapısını değiştirmeye çalıştı. Komitecilerin "Büyük Ermenistan"ı oluşturma hayaliyle başlattıkları bu terör eylemleri Anadolu topraklarında uzun yıllar bir arada yaşamayı başarmış Kürtleri ve Ermenileri karşı karşıya getirmişti. Kürtlerin, kendi dindaşları ve ırkdaşlarından dahi kana kanla intikam almayı adet haline getirmişken, aralarında yaşayan Hristiyanların döktükleri Kürt kanının hesabını sormaya teşebbüs etmesi muhtemeldi. Bir de Ermenilerin öldürdükleri Müslümanların cesetleri üzerinde yaptıkları tahribatların Kürtler nezdinde uyandırdığı intikam duygusu da hesaba katıldığında bölgede yaşanan Kürt-Ermeni çatışması sürpriz değildi⁷.

Böylece 1890'lı yılların başları artık Kürtler ile Ermeniler arasında güvensizlik ve kuşku sendromunun hâkim olduğu bir dönem olmuştu. Hiç şüphesiz Kürt-Ermeni ilişkisinin ters yüz olmasında Komitecilerin, Kürtleri Ermenilerin aleyhine kışkırtması ve bundan rant sağlamasındaki payı azımsanmayacak kadar büyüktü. Nitekim Ermeni Komitelerinin bu maksatla harekete geçtiği ilk yer, Bitlis yakınlarında Ermenilerle Kürtler arasındaki ilişkilerin eskiden beri gergin olduğu Sason kasabası olmuştu. Başlangıçta küçük çatışmalar şeklinde başlayan olaylar kısa bir süre sonra genel bir savaşa dönüşmüştü. Nihai olarak Murat takma adını kullanan Hınçak Komitesi elebaşlarından Damadyan adlı şahsın yakalanmasıyla ayaklanma

⁷ Rusya'nın Van ve Erzurum'daki Başkonsolosu Mayevski'nin Hatıraları, (Çev. Enver Uzun), Trabzon 2001, s. 34

sona ermişti⁸. Fakat Avrupa’da, Ermenilerin yaşadığı köylerin tahrip edildiği ve 10.000 civarında Ermeni’nin öldürüldüğü şeklinde Türkler aleyhinde karalayıcı bir kampanya başlatılmıştı. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, isyanların nasıl başladığı ve gelişme gösterdiğinin detaylı bir şekilde araştırılması için bir tetkik komisyonu kurulmasını kararlaştırmış, soruşturmanın da objektif bir şekilde yapıldığını ispat etmek için de bir konsolosun bu komisyona katılmasını ABD’den talep etmişti. ABD bu teklife yanaşmamış fakat İngiltere’nin, Erzurum’da bulunan konsolosluklardan birer temsilci gönderilmesi fikri, Osmanlı Hükümeti tarafından uygun görülmüştü. Avrupalı temsilcilerin de katıldığı tetkik komisyonu, çalışmalarının neticesini 20 Temmuz 1895 tarihli raporda ortaya koydu. Hazırlanan raporda, Ermenilerin katliama uğramadığı gibi ölen Ermeni sayısının ise iddia edilen rakamın neredeyse onda biri olan 900 olduğu anlaşılmıştı⁹.

Raporun sonuçları Ermenilerin iddialarının asılsızlığını net bir şekilde ortaya koysa da, bu sonuçlar ne Avrupa’yı ikna etmeye yetmiş ne de Ermenilerin terör eylemlerini durdurabilmişti. Ermeni Komitecilerinin 1890’ların başında başlayan anarşist faaliyetleri sadece Bitlis Vilayeti ile sınırlı kalmamış, 1895 yılının Eylül, Ekim, Kasım ve Aralık aylarında Anadolu’nun birçok yeri de, Ermeni ayaklanmalarına sahne olmuştu¹⁰. 1896 yılına girildiğinde ise, Ermeni ayaklanmalarının merkezi Van vilayeti idi. Rusya ve İran yoluyla Van’a geçen Ermeni komitecilerin 2-3 Haziran gecesi sokaklarda devriye gezen askere ateş açmasıyla başlayan isyanda, bir jandarma ve er yaralanmıştı¹¹. Ermenilerin güvenlik güçlerine ve Kürtlere yönelik düşmanca tutumları, Kürtlerin de karşı tavır oluşturmasında tetikleyici rol oynamıştı. Kısa sürede alevlenen çatışmalar 400 Müslüman ile 1700 Ermeni’nin ölümüyle sonuçlanmıştı¹².

Bahsi geçen hadiseler ve sonuçları göz önünde bulundurulduğunda Ermeni komitacılarının tasarladığı büyük planın ilk kısmının başarıya ulaştığı söylenebilir.

⁸ Bilal Şimşir, **Ermeni Meselesi 1774 - 2005**, 5. Baskı, Ankara 2009, s. 83 - 84

⁹ Salih Altınok, **19. Ve 20. Yüzyıl Başlarında Ermeni Sorunu**, 3. Baskı, Ankara 2007, s. 23- 24

¹⁰ Şimşir, **a.g.e.**, s. 83 - 84

¹¹ Cevdet Küçük, “Van’da Ermeni İsyancıları”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslara arası Sempozyumu**, Van 2- 5 Nisan 1990, s. 139 - 140

¹² Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün “Death and Exile”**, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1998

Bundan sonraki süreçte ise kısa süreliğine de olsa Kürt-Ermeni ilişkilerinde bir normalleşme süreci yaşansa da çatışma ve kanın araya girdiği iki toplum arasında, gittikçe belirginleşen güven bunalımının aşılması pek kolay gözüküyordu.

Bu nedenle İkinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra İttihat ve Terakki Hükümeti'nin önünde duran en büyük meselelerden biri, özellikle Anadolu'daki bu Müslim-gayrimüslim unsurları bir arada kardeşçe yaşatmayı başarabilmektir. Fakat 1890 hadiselerinin izleri henüz silinmemişken ve hala birbirlerine düşman nazarıyla bakan bu iki unsuru bir arada yaşatmak görüldüğü kadar kolay olmayacaktı. Bir de İttihatçıların devlet tecrübesinden yoksun oluşları bu süreci daha da zorlaştıracaktı¹³.

İkinci meşrutiyetin ilanı ile ittihatçıların vatandaşları arasındaki bir arada yaşama isteği, farklı din ve ırktan oluşan toplumun bazı kesimlerinin taleplerini karşılarken, milliyetçilik duygularıyla belli bir ayrılma sürecine girmiş kesimlerin çalışmalarını daha da hızlandırmalarına yol açmıştı¹⁴. Çünkü Ermeniler Meşrutiyeti, uzun süredir mücadelesini verdikleri bağımsız Ermenistan'a ulaşmak için yeni bir fırsat olarak görüyorlardı. Özellikle Ermeni Komiteler ortak düşman olarak ilan edilen İkinci Abdülhamit'in devrilmesi ve ülkeye meşruti bir yönetim getirilmesi hususunda Jön Türklerle dirsek temasına geçmişlerdi. Böylece eşitlik kavramına yüklenilen anlamlardan ve hürriyetin ilânından kendi menfaatlerince faydalanmaya çalışıyorlardı.

Bütün bu düşünceleri değerlendiren İttihat ve Terakki, Ermenilerle ortak bir zeminde anlaşmaya çalıştı. Taşnak komitesine bir takım teklifler yaptı. Bu tekliflerde, Osmanlı topraklarında yaşayan farklı ırkların menfaatleri dikkate alınacak fakat bu menfaatler ortak vatanının çıkarları ile uyumlu olacaktı. Bu uyum kapsamında, cemaatlerin şahsi değerlerini muhafaza edecekler ama "Osmanlılık" paydası altında birleşeceklerdi. Her bakımdan çok geniş bir uzlaşma öngörüsü olan bu çağrıya Taşnakçılar da olumlu cevap verdiler. Ve İttihat- Terakki ile Taşnak

¹³ Fatih Ünal, "II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", Ermeni Araştırmaları, Sayı 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006; <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=396>, Erişim Tarihi 24.10.2010

¹⁴ Cezmi Eraslan, "II. Meşrutiyet'ten Tehcire Osmanlı Devletinin Ermenilere Yönelik Politikaları", Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri, I.Cilt Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2007, s. 67

arasında bir ittifak yapıldı. Bu ittifaka göre, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'da Ermenilere, ülkedeki nüfus oranlarının üstünde üyelik verildi. Ayrıca, siyasi cinayet ve diğer suçların affı hakkındaki kanuna dayanılarak ihtilalci Ermenilere Türkiye'ye dönme izni verildi¹⁵. Siyasi müdahale ile serbest kalan İhtilalci örgütün elebaşıları bölücü propagandalarını uygulayacakları yerlerden biri olarak Van'ı tercih etti. Bu tercihte Van'ın Rusya işgali altında olan İran sınırında olması nedeniyle Ruslar tarafından insan gücü ve silah takviyesinin daha rahat yapılabilmesi düşüncesi etkili olmuştu. Nitekim Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Teğmen Bertram Dickson'ın, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'e gönderdiği 30 Eylül 1908 tarihli raporu da bu durumu teyit eder nitelikteydi. Dickson'a göre:

“Van'da Ermenilerin Taşnaklar (Daşnaglar) ve Armenistler olmak üzere iki partisi vardır. Taşnaklar aynı zamanda Hınçaklarla sıkı ilişkiler içersindedirler. İkinci Meşrutiyet sonrasındaki ilk milletvekili genel seçiminde Varhad Papazyan'ı Van'dan milletvekili seçtiren de Taşnaklar'dır. Armenistlerin adayı Terzibaşyan seçimi kaybetmiştir. Taşnak, aslında bir siyasî partiden çok bir fedaî örgütüdür. Bu örgütün Van'daki önderleri Aram, Varhad Papazyan, Sarkis ve İşhan'dır. Bunların hepsi Vanlı olmayıp Rusya'dan gelme kimselerdir”¹⁶.

Meşrutiyetin ardından Aram, İşhan, mebus Varamyan, Varhad Papazyan ve Sarkis gibi isimlerin dışında Ermeni mektepleri müfettişi Rafael Efendi de Van'daki komitecilik faaliyetlerini yönetenlerden biri olmuştu. Van bölgesinde komite hareketlerini sevk ve idareye başlayan bu şahıslar, Ruslar tarafından temin ettikleri çeşitli silah türlerini Kafkas- İran yolu üzerinden Van'a girişini sağlamak suretiyle komitacıları silahlandırdılar. Bu komitacılar da köyleri dolaşarak Ermenilerin silah ihtiyacını tespit ediyor, her köye nüfus sayısına ve maddi gelirine göre dağıtım yapıyorlardı. Silah almaktan ve vergi vermekten kaçınan Ermenilere de bazı yaptırımlar uyguluyorlar, cezalar veriyorlardı. Örneğin, silahlanmaya karşı çıkan

¹⁵ Ahmet Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi** (Türkçesi Cengiz Aydın), İstanbul 2001, s. 37 - 38

¹⁶ Hüseyin Çelik, “1915 Görgü Tanıklarınca Van ve Çevresinde Ermeni olayları”, **Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Ermeniler**, (Editör Türkaya Ataöv), Ankara 2002, s. 86-87

Ermenileri köylerinden kovarak nikah, miras, seçim vs. gibi haklardan mahrum bırakıyorlardı¹⁷.

Ermeni komitelerinin elebaşları olan bu şahıslar gayri meşru eylemleriyle sadece yöredeki yerli Ermenileri mağdur etmekle kalmıyor iki unsur (Ermeni-Kürt) arasında gerginliğin artmasına da neden oluyorlardı. Nitekim kısa zamanda Van yöresindeki tüm komite hareketlerinin yönetimini ele alan kişilerden biri olan Ermeni mektepleri müfettişi Rafael Efendi, Ekim ayında Van'ın Karkar nahiyesinde, dört köylü ile beraber Hizan'daki Ermeni mekteplerini teftiş için geldiği sırada Zoku isminde bir Kürt köyünün yanından geçerken Seyyid Ali adındaki bir şahsın teşvikiyle vurulur¹⁸. İlk olay yeri incelemelerinde cinayetin sebebine dair net bilgi verilemese de cinayetten 11 gün sonra Van vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazılar neticesinde Rafael'in katlinin, Tinis-Özim hadisesinden başka bir şey olmadığı anlaşılmıştı.

Tahkikat sonuçlarında bahsi geçen Tinis- Özim hadisesi ise özetle şöyle cereyan etmiştir: Bitlis vilayetinin Pervari kazasına bağlı ve uzun süredir Ermeni fesatçılarının da toplanma merkezi olarak bilinen Özim Karyesi'nde ikamet eden Ermenilerin bu köye sınır bir yerde bulunan Tinis aşiretinin yaşadığı yeri ansızın basarak Kürtlerden üç kişiyi öldürmeleri ve altı kişiyi yaralamaları Bitlis ve Van vilayetleri dâhilindeki bütün Kürtlerin heyecanını yükseltmiş ve büyük bir iz bırakmıştır. Ayrıca öldürülen Rafael'in de bu çatışma sırasında silahlı Özimplilere kumanda etmiş olması Kürtler arasında hakkında derin bir intikam hırsı uyandırmıştır.¹⁹

Ermeni müfettişi Rafael'in öldürülmesi her ne kadar Kürtlerin kişisel bir intikam hırsından kaynaklansa da Ermeni komitecileri için yeni bir propaganda döneminin başlangıcı olmuştur. Özellikle Van bölgesinde bu propaganda, sürekli olarak bir asayişsizlik durumu olduğu ve can güvenliklerinin Kürtler tarafından

¹⁷ **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri**, (Hazırlayan Mehmet Kanar,), İstanbul 2001, s. 265-266

¹⁸ **BOA. DH. SYS.** 100/1_187; Van'da 11. Kolordu Kumandanlığı namına Erkan-ı Harbiye Reisi Cemal Bey'den gelen 25 ekim 1912 tarihli şifreli telgraf sureti

¹⁹ **DH. SYS.** 100/1_147; Van Vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 5 Kasım 1912 tarihli tahrirat

tehlike altında olduğu şeklinde tezahür etmiştir. Özellikle geçmişte Hamidiye Alaylarıyla bağlantılı olayları da referans göstermek suretiyle geçmiş dönemlerin intikamını almak için Kürtlerin her türlü faaliyetini kendilerine karşı tertip edilen bir komplo olarak lanse etmekten çekinmemişlerdir. Bu nedenle mahalli yöneticiler kendi adlarına geliştirdikleri stratejik tavırlarla bu ajite edilmiş haberlere inanmaya hazır olan Rusya ve Avrupa'nın herhangi bir müdahalesinin önüne geçmeyi hedeflemişlerdir. Öncelikle soruşturmanın aydınlatılması için büyük çaba sarf edilmiş katillerin yakalanma süreci mümkün olduğunca hızlandırılmıştır.

Herhangi bir dış müdahaleye engel olmanın dışında bölgede gelecek günlerde yaşanması muhtemel yeni hadiseleri engellemek, güven ve huzuru sağlamak ve katillerin yakalanmadan bölgeden uzaklaşması endişesi de güvenlik güçlerinin cinayeti hızlı bir şekilde çözmesinde etkili olmuştu. Nitekim olaydan bir gün sonra şüpheli 18 kişi yakalanarak adliyeye teslim edilmişti²⁰. Ayrıca cinayet mahalli Bitlis hududuna çok yakın olmasından dolayı katillerin bazılarının oraya firarı muhtemel bulunmasına binaen Hizan cihetlerinde takip başlatılmış, Bitlis vilayeti de durumdan haberdar edilmişti. Böylece İki şahıs daha Hizan'dayken yakalanarak Gevaş'a sevk edilmiş diğer tutuklularla beraber haklarında adli işlemler süratle devam etmiştir²¹. Bununla birlikte Van ve havalisinde bir hadise çıkarmaya çalışan bozgunculara karşı acil ve etkili bir tedbir olması bakımından 11. Kolordu Kumandanlığınca bazı yerlerde idare-i örfiye ilanına dair Harbiye Nezareti tarafından teminat verilmiştir²². Alınan bu tedbirlerin yanında Ermenilerin her türlü şikayeti mahalli yöneticiler tarafından dikkatle takibe alınmış ve bir devlet ciddiyetiyle tüm mekanizmalar harekete geçirilmek suretiyle Ermeni vatandaşların huzur ve güvenliği teminat altına alınmaya çalışılmıştır.

Fakat Hükümetin aldığı tüm tedbirlere rağmen komiteciler Ermeni okulları müfettişi Rafael Efendi'nin öldürülmesi hadisesini propaganda malzemesi olarak kullanma niyetindeydiler. Ermeni okulları müfettişi Rafael Efendi'nin Van ve Bitlis

²⁰ **DH.SYS.** 100/1_187; Van Valis Ahmed İzzet Bey tarafından Dahiliye Nezaretine 29 Ekim 1912 tarihli şifreli telgraf

²¹ **DH.SYS.** 100/1_171; Van Valis Ahmed İzzet Bey tarafından Dahiliye Nezaretine 31 Ekim 1912 tarihli şifreli telgraf

²² **DH.SYS.** 100/1_177; Sadarete bağlı Tahrirat Kaleminden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Kasım 1912 tarihli tahrirat

vilayetleri hududu üzerinde öldürülmesi Taşnak militanlarının kendilerini göstermesi için bir fırsat oldu. Nüfuzlarını arttırmak maksadında oldukları hem Ermeniler hem de Murahhasa tarafından da teyit edilen Taşnak militanları, ellerine geçen bu fırsatı sonuna kadar değerlendirme niyetindeydi. Harekete geçmekte vakit kaybetmeyen birkaç Taşnak üyesi, tertibi olmak üzere maktul Rafael'in cenazesi, yakın köylerden 200 kadar kişi ile Ahdamar rahibi tarafından vilayet merkezine getirilerek Hükümet dairesi önünde bir gösteri yapılmak istenilmiştir²³. Fakat şahıslar amaçlarına ulaşamamış, Polis tarafından alınan tedbirler sayesinde ciddi bir hadise meydana gelmemiştir.

Taşnak militanları, cenaze törenindeki aşırı hareketleriyle açıkça hem sevenlerine hem de düşmanlarına gözdağı vermeye çalışmıştır. Uzun süredir emel ve maksatlarına ulaşmak için her çeşit eylem ve hareketi mübah addeden komiteciler, Rafael'in katlini bazı planlarını hayata geçirmek için uygun bir fırsat olarak telakki etmeleri sebebiyle böyle bir nümayışe yönelmişlerdir²⁴.

Tabii olarak Taşnak militanları planlanan eylemlerin hayata geçirilmesinde, uzun süredir dini hüviyetini kaybeden ve böyle durumları bir koz olarak kullanmayı prensip haline getiren patrikhaneye aynı çizgide buluşmakta çok da zorlanmamıştı. Patrikhane, devletin ilgili kurumlarına gönderdiği ajitasyona dayalı raporlarda; olayları hakikat ve mahiyetinden büyük görmekte ve göstermekte iftiraya kaçan değerlendirmelerden kaçınmamaktaydı. Mesela İstanbul Ermeni Patrikliği'nden Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilen tahrirata göre, Jandarmanın Karkar köyündeki incelemeleri sırasında Kürtlerden rüşvet aldığı, pervasızca darba devam ettiği ve kadınların ırzına geçtiği hatta kadınları aramak bahanesiyle onları soyduğu ve bununla eğlendiği, bunlara karşılık nefsi müdafa için üzerinde silah bulunan Argo köyünden Malko'nun silahını alıp kendisini tutukladıktan sonra karısının ırzına geçtiği....²⁵ gibi şikayetlerle hükümet üzerinde baskı kurmaya çalışıyordu. Oysa Van Vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda, “ üç aydan beri memlekette

²³ **DH.SYS.** 100/1_179; Van Valis Ahmed İzzet Bey tarafından Dahiliye Nezaretine 30 Ekim 1912 tarihli şifreli telgraf

²⁴ **DH.SYS.** 100/1_7/1-7/2; Gevaş Kayamakamlığı'ndan Van vilayetine gönderilen 21 Kasım 1912 tarihli rapor

²⁵ **DH.SYS.** 100/1_31; İstanbul Ermeni Patrikliği'nden Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilen 31 Ocak 1913 tarihli tahrirat

Kürtlerden ve saire-i İslamiye'den katiyen bir fenalık ika olunmadığı ve asayiş ihlal eder bir harekette bulunulmadığı” tespit edilmişti²⁶.

Komiteciler yapacakları eylemlerin etkili ve başarılı olabilmesi için kilise desteğinin ne denli önemli olduğunun farkındaydılar. Bunun için özellikle ortak hedeflere sahip oldukları Gregoryan Ermeni Kiliselerini ve din adamlarını Ermeni meselesinin merkezi yapmaya, planladıkları terör eylemlerinin birer parçası haline getirmeye çalıştılar²⁷. Diğer taraftan terör eylemlerinin içine dahil edemedikleri devlet yanlısı tavır ortaya koyan din adamları ve kilise görevlilerini ya görevlerinden uzaklaştırmaya uğraşmışlar ya da ölümle tehdit etmişlerdir²⁸. Dolayısıyla Komitecilerin bu baskıları sonucu çıkış noktası bulamayan Ermeni din adamları ve kilise görevlilerinden bir kısmı isteyerek bir kısmı istemeden taraf olabilmışlerdir²⁹.

Din adamlarının da desteğini alan Taşnak mensuplarının kışkırtıcı hareketleri ne yazık ki provakatif eylemlerden uzak durmaya çalışan Ermeni ve Kürtlerin kurban olduğu cinayetlerle sonuçlanıyordu. Daha ziyade Van ve Bitlis yörelerindeki köyler buna benzer istenmeyen hadiseler sahne oluyordu.

Teorilerini Ermeni-Müslüman çatışması üzerine kuran ihtilalci çeteler, bu amaca ulaşmak için çeşitli vasıtalarla başvurular. Önce bir takım vesilelerle sivil halkı karşı karşıya getirerek çatışma ortamı yarattılar akabinde bu çatışmaların içine Osmanlı güvenlik güçlerinin dahil olmasını sağladılar³⁰. Komitecilerin bilinçli olarak başlattıkları bu çatışma ve çarpışma ortamı, zamanla Müslümanlar ile Ermeniler arasında güvensizlik ve kuşku sendromunun hakim olmasına neden oldu. Bu arada

²⁶ **DH.SYS.** 100/1_47; Van Vilayeti'nden Dahiliye Nezaretine gönderilen tahrirat

²⁷ Justin Mccarthy, “Ermeni isyanları ve Osmanlılar”, Ermeni araştırmaları, Sayı 16-17, Kış 2004 – İlkbahar 2005; <http://www.eraren.org>; Erişim Tarihi 07.03.2010

²⁸ Bu tehditlerin ölümle sonuçlandığı zamanlar da oluyordu. Örneğin, Van Ermeni Piskoposu Bogos, sırf sadık bir Osmanlı vatandaşı olduğu için Komiteciler tarafından öldürülmüştü. Yine Van'daki Akdamar Kilisesi'nden sorumlu rahip Arsen, Taşnakların terör eylemlerini tasvip etmediği için Taşnakların liderlerinden İşhan tarafından öldürülmüştü. Bkz. Mccarthy, “Ermeni isyanları ve Osmanlılar”, Ermeni araştırmaları, Sayı 16-17, Kış 2004 – İlkbahar 2005; <http://www.eraren.org>; Erişim Tarihi 07.03.2010

²⁹ Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakkinin Doğu Politikası(1908-1918)**, İstanbul 2007, s. 271

³⁰ “3 aydan beri memlekette Kürtlerden ve diğer Müslüman ahali tarafından hiçbir hoşnutsuz hadiseye meydan verilmediği bu halden herkesin memnun ve memleket son derece rahat olduğu halde Taşnak komitesine mensup 4-5 kişinin sözle ve fiilen hal-i hazırı ihlale mesai harcadıkları Van valisi Ahmed İzzet tarafından delilleriyle birlikte Dahiliye Nezaretine sunulmuştur.” Daha fazla bilgi için Bkz.. **DH.SYS.** 100/1_49

ihtilalcilerden oluşan silahlı bir çete, Ekim ve Kasım aylarında, Kürtler tarafından öldürüldüğüne kanaat getirdikleri Taşnak üyesi olan Ermeni okulları müfettişi Rafael'in katlinin intikamını almak için³¹ Karkar köyünden Hacı Yakup ve 5 arkadaşını öldürdü. Halbuki Müfettiş Rafael'in katlinden 1-2 gün sonra hükümetin ciddi tedbirleriyle katilleri yakalanarak adliyeye teslim olunmuştu. Fakat Taşnak komitesi hükümetin bu icraat ve adaletine kanaat etmeyerek 10 gün sonra Hacı Yakup ve 5 arkadaşını eşine az rastlanır bir zalimlikle katletti. Bununla da yetinmeyen Komiteciler, Müslümanları kışkırtmak için cenazeleri 4 gün boyunca sokaklar içerisinde yatırdılar. Büyük tahrik içeren bu facianın, Müslümanlar arasında heyecanı yükselterek bunun bir fenalığa dönüşmesinden endişe duyan Hükümet, civardaki ağa ve şeyhlere tenbih ve nasihatlerde bulunarak ahaliden hükümetin emirlerine itaat, kanunlara riayet teminatı almak zorunda kaldı³². Ayrıca Hükümet ileride Ermenilere karşı idari ve siyasi baskı yapıldığına dair propagandalarla karşı karşıya kalmamak adına şehirdeki yurtdışı temsilciliklerini konu hakkında bilgilendirerek³³ en azından Ermeni komiteciler tarafından teşebbüs edilecek bilgi kirliliğinin önüne geçmeye çalıştı.

Hükümetin aldığı iyi niyetli tedbirler sorunları çözmeye yetmiyordu. Nitekim Dahiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen tahriratta, alınan bu tedbirlerin başka sorunlara yol açabileceği endişesine dikkat çekiliyor ve şöyle deniliyordu³⁴:

“Hükümetin adil icraatlarına nazaran Müslümanlar tarafından katiyen misilleme bir kıyam olunmayacağı teminat altına alınmış ise de malum fesatçılar hakkında acilen bir tedbir alınmaz ise bunlar bugün görmekte oldukları “gizli koruma”dan cesaret alarak tekrar harekete geçmeyi düşünebilirler.”

Bu bölgede yaşayan iki unsur arasında (Müslüman ve Ermeniler) böylesine feci bir olaya son zamanlarda rastlanmamıştı. Bu cinayet Ermeni komitelerinin

³¹ Ahmet Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, (Çev. Cengiz Aydın), İstanbul 2001, s. 149 - 150

³² **DH.SYS.** 100/1_47; Van Vilayeti'nden Dahiliye Nezaretine gönderilen 17 Aralık 1912 tarihli şifre telgraf

³³ **A.g.b., lef 47**

³⁴ **DH.SYS.** 100/1_62/1; Dahiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 18 Aralık 1912 tarihli tahrirat

geldikleri noktayı göstermesi bakımından da önemliydi. Özellikle Katagigos Vekili Yeznik ve Taşnak Komitesi Erkanından İstapan, Aram ve Hoseb gibi şahıslar bir taraftan Ermenilere yönelik “bağımsız Ermenistan” vaatleriyle provakatif eylemlerine taraftar toplamaya çalışıyor diğer taraftan Doğu Anadolu üzerinde şaibeler yaratan ajite edilmiş haberlerle dikkatleri üzerlerine çekmeye çalışıyorlardı. Amaçları asırlardan beri bir aile gibi yaşamış birbirine güven beslemiş olan vatandaşlarımız arasına bir ihtilaf sokmak ve hükümetin harble (Balkan Harbi) meşgul olduğu sırada en mühim olan sükun ve asayiş bozmaktı. Bu her bakımdan Ermenilerle Kürtler arasında uzlaşma ortamı oluşturmaya çalışan ama aynı zamanda Avrupa’nın demokles kılıcını ensesinde hisseden Hükümet için yönetmesi zor bir süreçti.

Özellikle Balkan savaşları sonrasında unsurlar arası çatışmalar devleti endişelendirmeye başlamış bu çatışmaları durdurmaya yönelik hassasiyetin daha da artmasına sebep olmuştu. Fakat henüz asayişin tam olarak tesis edilemediği bir dönemde Osmanlı Devleti Birinci Dünya savaşına dahil olmuş akabinde Ermenilerin savaşın getirdiği olağanüstü koşulları kendi lehlerine avantaj sağlamaya yönelik eğilimleri de net bir şekilde hissedilmeye başlanmıştı. Bu bağlamda “asayiş problemi” savaş süresince Osmanlı Hükümetini meşgul eden problemlerin en hassası olmuştur. Çünkü Ermenilerin isyan halinde olması yörede güvenliğin ve asayişin ihlal olması manasına gelirdi ki bu da asayişin varolmadığına inanılan yerlere gayr-ı Müslim unsurlar tarafından Avrupa’nın dikkatinin çekilmesini noktasında bir bahane olarak kullanılabilirdi. Avrupa’nın dikkatini Anadolu topraklarına odaklaması ise kaosa sürüklenen Anadolu’nun asayişinin iade edilmesi gerekçesiyle dış müdahale tehlikesini beraberinde getirebilirdi. Nitekim komitecilerin Osmanlı devletinin henüz savaşa dahil olmadığı dönemde başlattıkları ve bölgedeki Müslüman ahalinin intikam duygularını körüklemeye yönelik tahrik edici eylemleri, aslında isyanların altyapısını hazırlayan faaliyetler niteliğindediydi. O nedenle mevzu bahis yıllarda “asayiş problemi”, Osmanlı devleti tarafından basit bir adam öldürme değil de uluslar arası devletlerin desteğiyle içeride oluşturulmaya çalışılan bir düzensizlik hali olarak algılanmıştır. Bu da bizim “asayiş” kavramını daha geniş tutarak Ermeni isyanlarını

hatta savaş sırasında Ermenilerin Ruslarla yapmış olduğu çetecilik faaliyetlerini de çalışmamıza dâhil etmeyi zorunlu hale getirmiştir.

Bu çalışmamızın zamansal sınırları; 1914 yılı Ekim ayı sonlarında Rusya ve İtilaf devletlerinin Osmanlı Devletine savaş ilan etmesiyle Van şehrinin dışman işgalinden kurtuluşuna kadar geçen yaklaşık dört yıllık zaman dilimini kapsamaktadır. Fakat savaş dönemi, asayiş problemleri bakımından kesin çizgilerle ayrılabilir bir dönem değildir. Savaş dönemi içinde yaşanan asayiş problemlerinin kaynağının anlaşılabilmesi açısından savaş öncesi dönemin ve ilişkilerin de genel hatlarıyla ortaya konması gerekmektedir. Bu nedenle alışmamızda II. Meşrutiyetin ilanından savaşın başlangıcına kadar geçen süre içinde asayiş konusuyla yakın ilişkili olduğunu düşündüğümüz hadiseleri ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca konu btnlemesi açısından Van şehrinin Türkler tarafından kesin olarak ele geçirilmesinden sonra kalan Müslüman ve Ermenilerin genel durumunu çalışmamıza dâhil ettik.

Çalışmamızın mekânsal sınırları ise Van Vilayetine bağlı sancak ve kazaları kapsamaktadır. Söz konusu bölge bütün olarak o dönemde Van Merkez ve Hakkari Sancağıyla birlikte Gevaş, atak, Erciş, Müküs (Bahçesaray), Bargiri (Muradiye), Adilcevaz, Mahmudi, Başkale (Elbak), lemerik, Hamidiye (Hoşap), Gevar (Yüksekova), şemdinan (şemdinli), Beytüşşebab Kazalarını içine almaktadır.

Çalışma sahamız olan bu bölge aynı zamanda bir hareket ss olma özelliğiyle stratejik bir konuma sahipti. Coğrafi bakımdan böyle bir öneme haiz olan Van Vilayeti aynı zamanda Rusya'nın kontrolünde olan İnan'a sınır olması dolayısıyla Ermeni komitecilerin rahat bir şekilde giriş çıkışlarının sağlandığı bir sahaydı. Çete elemanları tarafından gayri resmi olarak yapılan bu giriş ıkışlar ise bölgeyi savaş öncesi ve sırasında çok daha kritik bir nokta yapmıştı.

Çalışmamızın biçimsel düzenlemesi ise üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Birinci Dünya Savaşı arifesinde Van-İnan sınırında cereyan eden asayiş problemlerini kapsamaktadır. Rusya geleneksel doğu politikasına temel teşkil eden İskenderun ve Basra körfezine inmek için Ermenileri kullanırken aynı şekilde Kürtleri de kullanmaya çalışmıştır. Rusya Doğu Anadolu'ya yerleşmek için

Ermenileri elde etmek kadar Kürtleri de elde etmenin öneminin farkındadır. Bu amaçla, işgali altında olan İran'da yaşayan Kürt aşiret reislerini çeşitli vesilelerle elde etmeye çalışmış ve Van sınırında yer alan köylere saldırılarını sağlamak için gereken tüm desteği sağlamıştır. Böylece büyük harbin arifesinde Rusya tarafından silahlandırılmış Kürt aşiret reislerinin Van–İran sınırına yönelik faaliyetleri ve bu faaliyetler neticesinde ortaya çıkan asayiş problemleri birinci bölümümüzün genel konusunu içermektedir.

İkinci Bölüm; Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sırada Van vilayetinin Osmanlı Devleti yönetimi altında idarî, nüfus ve jandarma durumu hakkında veriler ortaya konduktan sonra Van bölgesinde yaşayan Ermenilerin genel vaziyeti ve politikaları hakkında bilgi verilmiştir. Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanından sonra giderek artan faaliyetleri, Rus ordusuna yardımcı olma adına Van merkez ve kazalarında başlattıkları isyanlar ve bu isyanlar neticesinde ortaya çıkan kaos ortamından faydalanan Rusya'nın Ermeni gönüllü birlikleriyle beraber Van ve çevresini işgali bölümümüzün esas konusunu oluşturmuştur.

Üçüncü bölümde Rusyaların Van'ı işgali ile birlikte Ermeni çetelerinin ve sonradan katılan Ermeni gönüllü birliklerinin Van'da Müslüman halka yaptığı mezalim aktarıldıktan sonra Ermenilerin özellikle doğu vilayetlerinde hızla yayılan ve önüne geçilemeyen isyan ve mezalimini durdurabilmek adına Osmanlı Devletinin ilan etmek zorunda kaldığı geçici “sevk ve iskân kararı”, talimatnameler, kararnameler, kanunun uygulanmasında kusuru olanların yargılanması gibi konular işlenmiştir.

Çalışmamız temelde arşiv belgelerine dayanmaktadır. Özellikle Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti evrakları çalışmanın ana iskeletini oluşturmuştur. Bunun dışında Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti evrakları ve Meclis-i Vükela mazbataları kullanıldı. Diğer tasniflere de az sayıda da olsa müracaat edildi. Fakat yine de bazı önemli hadiselerin cereyan ettiği dönemlere dair belgelere ulaşma noktasında sıkıntılarımız oldu. Örneğin Van'ın merkezine sınır kaza ve köylerde Ermeni çeteleri ile Osmanlı güvenlik kuvvetleri arasında yaşanan çatışmaların meydana geldiği 1915 yılının Ocak ayından Ermeni isyanlarının

şiddetinin arttığı 1915 yılının Nisan ayına kadar geçen süreyi takip etmemizi sağlayacak belgelere Osmanlı Arşivinde yapmış olduğumuz taramalar sonucunda ulaşmamız mümkün olmadı. Daha sonraki süreci kavrayabilmek ve olaylar arasında bir kurgu yapabilmek için aydınlatılmaya büyük ihtiyaç duyulan bu kritik dönemin olaylarını, inceleme eserlerden ve makalelerin ilgili kısımlarından faydalanmak suretiyle tamamlamaya çalıştık. Özellikle Ergünöz Akçora'nın kaleme aldığı "Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896- 1916)" ve Cemalettin Taşkıran'a ait "Van'da Ermeni Devleti Denemesi-Belgelerle-" adlı eserini kullandık. Aynı zamanda olayların görgü tanıklığını yapan Vanlı vatandaşlarla yapılan röportajların yer aldığı eser ve makaleler de bu kapsamda çalışmamıza dahil edildi. Ergünöz Akçora tarafından kaleme alınan "Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları" adlı eserin sonunda yer alan röportajlar ile Hüseyin Çelik'in, "Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi" çalışması ve Ergünöz Akçora'nın, "Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Katliamı" makalesinde yer alan Vanlı vatandaşlarla yapılan söyleşiler arşiv belgelerimizde eksik kalan yerleri tamamlamakta ve fotoğrafı netleştirmemizde büyük katkı sağlamıştır.

Arşiv belgeleri, inceleme eser ve makaleler haricinde çalışmamızda, yerli ve yabancı isimler tarafından yazılan hatıralar kullanılmıştır. Özellikle Van ve Erzurum'da Başkonsolos olarak görev alan Mayevski'nin, Kürtlerin ve Ermenilerin arasında yer alması iki toplumun kültürel, ekonomik ve sosyal hayatları hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Başkonsolos Mayevski bu deneyimlerini "Rusya'nın Van ve Erzurum'daki Başkonsolosu Mayevski'nin Hatıraları" adlı kitabında toplamıştır. Mayevski'nin iki toplum hakkında bilgi ve tecrübelerine geniş yer verdiği bu hatıratını savaş öncesi Kürt – Ermeni ilişkilerini ele alırken faydalandık.

Konumuzu doğrudan ilgilendiren anılar arasında önemli olanlardan birisi de çevirmenliğini Vedii İlmen'in yaptığı, isyanlar sırasında topçu subayı olarak görev yapan ve Ermeni isyanlarının görgü tanıklarından bir olan Rafael de Nogales tarafından kaleme alınan "Osmanlı Ordusunda Dört Yıl" adlı anıdır. Bu ve buna benzer hatıraların kişisel görüşleri yansıttığı gerçeğini göz ardı etmeden

karşılaştırmalı okumalar yapmak suretiyle ve merkeze arşiv belgelerini koyarak objektifliğimizi korumaya çalıştık.

Van'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında işgale uğramış olması da askerî tarihi içine alan çalışmaları inceleme lüzumunu doğurmuş ve şu eserlere başvurulmuştur.

Fahri Belen'in, "Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri", "Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri", "Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri", Ali İhsan Sâbis'in, "Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi", Kur. Yb. E. Aysan'ın "Büyük Harpte İran Cephesi" ve resmi yayınlar içinde yer alan "Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3 Ordu harekâtı"

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE RUSYA’NIN KÜRT AŞİRET REİSLERİYLE İLİŞKİSİ VE VAN SINIRINDA GENEL ASAYİŞ DURUMU

1.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE VAN–İRAN SINIRINDA YAŞANAN ASAYİŞ PROBLEMLERİ

1.1.1. Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Rusya’nın Doğu Anadolu Politikasında Kürtlerin Yeri

Rusların Osmanlı’nın doğu ve güneydoğusu ile ilgilenmesi 1805 yılına kadar uzanmaktadır. 1805 yıllarında Kürt aşiretleriyle ilk temasını kuran Ruslar 1828-29 ve 1853-56 Osmanlı-Rus harpleri sırasında bu ilişkilerinde daha fazla gelişme yaşandığı görülmüştür.

Ruslar 1877-78 Osmanlı - Rus Harbi sırasında ise Kafkas hareket programı dâhilinde Kürtlerle yakın temasa geçmişlerdi. Bu defa hududun daha iç kesimlerindeki Kürtleri elde etmeye çalıştıkları özellikle Osmanlı Devleti’nin kontrol altına almakta zorlandığı Dersim yöresi aşiretleri (Seydinalılar, Hiranlılar, Areliler, Alanlılar, Balabanlılar vs.) ile irtibata geçmişlerdi¹.

93 Harbi esnasında Osmanlı–Rus hududu üzerindeki bazı Kürt aşiretleri Ruslara destek verdiği gibi yoğun olarak Hakkari yöresinde ikame eden Yezidi Kürtleri de desteğini esirgememiştir. Savaşın neticesinde Osmanlı devleti Rusya karşısında mağlup olmuştu. Bu mağlubiyetin ardından devletin doğuda otoritesinin zayıflamasının yanında savaşın da getirdiği bir takım huzursuzluklar isyanların başlamasında etkili olmuştu². Bu karışık ortamda, Rusya’nın da içinde olduğu İngiltere, Fransa ve Amerika gibi büyük güçlerin bölgedeki uzantıları misyonerler, Doğu Anadolu’da iç kargaşa ortamından faydalanmak amacıyla çalışmalarına hız

¹ Fatih Ünal, “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devletine Karşı Kullanma Çabaları”, **Türk Yurdu**, 7. Devre, C. 28, S. 254, Ekim 2008, s.33

² Ünal, **a.g.m.**, s.33

vermişlerdi. Bu amaca yönelik bir kısım uygulamalar bahane edilerek bölgedeki aşiretler başta olmak üzere güç sahibi unsurlar kışkırtılmaya başlanmıştı. Örneğin, Şeyh Ubeydullah³ isyanı bu şekilde ortaya çıkmıştı⁴. Bu isyanın zeminini hazırlayan gelişmeler şu şekilde cereyan etmişti; 1880 yılında Amerikalı tanınmış misyoner Dr. Joseph Cochran, Şemdinan bölgesinde bulunan Hıristiyanları ziyarete karar vermişti. Amerikalı misyoner doktor bu ziyaretleri sırasında Şeyh Ubeydullah'ın iltifatına mazhar oldu ve evinde misafir edildi. Böylece Şeyh ile aralarında ortak hedeflere dayalı bir dostluk başlamıştı. 1880 yılı Eylül ve Ekim aylarında Şeyh Ubeydullah, misyoner Dr. Cochran kullanarak İngilizlerle irtibat kurmaya çalışmıştı. Aynı zamanda Şeyh Dr. Cochran'dan taleplerini yazdığı iki ayrı raporu İngiliz yetkililerine ulaştırmasını istemişti. Bu sırada İngiliz konsolos Yüzbaşı E. Clayton yanında Ermeni M. Bağdasaryan ile birlikte Şemdinli'de Şeyh Ubeydullah'la ve Hakkari-Koçanis köyünde de Süryani Başpiskoposu Mar Şimon ile görüşmelerde bulunmuştu⁵.

Misyonerlerin Kürt aşiretleriyle irtibata geçmesinin ardından İngiliz devlet adamlarının da bu tarz girişimler içine girmeleri, aşiretler üzerinde güç kaybetme endişesi yaşayan Rusları rahatsız etti ve harekete geçirdi. Van'a gelen Rus konsolos Albay K. Gamsaragan da Sinan Çilingiryan adlı Ermeni vasıtasıyla aynı günlerde Şeyh ile irtibata geçti. Ermeni Çilingiryan isyan hazırlığı yapan şeyhin genel danışmanıydı ve büyük yetkilere sahipti. Bütün bu ilişkiler ağı içinde roller üstlenen, bölgedeki Rus ve İngiliz çıkarlarına ve bu güçlerin nüfuz bölgelerindeki hâkimiyetlerini güçlendirmede aracılık yapan ve bu güçlerin hilakar ağlarına kapılan Şeyh, aşiret reislerini Şemdinli'de topladı. Bu toplantı da hem İranlılara hem de Osmanlılara isyan kararı verildi. Bundan sonra karalaştırılan isyanın altyapı çalışmalarına başlatıldı ve ilk olarak Van'daki İngiliz konsolosluluğuna başvurmak

³ Şeyh Ubeydullah, Irak'da Büyük Zap Irmağı yakınlarındaki Barzan köyünde yaşayan; Nakşibendî tarikatına mensup bir şeyhtir. Bkz., Safiye Dünder, Türkiye'de Kürt Sorunu ve Azınlıklar Tartışmaları, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gazi Üniversitesi Yüksek Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 90

⁴ Atılgan Coşkun, Büyük Devletlerin Doğu Anadolu Politikası ve Aşiret Hafif Süvari Alayları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Van 2003, s.231-235

⁵ Coşkun, a.g.t., s. 231 - 235

suretiyle para ve silah yardımı alındı.⁶ Rusya her ne kadar bu ilişkiler ağı içinde yerini alsada İngilizlerin Kürt aşiretleriyle başlayan ve gelişen ilişkilerinden dolayı rahatsızlığı devam ediyordu. Bu isyanı bahane ederek olaylara karışan İngilizlerin bölgede nüfuzlarını arttırmalarından endişe eden Ruslar, isyan sürecine müdahil olmuş, Osmanlı devletine uyarılarda bulunmuştu. Bu uyarılar doğrultusunda Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilen Şeyh, bir müddet sonra İstanbul'a getirilmiş böylece İngilizlerin kullanmalarına fırsat verilmemişti. Fakat Şeyh, İngilizlerin devre dışı kalmasıyla Ruslardan yardım almayı ümit ederek kaçmaya teşebbüs etmişti. Alınan önlemler neticesinde bu kaçma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış, yakalanarak ailesiyle birlikte Mekke'ye sürgün edilmişti⁷.

Bu gelişmelerden sonra Rusya, Doğu Anadolu'ya hâkim olma arzusu ile bir "Kürt politikası" oluşturma yolunda yoğun çalışmalar içerisine girmiştir. Ruslar kısa süre içinde, konsolos ve büyükelçilerinin çalışmalarının yanında Rus ajanlarının plan ve programlarından da faydalanmak suretiyle bu konuda önemli bir mesafe kat etmişlerdir.

1.1.2. Rusya'nın Kürt Aşiret Reislerini Elde Etme Politikası

Rusya Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeni, Kürt, Asuri gibi grupların kendi hesabına çalışmalarını temin etmek için bir taraftan bu grupları kışkırtarak birbirine düşürmek istemiş, bir taraftan bunlar arasında elde ettiği ajanları parasal olarak desteklemiş, onları Rusya'da eğitmiş ve silahlandırmıştı.

Aslında Ruslar, bölgeyi elde etmek için yalnız askerî tedbirlere başvurmamıştır; bölgeyi tamamen işgal edip almayı düşündükleri için, başvurdukları tedbirler arasında en etkili olanı diyebileceğimiz, aşiretler arasında başlattıkları kültürel çalışmaları daha da çok önemsemişlerdi. Bu kültürel çalışmalar, Rus Kürdolojisi'nin de katkılarıyla kısa sürede büyük ivme kazanmıştı⁸.

⁶ Coşkun, a.g.t., s.231-235

⁷ Ünal, a.g.m., s. 33

⁸ Erdal Aydoğan, *İttihat – Terakki'nin Doğu politikası (1908-1918)*, İstanbul 2007, s. 169 -

Kültürel çalışmalarıyla Kürtlere yönelik politikalarında belli bir mesafe alan Rusya, bu sefer misyonerlerini devreye soktu. Doğu Anadolu'yu ele geçirmedeki Rus politikasının şekillenmesinde öncelikle bu Rus misyonerlerinin büyük etkisi oldu. Misyoner çalışmalarının yanı sıra bu yıllarda Rus Generali Avyarov'un belirlediği kısa ve uzun vadeli planlarından faydalanıldı.

Subay ve Yazar Ayvarov, öncelikle gelecekte çıkabilecek Rus-Türk Savaşlarında Türkiye Kürtlerinin alması gereken pozisyonu belirlemek amacıyla bazı tahminlerde bulunmuştur. Bu tahminler doğrultusunda Rusların gelecekte Kürtlerle ilişkisinin nasıl bir zeminde gelişmesi gerektiği hakkında geniş bir izahat vermiştir. Buna göre⁹,

1.Osmanlı idarecileri ile Kürtler aynı dine mensuptur. Bu durum Kürtleri hükümet taraftarı yapmaktadır. Bu ayrıntının üzerinde özellikle durulmalıdır.

2.Türkler açtıkları okullar vasıtasıyla Kürtleri eğitecek ve bu vesileyle kendilerine daha kolay entegre edeceklerdir.

3.Hamidiye teşkilatını Türkler daha iyi duruma getirirlerse Ruslar için hiç iyi olmaz. Çünkü bu durum hem Kürtlerin iyi bir eğitim almasını sağlar hem de Türkiye için savaşıacak güçlü bir askeri kuvvet oluşturması konusunda avantaj kazandırır.

4.Kürt aşiretleri üzerinde nüfuza sahip kimseler tespit edilmeli ve bu liderler vasıtasıyla Kürtler elde edilmelidir.

5.Kürtleri para ile elde etme konusuna çok dikkat edilmelidir. Çünkü Kürtler güce boyun eğen bir karaktere sahiptir. Parayı araç olarak kullandığımızda bizi güçsüz zannedebilirler.

6.Kürtleri elde ederken Ruslara itaat edenler mükâfatlandırılmalı etmeyenler ise, can ve mallarından hiçbir eser bırakılmaksızın yok edilmelidir. Böylece Rusya'ya itaat etmemenin bedeli herkese gösterilmelidir.

⁹ Ayvarov, **Osmanlı – Rus ve İran Savaşlarında Kürtler (1801 – 1900)**, (Çev. Muhammed (Hoko), Varlı (Xani), İstanbul 1995, s. 147 - 152

7.Hamidiye Alaylarına alternatif olarak Kürt milisleri teşkilatlandırılmalı ve işgal edilen yerlerde bunlardan faydalanılmalıdır.

8.Kürt aşiret liderleriyle aşiret mensupları arasındaki ilişkiye dair tüm bilgiler toplanmalı ve iyi tahlil edilmelidir.

Yukarıda özetlenmeye çalışılan Avyarov'un raporu, Çarlık Rusyası'ndan başlayarak Sovyetler Rusyası'na kadar uzanan süreçte, Rusların Kürt politikalarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca bu rapor bundan sonraki Rus ajanlarının Kürt aşiret reislerini elde etme konusunda da bir rehber niteliği taşımıştır. Özellikle bölgedeki önemli Kürt Aşiret reislerinden Şikak Aşireti reisi Simko, Bedirhanilerden Abdürrezzak, Şemdinli Aşiretine mensub Seyyid Taha'nın Ruslar tarafından elde edilmesinde ve Doğu Anadolu politikaları doğrultusunda kullanılmasında son derece etkili olmuştur¹⁰.

1.1.3. Rusların İran'a Bağlı Kürt Aşiret Reislerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Zemini

20. yüzyıl başlarında iç ve dış olaylar hem Türkiye'yi hem de İran'ı yeni hadiselerle karşı karşıya bırakmıştı. İlk olarak İran'daki hadiselerle bakacak olursak, 1906'da İran'da meşrutî hareket başlamış, fakat ömrü çok kısa olmuş, bir sene sonra parlamento kapatılmıştı. Aslında İranlıları bu parlamentonun kapatılmasından daha çok etkileyen hadise, Rusya ve İngiltere'nin İran üzerinde yaptığı 1907 antlaşmasının ortaya çıkması olmuştu¹¹. Çünkü bu anlaşmayla yapılan paylaşıma göre, İran, bir asra yakın Rus - İngiliz rekabetine sahne olacaktı¹².

1907'de hem İngilizler hem de Ruslar, İran'daki meşrutiyet hareketi sırasında yaşanan kargaşa ortamından en ziyadesiyle faydalanmayı bilmişlerdi. Bu iki ülke sadece İran içişlerinin baş aktörleri olmamış aynı zamanda bölgeyi kendi aralarında da nüfuz alanlarına ayırmışlardı¹³. İran'daki iç mücadeleler esnasında askeri kuvvetleri de harekete geçiren Ruslar 1909'da Batı İran'ı işgal ederek Reşt ile

¹⁰ Aydoğan, **a.g.e.**, s.171- 172

¹¹ Mehmet Saray, **Türk – İran İlişkileri**, Ankara 1999, s. 102-103

¹² Saray, **a.g.e.**, s. 102-103

¹³ Ünal, **a.g.m.**, s. 33

birlikte meşrutiyetçilerin kalesi olan Tebriz'i ele geçirdiler. Bu işgalle birlikte Ruslar Tebriz, Hoy, Dilman ve Urmiye'ye piyade ve Kazakları yerleştirdiler¹⁴. Böylece Rusya, İran'ın kuzeyindeki Kürt aşiretleriyle daha yakın temasa geçerek bir kısmını elde etme başarısı gösterdi.

Osmanlı Türkiyesi'ne gelince, Sultan II. Abdülhamid, İslamcılık ideolojisine vurgu yapmak suretiyle Osmanlı sınırları içinde yaşayan farklı ırktaki vatandaşlarını, bir arada tutma çabası içerisindeydi. Fakat, Abdülhamid'in faaliyetleri, meşrutiyet taraftarları ile İttihat ve Terakki mensuplarını tatmin etmiyordu. İttihat- Terakki Fırkası'nın faaliyetleri sonunda nihayet, II. Meşrutiyet ilan edildi. Fakat meşrutiyetin ilanı herkesi aynı derecede memnun etmemişti. İttihatçılar, ortak düşman ilan ettikleri Abdülhamid'i tahttan indirebilmek için Ermenilerle örtülü bir işbirliği içine girmişti. Bu birliktelik bazı Kürt aşiretlerinde, Ermenilerin olağanüstü haklara sahip olacağı endişesi yarattı. Bu endişe Kürt aşiretleri tarafından özellikle dini hassasiyetlerin en çok hissedildiği Doğu Anadolu Bölgesinde "Hıristiyanlar kontrolü ele geçiriyor", "din elden gidiyor" gibi propaganda malzemeleri olarak kullanıldı. Bu propagandalar çoğu aşiretlerin, İttihat ve Terakki'ye karşı kin ve öfke duygularının yükselmesine sebep oldu. Bunun üzerine aşiretlerin bir kısmı Osmanlı topraklarını terk edip, Rus nüfuzu altındaki İran topraklarına sığınarak Rusya'dan medet ummaya başladı.

Osmanlı Devleti, bir taraftan meşrutiyetin ilanıyla birlikte yaşanan iç kargaşa ortamının, Ruslar tarafından siyasi istismarına karşı direnmeye çalışırken diğer taraftan uzun süredir devam eden Osmanlı–İran sınırı üzerindeki tartışmaları neticelendirmeye çalışıyordu. En son 1911 Tahran Protokolünün birinci maddesine göre, " tarafların eşit sayıdaki delegelerin oluşturacağı bir komisyonun en kısa zamanda İstanbul'da toplanmasına karar verildi" Fakat, komisyon ilk toplantısını 25 Mart 1912'de gerçekleştirmesine rağmen Ağustos 1912'ye kadar yapılan on sekiz oturumda da hiçbir sonuca varamadı¹⁵. Sınır meselesinin henüz neticeye kavuşturulamamış olması bölgeyi dış müdahalelere açık hale getiriyordu. Zaten sınır

¹⁴ Martin Van Burinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, (Çv. Nevzat Kıracı – Bülent Peker – Leyla Keskiner–Halil Turansal – Selda Somuncuoğlu – Levent Kafadar), 6. Baskı, İstanbul 2008, s. 202

¹⁵ Nejat Abdulla, **İmparatorluk, Sınır ve Aşiret**, İstanbul 2009, s. 293

kavramını çok da ciddiye almayan başına buyruk Kürt aşiretleri, Rusya'nın Osmanlı–İran sınırı üzerindeki hedeflerinde, işini fazlasıyla kolaylaştırmıştı.

1912'nin sonuna gelindiğinde Rusya, İran, İngiltere ve Osmanlı yetkililerinin İstanbul'da ortak aldığı karar sonucu, Osmanlı–İran sınırı meselesinin ileri bir tarihte müzakere masasına konulması, bunun içinde bölgenin Osmanlılar tarafından tahliye edilmesi gerekli görülmüştü¹⁶. Osmanlılar 1906'dan beri kontrolü altında bulundurdıkları Nevahi-i Şarkiye¹⁷'de tam bir denetim kuramasalar da 1911'de Ruslar tarafından çıkarılana kadar bölgedeki varlıklarını korumuşlardı¹⁸. Fakat Dahiliye Nezareti tarafından İran'lı memurlara gerekli talimatlar verilmek suretiyle bölge Osmanlılar tarafından tahliye edilmişti. Bu tahliye sırasında, hudut bölük ve askeri kıtaları geri alınmış, Serdeşt ve Seldoz memurluklarını idare eden Yüzbaşı Avni Efendi ile idarî ve şer'î memurlar Musul'a dönmüşlerdi. Bölgenin İran'a devredilmesi hiç şüphesiz Rus nüfuzunun arttıracak bir gelişme idi. Nitekim, Osmanlı askerinin bölgeden çekilmesinden sonra İran'a tâbi Kürt aşiretlerinden bazıları Ruslarla birlikte hareket etmeye başlamışlardı. Bunların en meşhurları Şemdinanlı Seyid Taha ve Simko lakaplı İsmail Ağa idi. Ruslarla birlikte hareket etmeye başlayan bu Kürt liderler kısa bir süre sonra Rus askerleriyle birlikte Nevahi-i Şarkiye'ye geçmişti¹⁹. Rusya ile tam bir işbirliği içine giren bu Kürt aşiret reisleri, Ruslar tarafından aldatılarak onların emrine giren diğer Kürt aşiretleri arasında da tahrikçi bir rol üstlenmişlerdir²⁰. Çoğu akraba olan bu Kürt aşiretlerinin, bir kısmı Osmanlı'ya tabi iken diğer kısmı İran'a tabi durumdaydı. Fakat iç ve dış etkenler bu

¹⁶ Fatih Ünal, “Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 44, İstanbul 2008, s.186

¹⁷ “Nevahi-i Şarkiye adı verilen bölge; Savuç Bulak, Bana, Serdeşt, Sülduz, Uşnu ve Lâheyca, Sine, Rumiye çevresindeki Dol, Dest, Revanduz, Terguvar, Merguvar, Somay, Bredost ve Selmas'a bağlı Çarik'i içine almaktadır. Van vilayetine hemhudud olan kısmının merkezleri ise Çaharî, Mavâne ve Şunû olmak üzere üç kazaya ayrılmaktaydı. Bu bölge coğrafi konumu sebebiyle, Osmanlı, İran ve Rus taraftarı Kürtlerin çoğu zaman çatışma alanını oluşturuyordu. Bir diğer ifadeyle, büyük devletlerin gayri resmi olarak savaştıkları bir mekandı.” Bkz. Fatih Ünal, Kürt Meselesinin Ortaya çıkışı (II. Meşrutiyet Dönemi), **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 132; Nihat Erim, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları”, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1952-09-01-02/AUHF-1952-09-01-02-Erim.pdf> ; Erişim tarihi 2.11.2010

¹⁸ Burinessen, **a.g.e.**, s.202

¹⁹ Fatih Ünal, **a.g.m.**, s.185 - 186

²⁰ Mahmut Rişvanoğlu, **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, İstanbul 1975, s. 260-261

aşiretlerin sık sık tabiyet değiştirmesine neden oluyordu. Bu durum ise, sınıra yakın bölgelerde uzun süreli istikrarın sağlanmasına engel teşkil ediyordu²¹.

1.1.4. İran'a Tabi Kürt Aşiret Reislerinin Van - İran Sınırına Yönelik Saldırıları

19. Yüzyıl boyunca Ruslar, Kürt aşiretlerini bir takım menfaatlerle Osmanlı Devletine karşı kullanmaya çalışmıştı. Fakat, gerek Kürtlerin, İslam dininin temsilcisi olarak gördüğü Hilafet makamına duyduğu saygı gerekse Osmanlı Devleti'nin Kürtleri kazanmaya yönelik kurguladığı Kürt politikası buna engel olmuştu.

20. Yüzyılın başına gelindiğinde Ruslar Kürtlerle ilgili politikalarında bazı değişikliklere gitmişti. Artık Kürtleri sadece savaşlarda yardımcı güç olarak görmüyor onlara siyasi bazı vaatlerde de bulunmaya başlıyordu. Bilindiği üzere Rusya'nın öteden beri klasik politikası, önce Boğazlara sahip olma akabinde İskenderun Körfezine ulaşabilmektir. Bu amaca yönelik olarak Rusya, Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren siyasi ve askeri tüm gelişmeleri yakından izliyordu. O nedenle Osmanlı Devletinin tüm dikkatini yoğunlaştırdığı Balkan Savaşları, Rusya için iyi bir fırsat oldu ve gündeminin ilk sırasına aldı. Ne var ki mevcut devletlerarası siyasi dengeler sebebiyle bir takım engellerle karşılaşan Rusya, bu defa Ermenileri hedeflerini gerçekleştirmek uğrunda kullanmaya karar verdi ve Ermenileri himaye politikasına öncelik verdi. Bunun için ilk olarak Ermenilere ıslahat meselesini uluslar arası gündeme taşıdı. Aslında Rusların kaygısı Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması değildi. Rusya'nın amacı, Doğu Anadolu bölgesine müdahale edebilmek için her bakımdan istikrarsız bir ortamın olması idi. İşte bu noktada Ruslar ister Ermeniler isterse Kürtler tarafından çıkarılsın her olayı bu maksatları için değerlendireceklerdi²². Hiç vakit kaybetmeden planın büyük bir bölümünü uygulamaya başladı. Kürt reislerini elde ederek ve destekleyerek Osmanlı Devleti'ni, doğudan tehdit etmek amacıyla sınır üzerindeki faaliyetlerine hız verdi. Osmanlı –

²¹ Ramazan Balcı, **Osmanlı'nın Doğu Siyaseti**, İstanbul 2010, s. 53

²² Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devletine Karşı Kullanma Çabaları", **Türk Yurdu**, 7. Devre, Cilt 28, Sayı 254, s. 39-40

İran sınırı, artık Osmanlı güçleriyle eşkiyalar arasında hemen hemen her gün yeni bir çatışmaya sahne oluyordu. Eşkiyalar çoğunla jandarma tarafından etkisiz hale getiriliyordu. Fakat bazen eşkiyanın amacına ulaştığı zamanlar da olmuyor değildi. Nitekim 1913'ün Nisan'ında iki yüze yakın eşkiya üç ayrı yerden Osmanlı - İran sınırına saldırıya geçti. Alınan istihbarata göre eşkiyalardan bir kısmı, Boğazkesen köyünde yaşayan ahalinin hayvanlarını gasb etmiş, tek geçim kaynağı olan hayvanlarını eşkiyanın elinden kurtarmak ümidiyle peşlerinden giden köylüleri de öldürmüştü²³. Ürkütücü ve endişe verici bu olayın haberi Jandarmaya ulaşır ulaşmaz güvenlik güçleri harekete geçirildi. Eşkiya takibine başlandı ve Boğazkesen köyü şiddetli bir çatışmaya sahne oldu. Ne yazık ki gecenin karanlığından faydalanan eşkiyanın takibinde başarılı olunamadığı için firar etmelerine de engel olunamadı²⁴.

Bu tarihlerde Osmanlı-İran sınırındaki eşkiyalık hareketlerinde yaşanan en büyük sıkıntılardan biri eşkiyaların takibi meselesi idi. Çünkü Osmanlı Devleti tam bir hâkimiyet kuramamış olsa da 1911 yılına kadar; Rumiye, Hoy ve Selmas'ın da içinde bulunduğu Batı İran'da varlığını devam ettirmeyi başarmıştı. Sınırdaki giriş çıkışları kontrol edebiliyor eşkiya takibini yapabiliyordu. Fakat 1909 yılına gelindiğinde bölge Ruslar tarafından işgal edilmeye başlandı. Artık 1912'ye gelindiğinde Rurmiye tamamen Rus hâkimiyetine geçmişti. Kasım ayında da Osmanlı kuvvetlerinin Nevahi-i Şarkiye'yi tahliye etmesi üzerine maalesef bölgenin kontrolü kaybedilmiş oluyordu. Böylece Osmanlı güvenlik güçleri, eşkiya takibinden bir sonuç alamıyor ancak diplomatik yollarla mesele halledilmeye çalışılıyordu. Fakat bu diplomatik girişimler de saldırıların başaktörü olan Rusların işgali altındaki İran nezdinde, gerçekleştirilmeye çalışıldığı için çoğu zaman başarısızlıkla sonuçlanıyordu.

Bu arada İran'a bağlı Kürt aşiretlerinin sınırı ihlal eden saldırıları, tüm askerî ve diplomatik girişimlere rağmen aralıksız devam ediyordu. 1913'ün Temmuz'unda, Garusan Aşiretinden 300-400 kişinin hudut civarındaki Van'ın bazı köylerine tecavüz ve hudud bölüklerine taarruz etmeye başladığı haber alındı. Fakat, mevcut

²³ Başbakanlık Osmanlı arşivi, Dahiliye Emniyet-i Umûmiye 4. Şube (Bundan sonra; BOA. DH. EUM. 4.Şb.) 24/1, lef 1; BOA. DH. EUM. EMN. 87/19

²⁴BOA. DH. EUM. 4.Şb. 24/1, lef 3

hudud bölükleriyle bu kadar geniş bir arazinin muhafazası mümkün olamadığından saldırılar karşısında asker zor durumda kalmıştı. Nihayet Hafif Süvari Kaymakamı Hüseyin Bey'in Osmanlı birliklerine destek vermesiyle eşkiya hezimete uğratılmış, eşkiyanın gasp ettiği tüm hayvanlar da geri alınmış ve sahiplerine iade edilmişti²⁵. Eşkiyaların saldırıları sadece sınır köylerdeki Müslümanları hedef almıyor Nastûrilerin de canını ve malını gasp etmekten çekinmiyorlardı. Sadece iki hafta içinde Nastûrilerden üç defa da 2000 hayvan eşkiyalar tarafından gasp edilmişti. Fakat Hafif Süvari Kaymakamı Sadun Bey'in büyük fedakarlıklarıyla hayvanlar geri alınmış ve sahiplerine iade edilmişti²⁶.

Eşkiyaların sınırdaki asayiş ihlal eden saldırıları tehlikeli boyutlara ulaşmıştı. Bunun üzerine Van Valisi Tahsin Bey sınırdaki yaşanan olayları daha yakından takip etmek amacıyla Hakkari'ye gitmişti. Bölgede incelemeler yapan Tahsin Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 2 Kasım 1913 tarihli şifrede, Hakkari'de bulunduğu sırada Gevar ve Şemdinan kazalarına ellışer kişilik dört İran çetesinin tecavüz ettiğini bildirmişti. Ayrıca çetelerle yapılan mücadelede birinin öldürüldüğünü, geri kalanların ise biri yaralı olmak üzere iki hayvanla birlikte firar ettiklerini rapor etmişti. Van Valisi Tahsin Bey'in bu raporunda da görüldüğü üzere, eşkiyaların çatışma sırasında köylünün hayvanlarını gasp etmesine sıklıkla rastlanıyordu. Bu da eşkiya hareketlerinin ekonomik boyutunun olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekiciydi.

Siyasî, askerî ve ekonomik altyapısı olan bu saldırılar 1911-12 yılları arasında kısa aralıklarla devam etmişti. Bir yıl zarfında sınır tecavüzlerine karşı eşkiyalarla Osmanlı kuvvetleri arasında 60 çatışma olmuştu. Tüm gayretlerine ve karşı koymalarına rağmen eşkiyalar, her defasında Osmanlı emniyet mensuplarınca etkisiz hale getirilmişti. Fakat eşkiyalara karşı alınan tüm başarılı sonuçlara rağmen hudut civarındaki Müslüman halk son derece huzursuzdu. Gün geçtikçe bu huzursuzluk daha da artmakta idi. Halkta ve aşiretlerde galeyan başlamış hatta İran'a

²⁵BOA., DH. KMS; 3/8, lef 2-3; Van Valisi Tahsin Bey'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Temmuz 1913 tarihli şifre

²⁶BOA. DH. KMS. 3/8, lef 2-3; Van Valisi Tahsin Bey'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Temmuz 1913 tarihli şifre

tecavüz ederek intikam almayı bile planlamaktaydılar²⁷. Bu intikam planı her bakımdan tehlikeli idi. Zira böyle bir durumda aşiret çatışmaları sadece hudutla sınırlı kalmaz ülke içlerine de sıçardı. Bunun bir an evvel çözülmesi gerekiyordu. Aksi halde geniş bir bölgeye yayılacak çatışmalar Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgal planlarını biraz daha kolaylaştırırdı.

Sadece mevcut durumu tahlil etmekle kalmayıp gelecekte oluşacak konjktürü de tahmin etmekte zorlanmayan Osmanlı Devleti'nin muktedir valilerinden Tahsin Bey, halkta başlayan bu galeyanın doğuracağı sonuçları da hesaba katarak acilen tedbirler alınması gerektiğini düşünüyordu. Tahsin Bey konuyla ilgili hazırlamış olduğu raporda, ne tür tedbirler alınması gerektiğini şöyle sıralıyordu:

“ Hudud bölükleriyle bu kadar geniş bir arazinin muhafazası mümkün değildir. Buna siyaseten bir çare bulunmakla beraber tecavüze maruz kalan köy ahalisine can ve mallarının muhafazası için bir miktar silah dağıtılması icab eder. Ve her köyde bir “köy bekçisi teşkilatı” kurulacağından 150 kadar Martin ve Mavzer silahının geçici olarak Hükümete teslimi için, Harbiye Nezaretinden Redif Müfettişliğine tebligat gönderilmesi gerekmektedir.”²⁸

Tüm tedbirlere rağmen bölgedeki otorite boşluğu her geçen gün artarak hissedilmeye başlanmış ve bu olumsuz hava eşkiya çetelerini daha da cesaretlendirmişti. Bölgedeki bu eşkiya faaliyetleri yöre halkı üzerinde olumsuz tesirler bırakıyordu. Saldırıların şiddeti arttıkça insanlar iktisadi ve nüfus bakımından da yıpranmaya başlamışlardı. Şekfeti nahiyesinde eşkiya saldırıları sonucunda değişime uğrayan sosyal hayat buna bir örnekti.

İran hududundaki Şekfeti, bir zamanlar aşiret ve Ermenilerin yaşadığı bayındır bir nahiye idi. Fakat, Abdüvilerin²⁹ daimi tecavüzlerine açık hale gelen nahiye eski

²⁷ BOA. DH. KMS. 3/8, lef 2-3; Van Valisi Tahsin Bey'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Temmuz 1913 tarihli şifre

²⁸ BOA. DH. KMS. 3/8, lef 2-3; Van Valisi Tahsin Bey'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Temmuz 1913 tarihli şifre

²⁹ 19.yüzyılın sonlarına gelindiğinde Şikaklar farklı büyüklükte yaklaşık 25 kısımdan oluşuyordu. Bunlardan en meşhur olanları ise, Abdüvi, Mamedî ve Kardar adıyla anılanlardı. 20. yüzyılın başlarında yani Simko'nun faaliyetlerinin olduğu sırada bölge siyasetinde önemli rol

görmekten uzaklaşmış, fakirleşmişti. Nahiyyede yaşayan aşiretler silahlanarak kendilerini koruyabilmişlerse de bu korunma refleksi gösteremeyen Ermeniler fena halde ezilmişti. Hemen hemen her Ermeni köyü Kürt eşkiyalardan yana şikayetçiydi³⁰.

Başkale Ermeni Murahhası, Hakkari Kaymakamlığı'na gönderdiği yazıda şikayetlerini şöyle dile getiriyordu:

“ Evvelce adi bir şaki iken senelerce düçar-ı taarruz olduğumuz çend-i seneden beri büyük bir himaye tahtında kisve-i resmiyeye dayanarak hudud-ı İraniyeye karib Ermeni millet-i Osmaniyenin mal ve canına karşı etmedik zulm bırakmadı. Bu şaki avenesinin defi mazarratını hükümetimizden istirham eyleriz.”³¹

Başkale Ermeni Murahhası'nın şikayeti Osmanlı Devleti nezdinde kayda değer görülmüş ve dikkate alınmıştı. Şikâyet tarihinden sadece dört gün sonra Dahiliye Nezareti, Sadarete gönderdiği tahriratta, Ermenilerin can ve mallarına karşı gasp hareketlerinin sorumlusu olan Kürt eşkiyalarını himaye ettiğine inanılan Rusya hükümeti nezdinde, gerekli teşebbüslerin yerine getirilmesini talep etmişti³². Osmanlı Devleti için bu konuyla ilgili alınacak askerî veya siyasî tüm tedbirler artık bir mecburiyet haline gelmişti. Zira halkının can ve mal güvenliğini sağlayamaması Osmanlı Devleti'nin otoritesini tartışmaya açardı ki bu durum Ermeniler tarafından içeride ve dışarıda Osmanlı yönetimi aleyhinde kullanılabilirdi.

1.1.4.1. İran'a Tabi Kürt Aşiret Reislerinden Simko (İsmail Ağa)'nın Van – İran Sınırına Yönelik Saldırıları

Rusya ve İngiltere arasında imzalanan 1907 anlaşması, Rusya'nın Ortadoğu üzerinde yeni bir politika oluşturmasına da bir anlamda zemin hazırlamış oldu. Çünkü bu anlaşmaya göre, İngiltere Afganistan'ın tek hakimi olurken; İran'ın kuzeyi

oynamıştır. Bkz. Fatih Ünal, “Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 44, İstanbul 2008, s.174

³⁰ **BOA. DH. KMS.** 2-1/36 lef 14; 29 Teşrin-i Evvel 329 tarihinde Van Valisi Tahsin Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgraf

³¹ **BOA. DH. KMS.** 2-1/36 lef 17; 30 Teşrin-i Evvel 329 tarihinde Hakkari Telgrafhanesinden Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgraf

³² **BOA. DH. KMS.** 2-1/36 lef 16/2; Dahiliye Nezareti'nden Huzur-ı Ali Hazret-i Sadaret-penahiye gönderilen 4 Teşrin-i Sani 329 tarihli tahrirat

Rusya'nın nüfuzu altında olacaktı³³. Böyle bir durum Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetleri ile Irak bölgesini tehdit eder bir hale getirmekteydi. Ortak hedef "Osmanlı'nın doğu sınırlarını" bir çember içine alabilmektir. Bu amaca yönelik Ruslar bu anlaşma sonrasında İran'ın itirazına rağmen İran'ın kuzey ve kuzeybatısına asker ve silah yığmaya başladı. Bununla da yetinmeyen Ruslar, kısa bir süre sonra "Nevâhi-i Şarkiye" olarak adlandırılan bölgeye de siyasi ve askeri baskı uygulamaya başladılar³⁴.

Ruslar, bu bölgede sadece baskı uygulamakla kalmadı. Hoy, Selmas, Rumiye konsoloslukları vasıtasıyla bölgede Osmanlı Hükümeti'ne muhalif Kürt aşiretleriyle irtibata geçti. Rusya'nın amacına yönelik politikalarını, hayata geçirmeye yardımcı olacak önemli aşiret reislerinden birisi İsmail Simko idi. Simko, Saray'ın yakınındaki sınırın çevresine yayılmış olan İran Şikaklarının lideriydi. 1911'de Simko ve adamları Osmanlı askerleriyle ciddi bir savaş yaparken aşiret mensupları Van bölgesine geçmek üzere Hoy-Saray yolunda sınırın karşısına geçmeye çalışıyorlardı. Osmanlı askerleri aşiret mensuplarının Van bölgesine geçmelerini engellemesine rağmen her iki tarafta da büyük kayıplar yaşanmasına engel olunamadı. Simko'nun bundan sonraki sınırı geçme teşebbüsü, İran sınırındaki Osmanlı askerî kuvvetleri tarafından durduruldu. Osmanlı Devleti, Ruslar'ın Simko'yu desteklemesinden fazlasıyla rahatsız olmasına rağmen Ruslar onu durdurmak için herhangi bir müdahale de bulunmuyorlardı³⁵. Hatta Simko, İran devrim hareketinde ilk olarak hükümet karşıtlarının yanında yer alırken daha sonra Rusya tarafına dönmesi onun Ruslar tarafından Kotur vali yardımcısı olarak ödüllendirilmesini bile sağlamıştı.

Ruslar, sadece Şikak Aşiret Reisi'ni statü sahibi yaparak onurlandırmakla kalmıyor emsali aşiret reisleri için para ve cephane desteğini de esirgemiyordu. Hoy

³³ Rusya'nın Fransa'dan aldığı borçlar 2 Milyar frankı geçmiş, içerdeki siyasi mücadelesi şiddetlenmişti. Aynı zamanda Rusya'nın Uzak Doğu üzerine yaptığı tüm planlar Japonya mağlubiyetiyle devre dışı kamıştı. O nedenle Rusya'nın artık Orta Doğu politikasında daha dikkatli davranması gerekiyordu. Tüm bu gelişmeleri dikkate alan Rusya, 1907'de İran, Afganistan ve Tibet'in durumunu belirleyecek bir anlaşma imzaladı. George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, (Çv. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak), İstanbul 2009, s. 335

³⁴ İsrail Kutcepe, Suat Akgül, "Rusya'nın I. Dünya Savaşı Öncesinde Kürt aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi)**, Ankara 1995, s. 249-256

³⁵ Justin Mccarthy vdl. **a.g.e.**, s.153

ve Selmas Şehbenderliğinden alınan telgrafta, Rusların Kürt aşiret ağalarına 4 sandık cephaneye verdiği bildirilmekteydi. Güvenilir bir habere göre de Simko, Ruslar tarafından tüm aşiretlerin reisi tayin edilmiş, Rus konsolosuna mahalli hükümetinden aylık maaş tahsis edilmişti. O tarihlerde kısa bir süreliğine maaşında aksama olsa da yerine bahşedilen emlaklarla bu açık kapatılmaya çalışılmıştı. Mevzu bahis olan hasılat o güne kadar gümrük idaresi marifetiyle idare edilmekte iken bundan sonra Simko'nun üzerine devredilmişti³⁶. Simko ve emsali aşiret reislerinin, Ruslar tarafından verilen mülkî statünün yanında olağanüstü maddi imkanlarla da donatılması, kendine olan güvenleri arttırmış, onları daha da cesaretlendirmişti. Artık Osmanlı – İran hududu üzerindeki köylere yönelik eşkiya hareketlerinde sınır tanımıyorlardı. Gasp, tecavüz ve cinayete müsait bir ortam yaratmak suretiyle hudud asayişini ihlal ediyorlardı. Osmanlı Devleti birimlerinin aralarında yapmış oldukları yazışmalar takip edildiğinde, bunların sadece 1913 yılı itibariyle 100 defadan fazla sınırı tecavüz teşebbüsünde buldukları görülmekteydi.

1914'e gelindiğinde ise, yılın ilk aylarından itibaren Osmanlı güvenlik güçleriyle eşkiyalar arasında çatışmalar kısa aralıklarla devam etti. Sınıra yönelik saldırılarda bulunan eşkiyalar, genelde Osmanlı müfrezeleri tarafından etkisiz hale getiriliyor, eşkiyaların gasp ettikleri hayvanlar da geri alınıyor ve sahiplerine iade ediliyordu³⁷. Son dönemde Osmanlı müfrezeleriyle çatışma yaşayan ve genelde başarısız olan³⁸ bu çetelerin büyük bir bölümü Şikak Aşiret Reisi Simko'ya bağlı idi. Bu ise, Simko'nun, Osmanlı güçleri karşısında sürekli kan kaybetmesi anlamına geliyordu. Kendi çapında iktidar mücadelesi veren Simko, prestij kaybetme endişesiyle Osmanlı askerî kuvvetlerine karşı eylemlerini biraz daha sertleştirdi. İran'da topladığı 15 kişilik bir Kürt çetesiyle sınırı tecavüze kalkıştı. Bu saldırıda, İş

³⁶ BOA. DH. KMS. 2-1/36 lef 1/2; Hoy ve Selmas Şehbenderliği Vekaletinden gelen 29 Eylül 1913 tarihli tahriratın sureti

³⁷ BOA. DH. EUM. EMN.; 89/10 lef 5; Van vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne 18 Nisan 1914 tarihleri arasında gönderilen şifre telgraflar; BOA. DH. EUM. EMN. 89/10 lef 7; Van vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne 23 Nisan 1914 tarihleri arasında gönderilen şifre telgraflar

³⁸ 6 Haziran gecesi Saray hududundaki Müfrezemizin pusuda bulunan devriyesine 4 silahlı İranlı ile kaçak Buğday getiren birkaç kişinin silah kullanmasıyla devriye tarafından da karşılık verilmesi üzerine eşkiyalardan biri vefat etmiş diğer üçü yaralı olarak hayvanat ve yükleriyle birlikte yakalanmıştı. BOA. DH. EUM. EMN. 79/9; Yine 14 Temmuz'da İran eşkiyasından kuvvetli bir çete Hakkari Sancağı'na bağlı Kirota köyüne hücum ile hayvanları gasp etmişlerse de devriye bulunan Hudud Bölüğü'nden askerler ile yetişen köylüler arasında meydana gelen çatışma neticesinde tüm hayvanlar geri alınmıştı. BOA. DH. EUM. EMN. 87/19

köyünde bulunan iki jandarma ve yine bu köye yakın devriye gezen iki jandarmadan birini öldürüldü. Geriye kalanlar ise ancak yaralı olarak kurtulabildi³⁹.

Bölgedeki iktidarını kaybetme endişesiyle saldırılarının şiddetini arttıran Simko'yu ve maiyetindekileri durdurmak, bu dönemde pek de mümkün olamıyordu. Hatta Osmanlı için, bu konu giderek daha büyük bir problem haline gelmeye başlamıştı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin yeterince güvenlik önlemi alamadığı Van – Hakkari bölgelerinde, eşkiya ordusuyla baskınlar düzenliyor, köyleri yağmalamaya devam ediyordu. Osmanlı güvenlik güçleri tarafından takip edildiklerini hissettikleri zaman da çareyi İran tarafına sığınmakta buluyorlardı. Müsait bir ortam hâsıl olduğunda da, tekrar geri dönüyor yağmaya, çapulculuğa devam ediyorlardı.

Osmanlı Devleti ile İran arasında uzun süredir neticelenemeyen sınır problemi, Osmanlı güçlerinin eşkiya takibi daha da güçleştiriyordu. Bu nedenle sınırdaki çetelerin etkisizleştirilmesinde, öncelikle İran'ın eşkiyalara karşı tavrını netleştirmesi büyük önem arz ediyordu. Bunun için, birçok kez İran Hükümeti nezdinde diplomatik teşebbüslerde bulunulmuştu. Fakat, İran bir taraftan Rus direktiflerini yerine getirmek kaydıyla Rusya'yı kızdırmayacak diğer taraftan da Osmanlı Devleti'ni karşısına almayacak ikili bir politika izliyordu. İran'ın bu değişken politikası, ancak geçici çözümler ürettiği için eşkiya hareketlerini sonlandırmaya yetmiyordu. İran Hükümetinin sorunlu bölgedeki acz ve zafiyeti, Osmanlı Devleti'ni Rusya nezdinde diplomatik bir teşebbüse mecbur bırakmıştı. Lakin, Rusya'nın sınırdaki çete faaliyetlerine yönelik tavrı şaşkıncıydı. Ruslar, Simko'nun tecavüzlerini İran dâhilindeki köylere hücum eden Osmanlı Kürtlerinin eziyetlerine karşılık bir nefis-i müdafaa⁴⁰ olarak değerlendirmişti. Hatta bununla da yetinmeyerek Simko'yu taltif etmiş,⁴¹ açıkca Osmanlı Devleti'ne karşı meydan okumuştı.

Siyasal teşebbüslerden sonuç alamayan Osmanlı Devleti, diğer taraftan kendi imkânları dâhilinde sınır güvenliğini sağlamaya çalışıyordu. Bu arada Rusya

³⁹ BOA. DH. EUM. EMN. 89/10 lef 20/2; Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 28 Temmuz 1914 tarihli tahrirat

⁴⁰ BOA.DH.KMS. 3/35 lef 7/1; Dahiliye Nezareti'nden Van vilayetine gönderilen 18 Şubat 1913 tarihli şifre

⁴¹ BOA.DH.KMS. 3/35 lef 6; Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 15 Şubat 1913 tarihli tahrirat

kontrolündeki Aşiret Reislerinin tüm hareketlerini dikkatle izlemeye devam etti. İran hududu üzerinde bulunan Haydaranlı aşireti reisi Mustafa Beyle Muhammed Sıddıkzade Hasan ve Tahir Beylerin, Abdürrezak Beyle irtibata geçtiği yapılan takibat sonucunda öğrenilmişti. Yine Hüseyin Paşa'nın İran'a firar etmek istediği, Hoy Şehbenderi Tahsin Bey'den alınan telgraftan anlaşılmıştı⁴². Bu ilişkiler ağı Abdürrezak'ın Osmanlı- İran sınırda yeni planlarının olduğunu açık bir şekilde gösteriyordu. Sadece eylemin ne zaman, nerede ve nasıl gelişeceğine dair net bir bilgi yoktu. Her ihtimale karşı Van Valisi Tahsin Bey, zaman kaybetmeden mülki yetkisini kullanarak tedbir mahiyetinde bazı önemli girişimlerde bulundu. 6 Nisan 1914'te Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, acilen Hudut Bölüklerinde tadilat yapılması gerektiğini ifade ettikten sonra tehlikenin boyutları hesaba katılarak da yeni bir hudud bölüğü teşkil edilmesini talep etti. Ayrıca, ihtiyaç olan yerlerde de yeni teşkilatlanmaların bir zaruret haline geldiğinin altını çizdi⁴³.

Osmanlı Devleti'nin ilgili mercileri ve mahalli yöneticileri, sınırdaki tehlikenin farkındaydı ve daha geniş alanlara yayılmaması için gereken tedbirleri almaya çalışıyordu. Fakat, içinde bulunulan idarî ve ekonomik şartlar, buna her zaman izin vermiyordu. Örneğin, hudutta görevlendirilmek üzere, Hamidiye Alaylarından erler seçilerek hudut bölükleri oluşturulmasını Harbiye Nezareti uygun bulmuyordu. Yalnız hudut civarındaki Hamidiye Alaylarından birer bölüğün, hudut bölükleri kadrosu tamamlanıncaya kadar geçici süreyle görevlendirmesini uygun görüyordu. Aynı zamanda, ihtiyaç üzerine Erzurum ve Erzincan'dan getirilmesi talep edilen 3 taburluk kuvvet henüz ulaşmamıştı. Trabzon ve İstanbul mekteplerinden mezun olan jandarmalar başka yerlere dağıtıldığı için de yeni mezun olan erlerin 3 aydan evvel Van'a gelmesi mümkün gözüküyordu. Öyle ki, Beyazıd'dan Musul vilayetine kadar 480 kilometrelik İran hududunu sadece 7 bölük muhafaza etmekte idi⁴⁴. Bu durum ise, sınır asayişinin sağlanması noktasında büyük sorun teşkil

⁴² **DH. EUM. EMN. 74/5** lef 4; Van vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 18 Mayıs 1914 tarihli şifre

⁴³ Van Valisi Tahsin Bey'in bu talepleri, Dahiliye Nezareti tarafından 22 Nisan'da Umum Jandarma Kumandanlığı'na aktarılmış, Umum Jandarma Kumandanlığı'ndan gelen cevapta gerekenin yapılacağına dair teminat verilmişti. Bknz. **DH. EUM. EMN. 69/13**

⁴⁴ **BOA. DH. EUM. EMN. 74/5_1/1**; Van vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 23 Mayıs 1914 tarihli şifre

ediyordu. Ruslar tarafından eğitilen ve silahlandırılan ekşiyalar, istediği zaman istediği mevkiden hududu geçerek yüzlerce talan yapabiliyordu. Osmanlı güvenlik güçleri maalesef bu giriş ve çıkışlara her zaman engel olamıyordu.

1.1.4.2. Bedirhanî Abdürrezzak'ın Rusya ile İşbirliği ve Van - İran Sınırında Faaliyetleri

Rusya, İran bölgesini işgal etmekle, burada elde ettikleri bazı Kürt gruplarının liderleri vasıtasıyla Doğu Anadolu'yu Osmanlı Devleti'nden daha rahat bir şekilde koparabileceği düşüncesine kapılmıştı. Bu dönemde bahsi geçen bölgedeki Kürt liderlerinden bazıları, aşiretler arasında "iktidar" sahibi olma arzusunu taşıırken bazıları ise bağımsız bir Kürt devleti kurma hayalini kurmaktaydı.

Bu Kürt aşiret liderleri içinde özerk bir "Kürdistan"ın kurulması gayesini taşıyanların başında Bedirhanî Abdürrezzak gelmekteydi. Özellikle onun, Kürtler arasında büyük nüfuzu olan Bedirhanîlerden olması önemini arttırmaktaydı⁴⁵. Çünkü Osmanlı Devleti'ne muhalif Kürtleri etrafında toplama olasılığı, diğer aşiret reislerine göre daha yüksekti.

"Özerk Kürdistan" hedefi ve Kürt aşiretleri arasındaki nüfuzu Abdürrezzak'ı, Rusya'nın Doğu Anadolu politikaları kapsamında kullanabileceği uygun bir aday haline getirmişti. Nitekim, kısa bir süre sonra Rusya ile aralarında yakın temaslar başlamıştı. Abdürrezzak ve Rusya arasındaki yakınlaşmalar, Van'da İngiliz Konsolosluğu'nun raporlarına da yansımıştı. Bu raporlara göre, ne maksatlı olursa olsun Doğu Anadolu Bölgesi'nde özerk bir "Kürdistan" kurmak için yapılan tüm faaliyetler o günkü Rus politikalarına hizmet etmek anlamına gelmekteydi. Ayrıca Rusya bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin Ermeni ve Kürt vatandaşlarına eşit davranmadığı tarzında propaganda maksatlı çalışmalar yürütüyordu. Özellikle de hükümetin, Ermeni ıslahatı projesiyle Ermenilere özerklik vereceği, Kürtlerinde bundan olumsuz manada etkileneceği tezini işlemekteydi. Bundan dolayı Ermeniler karşısında mağdur duruma düşecek olan Kürtlerin de özerklik için bütün güçleriyle Osmanlı'ya karşı Rusya'nın yanında yer alması gerektiğini savunuyordu. Rusya bu

⁴⁵ Aydoğan, a.g.e., s. 179

fikri, Abdürrezzak gibi ajanların yardımıyla daimi olarak işlemekte ve Kürtleri sürekli bir şekilde kışkırtmaktaydı⁴⁶.

Ruslarla yapılan geçmişteki savaşlarda çoğu aşiret lideri kararlı bir şekilde Osmanlı davasının yanında yer almıştı. Fakat, İttihat–Terakki Hükümetinin Meşrutiyeti ilan etmesiyle birlikte, doğu bölgesinde otoritesini kaybetme endişesi yaşayan bazı Kürt aşiret liderleri, Rusya ile işbirliği yapmaya istekli görünüyordu. Ancak bu işbirliğinin kendisi ve aşiretinin çıkarları doğrultusunda kısa vadede avantajlar sağlaması koşulunu taşıyordu.

Balkan savaşlarında Osmanlının yenilgilerinden sonra bu Kürt aşiret liderlerinin, Rusların tarafında yer alma düşüncesi daha baskın hale gelmişti⁴⁷. Özellikle, Abdürrezzak'ın, sınırdaki faaliyet ajandası bu durum için net bir örnekti. Örneğin, Birinci Balkan savaşındaki Osmanlı kaybına kadar Abdürrezzak, sınırda önemli sayılabilecek bir faaliyet içinde olmamasına rağmen 1910 gibi erken bir tarihte Kürt aşiretlerini amacına uygun olarak sınır bölgesinde toplayarak, İran'da ikamet etmeye başlamıştı⁴⁸.

1910 yılı başlarından itibaren Ruslar için çalışmaya başlayan Bedirhanî ailesine mensup Abdürrezzak'ın, genelde iktidarını kaybetme endişesiyle hareket eden diğer aşiret reislerinden farkı, siyasi bir kimliğinin olmasıydı. O nedenle, Ruslar tarafından daha ziyade siyasi maksatlı projelerde görevlendirilmişti. Rusya'nın tertiplemediği projeler kapsamında, Abdürrezzak'a yüklenen başlıca vazifelerden biri Kürtler ve Ermeniler arasında bir dayanışma sağlamaktı. İlk bakışta bu dayanışma, Abdürrezzak'ın hedefi olan, “Özerk Kürdistan” yolunda bir çelişki gibi gözükmekteydi. Fakat, Ruslar bu birlikteliğin Kürtlerin menfaatine olacağı konusunda Abdürrezzak'ı ikna etmeyi başarmıştı.

Osmanlı Devleti, doğu vilayetlerinin güvenliği için tehlikeli bir şahsiyet haline gelen Abdürrezzak'ın faaliyetlerini ve seyahatlerini yakın takibe almıştı⁴⁹.

⁴⁶ Aydoğan, **a.g.e.**, s. 180

⁴⁷ Justin Mccarthy vdl. **a.g.e.**, s. 157

⁴⁸ Justin Mccarthy vdl. **a.g.e.**, s. 159

⁴⁹ **BOA.DH. KMS.** 8/20 lef 4; Rumiye Şehbenderi Ragıp Bey'in 6 Kanun-ı Evvel 1913 tarihli telgrafnamesi sureti

Faaliyetleri yakın takibe alınan Abdürrezzak, Tiflis'te Rus konsolosuyla görüştüktan sonra oradan ayrılarak İran'ın kuzeyindeki Makü tarafına geçmişti. Makü'de kaldığı sürece yakın gelecekte Osmanlı'nın güvenliğini tehlikeye sokabilecek ilişkiler içine girdi. Özellikle Ruslara tabi olan ve Osmanlı hükümetine hasım aşiret reisleri ile yakın temasa geçmişti. Makü'deki görüşmelerini tamamladıktan sonra Hoy ve Selmas taraflarına geçti. Buradan da Osmanlı hükümetine muhalif Kürt aşiretlerinin toplanma merkezi haline gelen Osmanlı – İran hududu üzerinde olan Kotur'a uğrayarak Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile işbirliği içinde olan İsmail Ağa lakaplı Şikak aşiret reisi Simko ile irtibata geçti⁵⁰. Daha sonra Van'a gelen Abdürrezzak, ilk iş olarak Rus Konsolosu S.P. Alferyev'i ziyaret etti. Abdürrezzak, bu ziyaret sırasında, Rus Konsolosu S.P. Alferyev'den Kürt aşiretleriyle nasıl irtibata geçebileceği konusunda bilgi aldı. Aynı zamanda bölgeye yönelik planlarını nasıl uygulayacağı konusunda fikir teatisi yapmayı da ihmal etmedi. Osmanlı yerel yöneticileri tarafından yakın takibe alınan Abdürrezzak'ın, Van'da kaldığı sürece sadece Rus konsolosuyla görüşmediği aynı sıralarda bölgedeki komitecilik faaliyetlerini yürütenlerden biri olan Taşnak Cemiyeti reislerinden İşhan'la da irtibata geçtiği öğrenilmişti. Abdürrezzak'ın hem Rus konsolosuyla hem de Taşnak reislerinden İşhan'la sık münasebetleri, Osmanlı yetkilileri nezdinde kaygı uyandırmış, Rus kontrolü altında oluşturulmaya çalışılan bir Ermeni-Kürt işbirliği olarak düşünülmüştü⁵¹.

Abdürrezzak'ın bir taraftan bölgenin en güçlü aşiretlerinden Şikak aşiret reisi Simko ile sıkı münasebetler içerisine girmesi diğer taraftan Rusya kontrolünde Ermeni-Kürt işbirliği çalışmaları, her bakımdan kayda değer ve üzerinde özenle durulması gereken gelişmelerdi. Abdürrezzak, Osmanlı Devleti'nin hem doğu vilayetleri hem de sınır güvenliği adına risk haline gelmişti. Bunun üzerine Hükümet'te, Abdürrezzak'ın affedilmesi koşuluyla tüm bunların önüne geçilebileceği düşüncesi şekillenmeye başladı. Abdürrezzak'ı tekrar kazanmanın bir yolu olarak affedilmesine karar verildi.

⁵⁰ Ünal, **a.g.m.**, s. 36

⁵¹ Ünal, **a.g.m.**, s. 36

Abdürrezzak'ın ve üç nefer hizmetçisinin affedildiği Rumiye Şehbenderi Süleyman Bey tarafından bildirilmişti. Fakat, Rus baskısını üzerinde hisseden Abdürrezzak, bizzat Dahiliye Nazırı Talat Beyefendi tarafından teminat verilmesini talep etmişti⁵². Kısa bir süre sonra Osmanlı devleti tarafından teminat konusunda kendisine güvence verilmiş olmasına rağmen, Ruslar'ı afv meselesinden haberdar etmiş, bunun üzerine Petesburg'dan gelen emirle Hoy'a hareket etmişti⁵³. Osmanlı Devleti, Abdürrezzak'ı Rusların pençesinden kurtarmak için son dakikaya kadar takibi bırakmamıştı⁵⁴. Fakat Hükümetin diplomatik yollar da dâhil olmak üzere bir çok yolu denemesine rağmen Abdürrezzak ele geçirilememişti⁵⁵.

Abdürrezzak 1913 tarihinden itibaren İran'daki Rus Konsoloslarının desteğiyle yandaşlarını örgütlemeye başlamış, Osmanlı aleyhinde propagandalarını her fırsatta yaymaya çalışmıştı. Abdürrezzak'ın bu faaliyetleri 1914'ün ortalarına kadar devam etti. Bu yılın Mayıs ayında Osmanlı güvenlik güçleri, Siirt yakınlarında Abdürrezzak'ın adamlarını yenilgiye uğrattı. Bu yenilgiden sonra Bedirhan ailesinin üyeleri hapsedildi. Fakat Abdürrezzak ve yandaşlarının çoğu İran'da Ruslara sığındılar⁵⁶. Bu fırsatı iyi değerlendiren Rusya, gururunu okşayan unvanlarla Abdürrezzak'ı kontrolü altında tutmaya çalıştı. Makü Rusya Konsoloshanesi'nde misafir ettiği sırada Abdürrezzak'a üzeri haç işaretli gümüş bir tabaka hediye etti. Ardından "sultanu'l-aşair" ünvanı bahş ederek aşiret reislerinin kendisine bi'at ettireceğinin teminatını verdi⁵⁷. Rusya bu politikayla, kendisine yakın duran diğer Kürt liderlerini de Abdürrezzak'ın kontrolü altında toplamayı hedefliyordu. Ruslar uzun süre farklı pozisyonlarda kullandığı Abdürrezzak'ı, son olarak Birinci Dünya Savaşı boyunca Rusya işgalindeki Bitlis eyaletinin valisi olarak atadı⁵⁸. Bu çabaların

⁵² BOA. DH. KMS. 8/20 lef 3; Tahran Sefaret-i Seniyyeden gelen 30 Kasım 1913 tarihli tahriratın sureti

⁵³ BOA. DH. KMS. 8/20 lef 2; Tahran Sefaret-i Seniyyeden gelen 30 Kasım 1913 tarihli tahriratın sureti

⁵⁴ BOA., DH. ŞFR. 43/245; Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'nden Van vilayeti'ne gönderilen şifre

⁵⁵ BOA. DH. EUM. EMN. 79/11; Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tahrirat

⁵⁶ Mccarthy vdl. a.g.e., s.159-160

⁵⁷ BOA. DH. ŞFR. 45/215; Emniyet-i Umumiye Müdiriyetinden Van vilayetine gönderilen 7 Ekim 1914 tarihli şifre

⁵⁸ Mccarthy vdl. a.g.e., s. 160

ötesinde Rusya, yakalamış olduğu fırsatları değerlendirmekten vazgeçmemiş, özellikle Kürtlere yönelik askerî ve diplomatik çalışmalarına devam etmiştir.

Sonuç itibariyle, Rusya'nın Kürt aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtması; Osmanlı kaynaklarını ve diplomasisini, I. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Kürt ayaklanmalarıyla uğraşmak zorunda bırakmıştı. Bu da en nihayetinde devletin potansiyel enerjisini ve zamanını boşa harcamasına sebep olmuştu.

İran'daki meşruti ihtilallerin beraberinde getirdiği otorite boşluğu, benzer dönemlerde Osmanlı'nın, II. Meşrutiyeti ilanıyla birlikte Anadolu'da yaşadığı iç kargaşa ve Balkan Savaşları'nın yarattığı kaos ortamı, Rusların aşiret reislerini kışkırtma veya karışıklılara yol açma konusunda başarılı olmasını sağladı. Fakat Aşiret reislerinin kişisel tutkuları ve hedefleri daha fazlasını yapmasına engel oldu.

Ruslar, tahrik ve kışkırtmalarının işe yaramadığı zamanlarda rüşvet, hediye ve taltif gibi yollara başvurdu hatta bağımsız bir "Kürdistan" vaat ederek yakın gelecekteki Doğu Anadolu işgal planını da hayata geçirmek istedi. Lakin bu projesinde başarılı olamadı. Çünkü Şikak reisi İsmail Simko, Bedirhani Abdürrezzak, Şemdinli reisi Seyyid Taha gibi birkaç büyük aşiret reisi dışında tüm aşiret reisleri İttihad-ı İslam'a ve Hilafete sadık kaldı. Kürt liderler, bu tutumlarını Cihan Harbi ve Kurtuluş Savaşında da sürdürecekti.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA VAN'DA GENEL DURUM VE ASAYİŞ PROBLEMLERİ

2.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA VAN'IN GENEL DURUMU

2.1.1. Van'ın İdari Yapısı

Van şehri tarihi boyunca istilalara uğramış, bu nedenle sık sık el değiştirmiş ve birçok uygarlığın egemenliği altına girmiştir¹. Uzun bir tarihi geçmişi olan Van şehri Urartular başta olmak üzere pek devlete başkentlik yapmıştır. Osmanlı Devleti döneminde ise uzun süre eyalet merkezi olarak idari taksimatta yerini almıştır².

Van'ın savaşlar nedeniyle sık el değiştirmesi idari yapısında da farklılıklar oluşmasına sebep olmuştur. Bu nedenle bazı dönemlerde sancak sayısında farklılıklar olduğu görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin son dönemine gelindiğinde idari taksimatı şu şekilde idi:

Van vilayetine; Van Merkez ve Hakkari Sancağıyla birlikte Gevaş, Çatak, Erciş, Müküs (Bahçesaray), Bargiri (Muradiye), Adilceviz, Mahmudi, Başkale (Elbak), Çölemerik, Hamidiye (Hoşap), Gevar (Yüksekova), Şemdinan (Şemdinli), Beytüşşebab Kazaları bağlı idi³.

Van'ın vilayet merkezinde, Erçek, Tımar ve Havasor nahiyeleri yer alırken Merkez vilayet kazalarından Gevaş'ta ise, Vastan, Karkar, Tahmanis; Çatak'ta Norduz; Müküs'te Karçikan nahiyeleri bulunmaktaydı⁴.

¹ Orhan Gürbüz, Van Gölü Çevresinin Coğrafyası, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul 1994, s. 186

² **Van Kütüğü**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayın No: 8, Ankara 1992

³ **Van Vilayet Salnamesi (Van İl Yıllığı) 1315 (1899)**, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları No:1, Ankara 1995, s. 69 – 103; Sami Ağaoğlu, “Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip edilmesinde Ermenilerin Rolü”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 35, Erzurum 2007, s. 313

⁴ **Van Vilayet Salnamesi....**, s. 69 – 103

Birinci Dünya Harbinden önce Müslüman ve Ermeni köylerinin sayısını tespit etmek amacıyla İstanbul Nüfus Genel Müdürlüğünün düzenlemiş olduğu resmi istatistiğe göre ise; halkı tamamen Müslüman 1232; halkı tamamen Ermeni 115; halkı karışık 408 olmak üzere toplam 1755 köy Van vilayetine bağlıydı⁵.

2.1.2. Van'da Müslüman ve Ermeni Nüfusu

Osmanlı topraklarının doğu bölgesinin (Mamüretülaziz, Diyarbakır, Bitlis, Van ve Erzurum) sadece %17'si Ermeni nüfustan ibaretken % 78'i Müslüman nüfustan oluşuyordu. Bu Müslüman ağırlıklı nüfus dağılımı, Ermeni ihtilalciler için bir problemdi⁶. Çünkü Ermenilerin, Doğu Anadolu bölgesinin bir "ErmeniYurdu" olduğuna dair yaptıkları propaganda çalışmalarıyla örtüşmüyordu. Bu sebeple bölgedeki nüfus dağılımını Ermeniler lehine çevirmek için çeşitli yollara başvurdular. Önce başta Van olmak üzere doğunun birçok yerinde gerçekleştirdikleri terör faaliyetleriyle bölgenin demografik yapısı üzerinde oynamalar yapmaya başladılar. Diğer taraftan Avrupa kamuoyunun da desteğini sağlamak için Ermeni patrikhaneleri başta olmak üzere gerçeğe dayanmayan abartılı nüfus istatistikleri ile Ermeni nüfusunun Doğu Anadolu bölgesinde ezici bir üstünlüğe sahip olduğu iddialarında bulundular.

Oysa Osmanlı Devleti'nin Dahiliye Nezareti'ne bağlı Sicil-i Nüfus-u İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti tarafından kurulan ve içinde Ermenilerin de yer aldığı komisyonlar tarafından yapılan 1914 yılında tamamlanan resmi nüfus istatistiği⁷, Ermenilerin iddialarının asılsızlığını net bir şekilde ortaya koyuyordu. Bu istatistiğe göre Van ve kazalarında nüfus dağılımı şöyleydi:

⁵ İlhan Gedik vdl. **Yakın Dönem Ermeni Hadiselerinde Van**, Ankara 1993, s. 264

⁶ Justin Mccarthy, "Ermeni İsyancıları ve Osmanlılar", **Ermeni Araştırmaları, Sayı 16-17, Kış 2004-İlkbahar 2005**,

⁷ Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu"; <http://www.ermenisorunu.gen.tr>, Erişim tarihi 25.01.2011

TABLO: 1914 Yılı Van Vilayeti Müslüman-Ermeni Nüfusu

Kaza Adı	Müslüman	Ermeni	Toplam
Van Vilayet Merkez Kazası	45.119	33.789	79.736
Erciş Kazası	27.323	8.083	35.406
Şıtak (Çatak) Kazası	8.132	4.292	12.717
Adilcevaz Kazası	10.820	4.849	15.669
Gevaş Kazası	18.123	10.520	28.643
Hakkari Sancağı – Merkez	21.848	3.461	27.680
Çölemerik Kazası	7.450	296	9.004
Mahmudi Kazası	10.230	528	12.959
Şemdinan Kazası	9.873	11.740 ⁸	
Gevar Kazası	12.721	959	16.881
Hoşap Kazası	7.691	1.015	8.706

Kaynak: **Dahiliye Nezareti Sicil –i Nüfus İdare – i Umumiyesi Müdiriyeti, Memalik – i Osmaniyenin 1330 Senesi Nüfus İstatiki**, İstanbul 1330, s. 36; **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914 – 1918**, C. I, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s.607; Şenol Kantarcı, “Van’da Ermeni İsyanı(1896 – 1915)”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 5, C. I, Bahar 2002, , s. 145; Şenol

⁸ Müslüman nüfus ile toplam nüfus arasında fark olmasının sebebi, 274 Yahudi, 1.593 Nasturinin de Şemdinan kazasında toplam nüfusu dâhil olmasından kaynaklanmaktadır.

Kantarıcı, “Sevk ve İskan Kararına Giden Yolda Oldukça Önemli bir Olay; II. Van İsyanı”, **Türk – Ermeni İlişkilerinin Gelişimi Ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2006, s. 439 – 450

Görüldüğü üzere Van vilayetinde Hakkari sancağının toplam nüfusunun sadece % 30’u Ermenilerden ibaretken %70’lik kısmı Müslüman nüfustan oluşmaktadır. Yine Van vilayetine bağlı Şıtak (Çatak) kazası hariç Erciş, Adilcevaz, Gevaş, Çölemerik, Mahmudi, Şemdinan ve Hoşap kazalarında Müslümanların nüfusu Ermenilerin iki veya üç katıdır⁹. Buna karşılık bazı çevrelerce Osmanlı Devletinin yayınladığı 1914 tarihli nüfus istatistiğinde Ermeni nüfusun olduğundan daha az gösterildiği iddia edilmektedir. Oysa Hıristiyan tebaanın Osmanlı Devleti için askeri ve mali yönden farklı bir yeri vardır. Çünkü, bunların sayılarının az gösterilmesi demek hükümet için de daha az vergi toplamak manasına gelmektedir. Her devlet gibi ekonomik menfaatlerini göz önünde bulunduran Osmanlı Devleti de tebaası olan Hıristiyan milleti olduğundan daha az göstermeyi tercih etmeyecektir¹⁰.

Buna rağmen Ermeniler, Osmanlı Devletinin doğu bölgesinde Müslüman nüfusa karşılık ezici bir nüfus üstünlüğüne sahip olduklarını iddia ederek bölgenin bir “Ermeni yurdu ” olduğuna dair Batılı devletler nezdinde siyasi propagandalarına devam etmişlerdir. Fakat tüm propagandalara rağmen bu bölgede bir “Ermenistan”ın kurulmasının mümkün olamayacağını farkına varan ve kabul eden pek çok Batılı temsilci de vardır.

Londra’da Alman Büyükelçisi olarak görev yapmış Von Kühlmann bu isimlerden sadece birisidir. Kühlmann, 28 Mayıs 1913 tarihli raporunda, Doğu Anadolu bölgesinde hiçbir koşulda Ermeni nüfusunun çoğunluğu oluşturamayacağını şu ifadelerle ortaya koymaktadır¹¹:

“Türk Ermenilerinin durumunun düzeltilmesi için uygulanmak istenen reform plânları Ermenistan olarak işaret edilen Türkiye Ermenistan’ında başarılı olamaz. Çünkü buralarda Ermeniler çoğunluğu oluşturmuyorlar. Bu sebeple burada Ermeni istekleri başarılı

⁹ Kantarıcı, **a.g.m.**, s.146; Beyoğlu, **a.g.m.**

¹⁰ Gedik Vdl., s. 260

¹¹ Hikmet Özdemir vdl., **Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara 2005**, s. 19; Berna Türkdoğan, **1915’ten Günümüze Tehcir (Türkler ve Ermeniler)**, 2. Baskı, İstanbul 2006, s. 72

olamaz. Bilindiği gibi Ermeni olarak adlandırılan vilâyetler şunlardır: Van, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ. Bu vilâyetlerin nüfusu ise şöyledir: Van 81.000 Ermeni¹², 424.000 Müslüman, Rum ve diğer Hıristiyanlar; Diyarbakır 79.000 Ermeni, 463.000 diğerleri; Bitlis 131.000 Ermeni, 333.000 diğerleri Elazığ 70. 000 Ermeni, 560.000 diğerleri”¹³

Osmanlı topraklarının doğu bölgesinin işgalini kolaylaştırabilmek için Ermenileri bir maşa olarak kullanan ve bu maksatla “Bağımsız Ermenistan”ı bizzat vaat eden Ruslar bile kendi içlerinde gerçekleştirdikleri yazışmalarda, bölgedeki Ermenilerin Müslümanlara karşı azınlık durumunda kaldıklarını kabul etmek zorunda kalmışlardır. 1916 yılı Haziran ayında, Rusya’nın ilhak edeceği topraklarda nasıl bir idare kurulacağına dair yapılan tartışmalar sırasında, Rus Dışişleri Bakanı Sazanof tarafından Kafkasya Umumi Valisi Grandük Nikola Nikolayeviç’e yazılan mektupta,

“...Büyük Ermenistan’ın kurulması meselesine gelince; bu bölgede Ermeniler hiçbir zaman çoğunluk sağlayamamışlardır. Bundan başka, Müstakil ve Büyük Ermenistan’ın kurulması Rusya’nın menfaatine ve dış politikasına tamamen aykırıdır. İstenen şekilde bir Ermenistan vücuda getirilmesi azınlığı çoğunluğa hakim bir vaziyete koymaktır...”¹⁴

diyerek hem Ermenilerin nasıl kandırıldığını hem de hiçbir zaman doğu vilayetlerinde sayıca bir üstünlüğe sahip olmadıklarını açık ve net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Siyasi propaganda maksatlı Ermeni kaynakları¹⁵ hariç pek çok kaynak (güvenilir batılı kaynaklar da dâhil) Ermeni nüfusunun doğu vilayetlerinde Müslüman nüfustan daha fazla olmadığını ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar Osmanlı

¹² 1914 tarihli Dahiliye Nezareti’nin yaptırdığı, Osmanlı Devletinin 1330 Senesi İstatîği’ne göre Van vilayetinde Ermeni nüfusu 67.792 olarak tespit edilmiştir. Buna göre Von Kühlmann’ın verdiği rakam bunun biraz üstünde olsa da birçok batılı ve Ermeni yazara göre gerçeğe en yakın rakamlardan biridir.

¹³ Türkdoğan, **a.g.e.**, s.72

¹⁴ Niyazi Ahmet Banaoğlu, **Ermeni’nin Ermeni’ye Zulmü**, s. 110 naklen, Gedik vdl. **a.g.e.**, s. 238

¹⁵ Ermeni kaynakları genelde Patrikhhanenin verdiği nüfus rakamlarını referans almatdırlar. Ermeni yazarlarından biri olan Hovannisian Türkiye’deki Ermeni nüfusun 1.500.000’den fazla olduğunu iddia ederken Osmanlı eski mebusu Pastırmacıyan ise Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni nüfusu biraz daha abartarak 2.100.000 olarak göstermektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Türk tarih Kurumu yayınları VII. Dizi – Sa. 79, Ankara 1983, s. 85

topraklarının doğu bölgesinin hiçbir zaman Ermenilerin iddia ettiği gibi bir “Ermeni yurdu” olmadığını tartışmaya meydan vermeyecek derecede ispat eder niteliktedir.

2.1.3. Van’da Jandarmanın Durumu

Yaşanan siyasi gelişmeler bir dünya harbinin yaklaştığının işaretini vermekteydi. Beklenen savaş sonunda patlak verdi ve kısa sürede bütün Avrupa’yı saran savaş, Osmanlı Devleti’ni de içine aldı. İngiliz donanmasından kaçan iki Alman gemisinin Türk bayrağıyla 29 Ekim 1914’te Karadeniz’de Rusların Odesa ve Sivastopol limanlarını bombalaması üzerine Rusya’yla savaşa girilmiş oldu. Bunun üzerine Rusya hiç vakit kaybetmeden 1914 yılının Kasım ayı itibariyle Osmanlı topraklarını işgale başladı. Bu işgal askeri bir takım tedbirler alma zorunluluğunu beraberinde getirdi. Doğu cephesinden sorumlu 3. Ordu, 9,10,11 ve 13. Kolordular ve bunlara bağlı birliklerle yeniden yapılandırıldı. Bu yeni yapılandırmada Van, Bitlis, Elazığ ve Diyarbakır 11. Kolordu bölgesine bağlandı. Van’ın bağlı olduğu 11. Kolordu bölgesinde 3 Seyyar Jandarma Taburu mevcuttu¹⁶.

Rus işgali tehlikesini en fazla yaşayan yerlerden biri olan Van bölgesinde bir de Jandarma Tümeni oluşturuldu. Bu tümene bağlı birliklerin dağılımı şu şekildeydi;

“1.Alay: Van, Erciş ve Başkale Seyyar Jandarma Taburları, 2.Alay: Beyazıt Seyyar Jandarma Taburu ile Sınır Sınır Taburları, 3.Alay: Erciş, Saray ve Dir, Sınır Taburları, 4.Alay: Halkaca, Bacirge ve şemdinli Sınır Taburları”

Ayrıca şehrin güvenliğinden sorumlu “bir Van İhtiyat Süvari Tugayı ile iki Batarya” mevcuttu¹⁷.

Van’ın 1914 Yılı Jandarma Alay ve Müstakil Taburlarının mevcut personeli ise şöyleydi:

62 kumandan, 10 idare heyeti, 1 sıhhiye heyeti toplam 73 Zabitan; 14 bölük katibi, 34 başçavuş, 180 çavuş, 190 onbaşı, 1021 neferden oluşun toplam 1439

¹⁶ Necdet Koparan, Türk Jandarma Teşkilâtı (1908 – 1923), Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, s. 49 - 51

¹⁷ Koparan, **a.g.t.**, s.51

piyade; 5 başçavuş, 34 çavuş, 76 onbaşı, 428 neferden oluşan toplam 543 süvariden ibaretti¹⁸.

2.2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI BAŞLARKEN ERMENİLER VE FAALİYETLERİ

2.2.1. Ermenilerin Siyasi Tutumu

Gerek Patrikhaneye bağlı cemaat okullarında gerek misyonerlerin açmış oldukları okullarda Ermeni gençlerine yüklenen aşırı güven duygusu ve efsaneleştirilen tarihleriyle Ermeniler arasında milli bir bilinç oluşmaya başladı. Aynı zamanda yeni dünya düzenini kurmaya çalışan Avrupa devletlerinin dürtüsüyle bu milli bilinç, daimi surette canlı tutulmaya çalışıldı. Böylece “bağımsız Ermenistan”ın kurulabilmesine yönelik gelişmelerin birinci kısmı tamamlanmıştı. Osmanlı Ermeni cemaatleri arasında milliyetçi hisler filizlenmişti. Artık sıra bu hayalin gerçekleşmesine yardımcı olacak siyasi cemiyetlerin kurulmasına gelmişti. Önce Türkiye’de daha sonra ise yurt dışında hayır cemiyeti adı altında çeşitli cemiyetler kurulmaya başlandı. Bunların içinde en meşhurları Hınçak ve Taşnaksütyun cemiyeti idi. Ortak amaçları “Türkiye Ermenistan’ını kurtarmak” olan bu cemiyetlerin yakın gelecekteki hedefleri genel isyan yoluyla Türk hükümetine karşı savaş açmaktı¹⁹.

Fikri altyapısı tamamlanan tedhiş ve isyan hareketlerinin nasıl bir program dâhilinde hayata geçirileceği konusu ise, 1914 yılı Temmuzunda, ülke içinden ve dışından Ermeni delegelerin katılımıyla gerçekleştirilen Erzurum Kongresinde müzakere edildi ve bu müzakere neticesinde:

1.Harp ilanına kadar isyan etmemek, fakat bu zaman zarfında gerek Rusya’dan gelecek gerekse içeriden tedarik olunacak silahlarla donanımlı bir hale gelmek,

¹⁸ BOA, Dahiliye Nezareti, Emniyet – i Umumiye 6. Şube (Bundan sonra DH. EUM. 6. Şb); 53/82

¹⁹ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914 - 1923*, Ankara 1991, s. 74 – 76; Erol Kaya, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Türk Mültecileri*, Ankara 2007, s.14 - 16

2.Harb ilan edildiği andan itibaren Türk ordusundaki Ermeni efradı, ellerindeki silahlarla birlikte Rus Ordusu'na katılmak,

3.Türk ordusu ilerlediği takdirde sükûneti muhafaza etmek,

4.Türk ordusu geri çekilir veya ilerleyemeyecek bir hale gelirse çeteler derhal ordu gerisinde ellerindeki program doğrultusunda isyan faaliyetlerini başlatmak²⁰.

Kongrede alınan bu kararlar Mebus Vramyan ve Taşnak Komitesi reisleri tarafından önce Muş'taki Ermenilere ilan edilmiştir. Daha sonra Mebus Varamyan yanında birkaç adamıyla birlikte Van'a geçerek buradaki Ermenileri bilgilendirmiştir²¹.

Bu sırada Hınçak Komitesinin de Taşnak Komitesiyle benzer faaliyetler içinde olduğu görülüyordu. Hınçak Gazetesinin 1914 yılı Aralık sayısında Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi Genel Merkezi'nin yayınladığı bildiride Ermenilere şöyle sesleniliyordu:

“...Hınçak Komitesi de milletin varlığının söz konusu olduğu bu büyük savaşta, kendi maddî ve manevî kuvvetlerini toplayarak ihtilâl kılıcı ile dünya Harbi'ne katılacak ve üçlü itilâfın özellikle Rus kuvvetlerinin müttefiki sıfatıyla,emrindeki bütün vasıtalar ve ihtilâl güçleri ve siyasi kuvvetlerle, Ermenistan'da, Kilikya'da, Kafkasya ve Azerbaycan'da müttefiklerin zafer kazanmalarına yardım etmek suretiyle, gerek kendi ve gerek medeniyet namına vazifesini yurtseverliğin gerektirdiği şartları kendine rehber kabul ederek yapacaktır...”²²

Böylece Ermeniler Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'ne karşı nasıl bir tavır belirleyeceklerini ortaya koymuş, savaş sırasında da izleyecekleri yol haritasının sinyallerini vermiş oluyordu.

2.2.2. Ermenilerin Silahlanması

²⁰ Erdal İter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890 – 1923)*, İstanbul 1995, s. 64 - 65

²¹ İter,a.g.e., s. 65

²² Tuncay Ögün, “İnsan hakları ve Ermeni Sorunu – İttihat Terakkiden Kurtuluş Savaşı'na adli eserin iddiaları Hakkında Bazı Tenkitler”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*4, İstanbul 2001, s. 278

II. Meşrutiyetin ilanından önce de Ermenilerin çeteler oluşturdukları ve korku saçtıkları bilinmekte idi. Fakat II. Meşrutiyetin ilanından sonra daha sistemli ve planlı bir şekilde hareket etmeye başladılar ve yeni bir teşkilatlanma içine girdiler. Bu yapılanma kapsamında, Van'daki Taşnak Komitesinin başına Kafkasyalı İşhan ve Kafkasya'nın Karabağ halkından Aram adlı şahıslar getirildi. Bunlar Rus zulmünden kaçıp Osmanlıya sığınan ve sonra da Van'a yerleşen kişilerdi²³.

İşhan ve Aram ilk iş olarak Akdamar'daki Rahip Okulunu kapatarak okulda vazifeli olan personeli komite misyonerleri olarak kullanmaya başladılar. Böylece Akdamar adası, dini hüviyetini kaybederek ihtilalcilerin merkezi haline getirildi. Akdamar Kilisesinin dini toplantılarını da iptal eden bu şahıslar, Ermeni din adamlarını Van'ın Ermeni köylerine din hocası olarak gönderdiler. Böylece Komiteciler köylere kadar ulaşmayı başardılar²⁴.

Savaşın başlamasıyla beraber diğer Taşnak ve Hınçak Komite reisleriyle birlikte Van ve çevresinin gelecekteki isyan hareketlerini de ele alan bu şahıslar, ulaştıkları yerlerdeki Ermenileri silahlandırmak için büyük gayret sarf ettiler. Ruslar tarafından temin ettikleri “manliher, mosik, verendil, mavzer” gibi çeşitli silah türlerinin Kafkas- İran yoluyla Van'a girişini sağladılar. Bu komitacılar köyleri dolaşarak Ermeni köylerinin silah ihtiyacını tespit ediyor, her köye nüfus sayısına ve maddi gelirine göre dağıtım yapıyorlardı. Silah almaktan ve vergi vermekten kaçınan Ermenilere de bazı yaptırımlar uyguluyorlar, cezalar veriyorlardı. Örneğin, silahlanmaya karşı çıkan Ermenileri köylerinden kovarak nikah, miras, seçim vs. gibi haklardan mahrum bırakıyorlardı²⁵.

Ermeniler silahlanma konusunda kurnazca planlanmış bir yol daha izlediler. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti seferberlik ilan ettikten sonra orduya asker alımları başlamıştı ve Ermenilerin bir kısmı da bu şekilde orduya katılmıştı. Ermenilerin savaş sırasında Osmanlı Hükümetine karşı ayaklanma programları çok önceden

²³ Cemalettin Taşkıran, **Van'da Ermeni Devleti Denemesi–Belgelerle-**, Ankara 2006, s.56-57; Sakarya, **a.g.e.**, s.201 - 202

²⁴ Taşkıran, **a.g.e.**, s. 56 – 57; Sakarya, **a.g.e.**, s.201 - 202

²⁵ Cevdet Küçük, “ Van'daki Ermeni İsyancıları”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990, s.139; ²⁵ Ergünöz Akçora, “Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslar arası Sempozyumu**, Ankara 1990,s. 168; Abdullah Yaman, İstanbul 1973, s. 299

hazırlanmış olmasına rağmen cephe çağrısına karşılık vermesi ve orduya katılması anlaşılması güç bir durum gibi gözüküyordu. Fakat Ermenilerin kısa sürede bir taktik içinde oldukları anlaşılmıştı. Bu taktiğe göre, Ermeniler hem Müslüman halkın ve Türk kuvvetlerinin nazarında güven duygusu yaratmış olacaklar hem de silahlanmış bir şekilde ordudan firar edeceklerdi. Nitekim öyle de oldu. Kısa bir süre sonra Ermeniler silahlarıyla birlikte firar ederek daha önceden planladıkları isyan ve katliamları için uygun zamanı beklemeye başladılar.

2.2.3. Ermeni Gönüllü Birliklerinin Oluşturulması

Taşnaksütyun Komitesi 1900 yıllarına gelindiğinde diğer Ermeni komiteleri içinde en aktif olanı haline gelmiş, 1914 yılına kadar düzenlediği geniş kapsamlı kongrelerle Ermeniler arasında önemli bir yere sahip olmuştu. Bu durumdan aldıkları cesaretle, Ermeniler adına kararlar alma hakkını da kendilerinde görmeye başladılar. 1914 yılına gelindiğinde dünya savaşının çıkacağından emin olan Taşnaksütyun Komitesi, başlayacak bu genel harpten en iyi şekilde faydalanmayı hedefliyordu. Bu maksatla, tüm Ermeni delegelerin katılımıyla gerçekleştirdiği Erzurum'daki 8. Kongresinde, "gönüllü birlikler" kurma ve çıkması muhtemel görünen Türk-Rus savaşında bu birliklerle Rusya'nın yanında savaşma kararı aldı. Kongreden çıkan bu kararın ardından komiteler, dünyanın her yerindeki Ermenileri bu birliklere dâhil edebilmek için yoğun bir propaganda faaliyeti başlattılar. Sözde ezilmiş ve kötü muamele gören Ermenilere kurtuluş vaat ederek bu Ermenileri, ileride kurmayı hayal ettikleri "Ermenistan" adına Rusya ordusunun içinde savaşmaya davet ettiler²⁶. Osmanlı topraklarındaki Ermeniler de seferberlik ilanından sonra bu davete icazet ederek İran ve Rusya sınırlarını geçip Rus ordularına katıldılar.

Ruslar, oluşturulan bu gönüllü birliklerinin bir kısmını savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı sınırlarında kullanmaya başladılar²⁷. Savaş sırasında da bu

²⁶ Mehmet Şefik, Parlak, Türk – Rus – Ermeni İlişkilerinde Ermeni Gönüllü Birlikleri, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Van 2004, s.71

²⁷ Ermeni gönüllüleri Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Ruslarla omuz omuza Türk kuvvetlerine karşı Erzurum, Sarıkamış, Kars ve Van şehirlerinde çarpışmıştır. Neriman Hasanaliyev, **Rusya'nın Van ve Erzurum'daki Başkonsolosu Mayevski'nin Hatıraları**, (Çev.Enver Uzun), Şubat 2001, s. 2; Salahi Sonyel, "Türkiye'nin AB Üyeliği, İngiliz Gizli

birliklere, Osmanlı topraklarında ayaklanma çıkarmak, Türk ordusunun savunma hattını yarıp, ayaklananlarla birleşerek cephe ve cephe gerisinde anarşi yaratmak misyonunu yüklediler²⁸. Ermeni gönüllü birlikleri üzerlerine aldıkları bu görevle, Rus işgaline uğrayan Osmanlı topraklarını birer harabeye döndürdüler. Buralardaki Müslüman kadın, çocuk ve yaşlılara yönelik eşine az rastlanır türden cinayetlere imza attılar.

2.3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA VAN VE ÇEVRESİNDE YAŞANAN ASAYİŞ PROBLEMLERİ

2.3.1. Ermeni İsyanları Başlamadan önce Van ve Çevresinde Asayiş Durumu

Teşkilatlanma ve silahlanma dönemini tamamlayan Ermeniler, harekete geçmek için en uygun ortamın oluşmasını bekliyorlardı²⁹. Tam bu sırada Osmanlı Devletinin seferberlik ilan etmesi harekete geçmek için bekleyen Ermeniler adına iyi bir fırsat oldu. Seferberlik ilanıyla birlikte, ayaklanma merkezi olarak tayin ettikleri Van'ın içine doğru çevre köylerden kabileler halinde ilerlemeye ve yerleşmeye başlamışlardı³⁰. Artık savaştan önce hazırlanan yol haritalarını izlemek için, işbirliği içinde oldukları Ruslardan gelecek hareket emrini beklemekteydiler³¹. Nitekim Başkomutanlığın 3.Orduya gönderdiği 25 Eylül 1914 tarihli telgrafta, Ermeni komitelerinin bir savaş halinde bölgedeki Ermeni ahaliyi isyana sevk etmek için

Belgelerinde I. Dünya Savaşı Döneminde Türk – Ermeni İlişkileri”, **Türk – Ermeni İlişkilerinin Gelişimi Ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2006, s. 525

²⁸ Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor)**, (Çev. Arif Acaloğlu), İstanbul 2008, s. 14 - 15

²⁹ Hüsamettin Yıldırım, “Rusların Van Üzerindeki Emelleri”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990, s.245 – 246; Salahi Sonyel, “Türkiye'nin AB Üyeliği, İngiliz Gizli Belgelerinde I. Dünya Savaşı Döneminde Türk – Ermeni İlişkileri”, **Türk – Ermeni İlişkilerinin Gelişimi Ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2006, s.525

³⁰ Şenol Kantarcı, “Van'da Ermeni İsyanı(1896 – 1915)”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 5, C. I, Bahar 2002, s. 146; Seferberlik ilanından sonra Rusya vatandaşı bazı Ermeni Taşnak Komite reislerinin de Van'a geldiği ve bölge asayişini ihlal etmeye yönelik faaliyetler içerisinde oldukları Hükümet tarafından tespit edilmiştir. **Osmanlı Belgelerinde Osmanlı – Rus İlişkileri (1907 – 1923)**, Cilt III, Ankara 2006, s. 48

³¹ **BOA. DH. ŞFR. 450/132**; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 28 Kasım 1914 tarihli telgraf

Ruslarla anlaşmaları haber verilmiş, Van şehrinin dikkatli olması için gerekli uyarıların yapılması istenmişti³².

Aralık ayının başlarına gelindiğinde Karargâhtan Van'a gelen haberler, Ermeniler için uygun vaktin yaklaştığının sinyallerini veriyordu³³. Bu haberlere göre, Rus kuvvetleri ile Ermeni gönüllü birliklerinin hareket halinde oldukları, Dir'den Hakkari Sancağı'nın merkezi olan Başkale'ye doğru ilerledikleri bildiriliyordu³⁴. Nitekim 500 piyade ve süvari ile 2 dağ topundan ibaret Rus-Ermeni kuvveti Başkale'yi işgal etti³⁵. Böylece düşman kuvvetlerinin içinde Başkale'ye giren Ermeniler buradaki Ermeni çeteleriyle birleşme fırsatını yakaladılar³⁶.

Bu sırada yakalan iki casusun ifadelerinden de bu günlerde Vilayet içinde bir isyan olacağı bilgisine ulaşılmış, bunun üzerine Vali Cevdet Bey, Ermeni ileri gelenleriyle görüşerek Ermenilerle Müslümanlar arasında meydana gelebilecek bir olayın Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermenileri etkileyeceğini kendilerine bildirmişti³⁷.

Fakat Ermeniler bu sözlü ihtarı dikkate almamış, 15 Aralık 1914'te Reşadiye ve Karçıkan telgraf hattını³⁸, bundan beş gün sonra da Reşadiye ile Vastan ve Vatsan

³² Ergünöz Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi", **Yakın Tarihimizde Van Uluslar arası Sempozyumu**, Ankara 1990, s. 170

³³ Ermeniler savaş başladığında ne zaman ve nasıl hareket etmeleri icap ettiği konusunda, gerekli direktifleri Rusya'dan çok önceden almışlardı. Öyle ki, Osmanlı Devleti seferberlik ilan ettikten sonra Eçmiyazın Katogigogu Kevork tarafından Kafkas Genel Valisi Woronzoff Dachkof'a gönderilen 5 Ağustos 1914 tarihli mektupta, Rusya'dan "Anadoluda'ki altı Ermeni vilayetinden bölünmez bir Ermenistan meydana getirilmesi için" gerekli girişimlerin yerine getirilmesi talep edilmiş, mektubun nihayetinde Rusya'daki Ermeni topluluğunun "sadakat duyguları" ve "içten bağlılıkları" sunulmuştu. Bu mektuba karşılık Kafkas Genel Valisi Woronzoff Dachkof tarafından kaleme alınan 2 Eylül 1914 tarihli cevabi mektupta ise, Ermenilerin Rusya'ya karşı besledikleri bu sadakat ve bağlılıklarının çıkması muhtemel Rus-Türk savaşı sırasında, "zamanın ve hayatın şartlarına göre önemli ve gerekli görülecek ve uygulaması istenecek vazifeler yerine getirmek için kullanılması" istenmişti. Ali Arslan, "II. Meşrutiyet Devrinde Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Etkisini Kırmaya Yönelik Çalışmalar" **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: 2, ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2007, s. 768-769

³⁴ Hikmet Özdemir, "Seferberlik İlanından Rus İşgaline Kadar Ermeni Milislerle Çatışmalar", **Türk – Ermeni İlişkilerinin Gelişimi Ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2006, s.152; Orhan Sakin, **Ermeni İsyân Günlüğü 1915**, İstanbul 2007, s. 50 -51

³⁵ **BOA. DH.ŞFR. 451/134**; Van Valisi Cevdet Bey Dahiliye Nezaretine gönderdiği 4 Aralık 1914 tarihli telgrafta

³⁶ Sakin, **a.g.e.**, s. 51

³⁷ Özdemir, **a.g.m.**, s. 152-153

³⁸ **BOA. DH.ŞFR. 48/7**; Dahiliye Nezareti'nden Van Valiliğine gönderilen 15 Aralık 1914 tarihli şifre; **BOA. DH.ŞFR. 453/120**; Van vekili Şefik Bey'den Dahiliye Nezaretine gönderilen 16

- Van arasındaki telgraf tellerini kesmişlerdi³⁹. Böylece Van'ın çevresiyle olan irtibatını kopartıp herhangi bir yardım almasını engellenmeye çalışılmışlardı. Aynı zamanda Ermenilerin bu faaliyetleri bundan sonra başlatacakları eylemlerin de habercisi niteliğindediydi. Nitekim Dahiliye Nezareti'nden Van Valiliğine gönderilen 20 Aralık1914 tarihli şifrede, Pelli Karakol kumandanının katl olunduğu, o civarda bulunan Gevaş kaymakamı maiyetindeki jandarmalar ile Ermeniler arasında bir çatışma başladığı haber veriliyordu. Şifrenin devamında ise Ermeni çetelerin devletin memuruna kast edecek derecede cesaret sahibi olmasının ve bu denli ileri gidebilmiş olmalarının çok dikkat çekici bir durum olduğu, bunun için Gevaş ve civarındaki Müslüman köylerden yardım alınarak gerekli tedbirlerin alınması konusunda Van vilayeti kesin bir şekilde uyarılmıştı⁴⁰.

Fakat Vali Cevdet Bey'in Ermeni faaliyetleri karşısında yapabileceği çok fazla şey yoktu. Çünkü bölgedeki gençlerin çoğu askere alınmış, geriye yaşlı, kadın ve çocuklar kalmıştı. Ayrıca Van'da bulunan Kolorduya bağlı Üçüncü Tümen'in de Erzurum'a gitmesi gerekiyordu. Bu tümenin kalması için gerekli girişimlerde bulunulsa da gitmesine engel olunamamış ve tümen Van'dan ayrılmak zorunda kalmıştı⁴¹. Van'ın jandarma ve milis kuvvetleri bakımında zayıf durumda kalmasından istifade eden Ermeniler, kendilerine katılan asker firarileriyle birlikte Van–Bitlis arasındaki telgraf hattını kesmiş, Van–Gevaş arasında Gevaş kadısı ile Van posta evrakını taşıyan jandarmaları pusuya düşürerek şehit etmişlerdi⁴².

Ermenilerin gittikçe arttırdıkları terör eylemleri sonucunda güvenlik ve asayişinin kaybolmaya başladığı bu günlerde takviye yardım talebinde bulunulan 3. Ordu'dan gelen haber Van halkını iyice umutsuzluğa düşürmüştü⁴³. Çünkü Van'da bulunan jandarma kuvvetlerinin tahliye olunacağı, Harput, Bitlis ve Diyarbakır'dan

Aralık 1914 tarihli şifre; Hasan Oktay, "Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü (1896 – 1915)", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 5, Bahar 200, s. 127

³⁹ **BOA. DH.ŞFR.** 48/85; Dahiliye Nezareti'nden Van Valiliğine gönderilen 20 Aralık1914 tarihli şifre

⁴⁰ **BOA. DH.ŞFR.** 48/85; Dahiliye Nezareti'nden Van Valiliğine gönderilen 20 Aralık1914 tarihli şifre

⁴¹ Kantarcı, **a.g.m.**, s. 147

⁴² **BOA. DH.ŞFR.** 48/188; Dahiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayetine gönderilen 28 Aralık1914 tarihli şifre; Oktay, **a.g.m.**, s.127

⁴³ Ergünöz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyaları (1896- 1916)**, İstanbul 2007, 2. Baskı, s.175

beklenen Jandarma taburlarının da şu an için Van'a gönderilemeyeceği, şimdilik şehrin asayiş ve güvenliğinin ordu ile değil şehirde var olan kuvvetlerle sağlanması gerektiği ifade edilmişti⁴⁴. Bu haber şehirde sükûn ve huzurun sağlanmasının güç olduğunu gösterirken Ermenilerin faaliyetleri için uygun bir zeminin oluştuğu algısını uyandırıyor.

2.3.2. Van'ın Çevresinde Ermeni İsyanları ve Asayiş Durumu

Rus askerlerinin doğu sınırlarından içeri girdiği haberleri alındıkça Ermenilerin terör eylemlerinin şiddeti biraz daha artıyordu. Özellikle Sarıkamış harekâtının başarısızlıkla sonuçlanması Ermenileri iyice cesaretlendirmişti. Sadece Müslüman ahalinin canına, malına zarar vermekle kalmıyor artık devlet memurlarını, jandarmaları da hedef alıyorlardı. Bununla birlikte yardım gelebilecek tüm ulaşım yollarını kesmiş, stratejik noktaları tutmuşlardı. İsyanlar için her şey hazır sayılırdı. Zaten o günlerde yapılan tahkikatlar sonucunda ortaya çıkan silah ve cephaneler de bu hazırlıkları ispat eder nitelikteydi⁴⁵.

Bu silah ve cephanenin hükümet yetkilileri tarafından ortaya çıkartılması Ermenileri telaşa düşürdü. Hükümet kuvvetlerinin zamanında ve yerinde alacağı tedbirler veya yapacağı bir müdahale tüm planlarını altüst edebilirdi. Bu nedenle Ermeni elebaşları bazı girişimlerde bulundular. Bu girişimlerin çoğu hedef saptırmaya yönelikti. Örneğin, Van'daki komitecilik faaliyetlerini yöneten Vramyan 4 Ocak 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne bir rapor gönderdi. Bu raporda, bölgedeki yaşanan çatışmanın sorumlusunun Kürt çeteleri olduğunu, Ermenilerin Kürt çetelerinin saldırılarına maruz kalarak bundan dolayı maddi kayıp yaşadıklarını ve Kürtlerin bunun için tazminat ödemesi gerektiğini iddia etti⁴⁶.

Oysa böyle bir olayın yaşandığına dair bir bilgi yoktu. Tüm bunlar planladıkları isyan hazırlıklarını gizlemek için birer taktikti. Bir taraftan madur

⁴⁴ Akçora, **a.g.e.**, s.175

⁴⁵ Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yapılan aramalarda 4800 tüfek, 4000 el bombası, 50000 civarında mermi yakalanmıştır. Mustafa Gül, "Van'da II. Ermeni İsyanı", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990, s. 277

⁴⁶ Cemalettin Taşkıran, Van'da Ermeni Devleti Denemesi – Belgelerle -, Ankara 2006; Oktay, **a.g.m.**, s.128

izlenimi vererek hedef olmaktan kurtulmuş olacaklar diğer taraftan isyan hazırlıklarını tamamlama fırsatı bulacaklardı. Nitekim öyle oldu. Bu günlerde Van'ın çevresindeki şehirlerden gizlice komiteciler geçirilmiş böylece Ermeni çeteleri kuvvetlendirilmişti. Yine Ermeni gönüllü birliklerinin elebaşları Antranik ve Hamazaps önderliğinde Van'ın merkezine yakın köylere 1700 gönüllü Ermeni yerleştirilmişti. Oysa harp dolayısıyla Türk kuvvetlerinin önemli bir bölümü cepheye sevk edilmişti. Türk kuvvetlerinin bu zafiyetinden faydalanmayı hedefleyen Ermeni çeteleri, çatışma için zemin aramaya başladılar⁴⁷.

Artık sadece olayların başlamasına vesile olacak bir kıvılcım gerekiyordu. Bu kıvılcım da Van'a bağlı Tımar nahiyesinde patladı. Hükümet memurları buradaki halkın mallarını saymaya gelmişti. Bu sayım sırasında hiç yoktan yere Ermenilerle memurlar arasında tartışma çıktı. Zaten Ermenilerin de niyeti tartışma yaratmaktı. Böylece Müslümanlara saldırmak için ellerine bir koz geçmiş olacaktı. Plan uygulamaya kondu ve kısa bir süre sonra Ermeniler bölgedeki yaşlı, kadın, çocuklardan oluşan yerli Müslümanlara saldırmaya başladılar. Bir kısmı da Jandarmaya ve sayım memurlarına karşı saldırıya geçti. Böylece Ermeniler ilk isyan hareketini başlatmış oldular. Bu isyan kısa sürede Van'ın Gevaş kazasına da sıçradı⁴⁸. Vali Cevdet Bey Gevaş'taki kuvvetleri dikkatli olmaları konusunda uyardı ve bir de Milis kuvveti gönderdi. Kısa süren bir çarpışmadan sonra Ermeniler kaçmaya muvaffak oldular. Ermenilerin püskürtüldüğü düşünülürken bir kağının Hükümet konağına doğru ilerlediği fark edildi. Kağınaya yaklaşanlar korkunç bir manzaranın tanığı oldular. Kağındaki Gevaş Müftüsü İsmail Hakkı Efendi'nin parçalanmış cesediydi. Bu sarsıcı olay, oradaki Müslüman ahali üzerinde bir infial yarattı. Zaten uzun süredir Ermenilere karşı öfke ve kin besleyen Müslümanlar, Gevaş'a yakın bir Ermeni köyünü yaktılar⁴⁹.

Bu sırada Çatak Kazasının köyleri, Rus kazaklarıyla Gevaş Ermenilerinden oluşan üç yüz kişilik bir çetenin saldırısına uğradı. Bu çete mensupları otuz kırk

⁴⁷ Gül, a.g.m., s. 278

⁴⁸ Taşkiran, a.g.e., s.65-66; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını No:8, Ankara 1990, s. 77

⁴⁹ İlhan Gedik vdl., **Yakın Dönem Ermeni Hadiselerinde Van**, Ankara 1993, s. 179

kişilik gruplar halinde Çatak'ın köylerine dağıldılar. Savunmasız durumdaki Müslümanların evlerine zorla girerek pek çok Müslüman'ın ölümüne sebep oldular⁵⁰.

Olayların daha da kontrol çıkmasından büyük endişe duyan Van Valisi Cevdet Bey, şehrin asayişini sağlamak için 3. Ordu Karargâhı'ndan acele yardım gönderilmesini talep etti⁵¹. Fakat daha yardımlar ulaşmadan 27 Şubat'ta Adilceviz'den Van merkeze gelmek için yola çıkan gönüllü üç yüz Müslüman askerinden sekizi Erenköy yakınlarında Ermeni çeteleri tarafından pusuya düşürülerek şehit edilmişti. Saldırının haber alınmasıyla Van'ın Erciş kazasından güvenlik kuvvetleri gönderilmesine rağmen, isyancılar Van gölü taraflarına kaçarak kurtulmayı başarmışlardı⁵².

Bu sırada Ruslar, kuzeyden Doğubeyazıt Abaağa ve doğudan Saray tarafına ilerlemeye başlamıştı. Rusların Van'a doğru yaklaştığını öğrenen Ermeniler, Van'ın daha kısa bir zamanda ve daha kolay bir şekilde işgalini kolaylaştırabilmek için yeni bir ayaklanma planı tasarladılar. Kısa bir süre içinde Van civarındaki tüm köylere aynı anda saldırıya geçerek planın ilk ayağını devreye sokmuş oldular. Bu planlı ve sistematik saldırılar karşısında daha fazla dayanamayan Vali Cevdet Bey'in emrine, Van jandarma depo taburu ve 1 dağ taburu Başkomutanlık tarafından verildi⁵³.

3. Ordu Kumandanlığına göre, Van'ın elinde bulunan jandarma, piyade ve süvari gücü şehrin asayişini sağlamaya yeterliydi⁵⁴. Oysa bu kuvvetin, sayıca ve silah bakımından üstün durumda olan Ermeni isyancılara karşı yeterli olamayacağı belliydi. Nitekim Mart ayında Van'a bağlı birçok yerde terör hareketlerinin başlanmasına engel olunamadı. Tımar ve Gevaş kazaları bunların başında geliyordu. Şirin adlı şahsın önderliğindeki bir Ermeni çetesi bölgede güvenliği ihlal eden hareketlere girişmişti⁵⁵. Mahmudi kazasından da benzer haberler geliyordu. Ruslar daha Van'a girmeden Ermeniler katliamlara başlamışlardı. Van vilayeti Mahmudi

⁵⁰ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909 – 1916)**, Cilt IV. Ankara 2009, s. 193.

⁵¹ Sakin, **a.g.e.**, 101

⁵² Süslü, **a.g.e.**, s. 77

⁵³ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3 Ordu harekâtı**, Cilt II, Birinci kitap, Ankara 1993, s. 587 – 588

⁵⁴ **Kafkas Cephesi, 3 Ordu harekâtı**, s. 587 – 588

⁵⁵ Sakin, **a.g.e.**, s. 108

Kaymakamı, 4 Mart 1915'te Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta katliamın bilançosunu şu şekilde veriyordu:

“Mergehu köyünde şehit düşenler	: 41 Erkek	14 Kadın
Mergehu köyünde hakarete uğradıktan sonra şehit düşenler	:	4Kadın
İştucu köyünde şehit edilenler	: 7 Erkek	4 Kadın
İştucu köyünde tecavüz edilenlerden Hayatta kalanlar	:	5 Kadın
Yaralı	:3 Erkek	2 Kadın” ⁵⁶

Mart ayının ikinci yarısına girildiğinde, çatışmalar daha da şiddetlenmişti. Başkomutanlık Vekâleti'nden, Van Seyyar Jandarma Tümeni'ne gönderilen 2500 erle isyanlar bastırılmaya çalışılsa da⁵⁷ Vali Cevdet Bey 23 Mart 1915 tarihli telgrafta, Ermeni çetelerinin Van'a bağlı Tımar Nahiyesi'nde toplandığını, aynı tarihlerde Çatak kazasında da Ermenilerle güvenlik güçleri arasında çatışmalar yaşandığını bildiriyordu⁵⁸.

Son zamanlarda yaşanan bu hadiseler Ermeni olaylarının yayılma eğilimini göstermesi açısından tedirginlik vericiydi. “Hükümetin onurunu da korumak koşuluyla” bölgede sükûnet her halükarda sağlanmalıydı. Bu maksatla Cevdet Bey Başkomutanlığa gönderdiği yazıda, şimdilik Van'dan gönderilen kuvvetle isyancıların bertaraf edildiği fakat Rusların sınırimıza yaklaşması halinde Ermenilerin yeniden ayaklanacağından hiç şüphe duyulmadığı, bu nedenle silah ve kuvvet takviyesiyle birlikte daha başka önlemlerin de alınması gerektiğinin altını çiziyordu⁵⁹.

⁵⁶ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983, s. 204

⁵⁷ Necdet Koparan, **Türk Jandarma Teşkilâtı (1908 – 1923)**, Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2007, s. 55- 56

⁵⁸ Akçora, **a.g.e.**, s.182

⁵⁹ Özdemir, **a.g.m.**, s. 154 - 155

Vali Cevdet Bey'in yardım talebi dikkate alınmış, Başkomutanlığın emriyle, 1 jandarma taburu, 100 piyade, 100 süvari, 1 dağ topu ve 2 sahra topu emrine verilmişti. Fakat Ermenilerin gizlice şehre soktukları silahlı çeteleriyle sayılarının her geçen gün biraz daha artması göz önünde bulundurulduğunda Vali Cevdet Bey'in bu kuvvetle şehri koruması pek mümkün gözüküyordu⁶⁰. Nitekim muhtelif yerlerde, eş zamanlı olarak başlayan Ermeni isyanları kısa sürede yayıldı. 7 Nisan ile 17 Nisan tarihleri arasında Ermenilerle Türk kuvvetleri ve sivil halk arasında yaşanan çatışmalarda 44 sivil, 20 asker şehit olmuş, buna karşılık 5 Ermeni ölmüştü⁶¹.

Vali Cevdet Bey, bu katliam bilançosunun ağırlığına rağmen direnmeye devam ediyor, Talat Bey'e gönderdiği şifrede, "takviye kuvvet gelene kadar elinden geldiğince sükûneti sağlamaya çalışacağı"nın teminatını veriyordu⁶². Ancak yardım göndermesi beklenen 1. Kuvve-i Seferiye Komutanı Halil Bey'in o sırada Dilman'da çarpışma halinde olması, beklenen yardımın Van'a ulaşmasını engelledi. Bunun üzerine Van Seyyar Jandarma Tümeni'nin büyük bir kısmı da artık düşmanı bırakıp Ermeni isyancıların sebep olduğu asayiş sorunlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştı⁶³. Böylece Ermeniler, sadece iç güvenliği tehdit etmekle kalmıyor cephede savaşması gereken askeri de çıkardıkları isyanlarla meşgul ediyorlardı.

Nisan ayının ikinci yarısına gelindiğinde, Van civarında başlayan sistemli ve planlı isyanların, başta Çatak olmak üzere geliştiği görüldü. 19 Nisan 1915 tarihli Vali Cevdet Bey'in raporuna göre, Çatak Kazasına bağlı kasaba ve köylerde jandarmaya ateş açılmış, 20 jandarma şehit edilmişti. Bu sırada artık Ermenilerin klasik bir eylemi haline gelen ulaşım ve haberleşme yollarının kesilmesiyle de durum

⁶⁰ **Kafkas Cephesi, 3 Ordu harekâtı**, s. 588; Sakin a.g.e., s. 112

⁶¹ **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri**, (Hazırlayan Mehmet Kanar), İstanbul 2001, s. 273 - 285

⁶² **BOA. DH. ŞFR. 467/99**; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nazırı Talat Bey'e gönderilen 15 Nisan 1915 tarihli şifre; Bu sırada Vali Cevdet Bey'in komutasında, merkezde bulunan 400 mevcutlu bir depo taburu ile sınırdan takviye edilen 500 kişilik bir kuvvet ve 600 – 700 kadar Milis gücü vardı. Fakat Cevdet Bey, Van'ın diğer kaza ve köylerinde Ermenilerle çatışmalar devam ettiği için elindeki kuvvetin büyük bir bölümünü bu bölgelere aktarmıştı. Ayrıca askeri disipline sahip olmayan Milis kuvvetleri de iyi organize olamıyor, kontrolsüz davranışlar içine girebiliyordu. Bu nedenle kendilerinden yeterince faydalanılamıyordu. **BOA. DH. ŞFR. 469/102**; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Mayıs 1915 tarihli telgraf

⁶³ Hasan Kundakçı, "Yer Değiştirme, Sevk ve İskan Kanunu (Tehcir) Nedenleri ve Uygulanması", **Türk – Ermeni İlişkilerinin Gelişimi Ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2006, s. 168

biraz daha kritik hale gelmişti⁶⁴. Bunun üzerine Vali Cevdet Bey gerekli mevkilere askeri müfrezeler göndermeye karar vermiş, fakat Çatak'a giden yollar Ermeniler tarafından kesildiği için müfrezeler Çatak'a girememişlerdi⁶⁵. Müfrezelerin Çatak'a doğru hareket ettiğini öğrenen Havasor nahiyesindeki Ermeniler ise bu müfrezelere arkadan ateş açmaya başlamış böylece Ermeniler, müfrezeleri iki ateş arasında bırakmayı hedeflemişlerdi⁶⁶. Bunun üzerine yönünü Havasor'a dönen müfrezeler buradaki Ermeni köylerini top ateşine tutmuş, 600 kadar Ermeni ihtilalciyle bu müfrezeler arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır⁶⁷.

2.3.3. Van Merkezde Ermeni İsyanı ve Asayiş Durumu

Hükümetin seferlik ilanıyla birlikte başlayan ve Nisan ayına kadar devam eden çete muharebeleri sükûn ve huzurun kaybolmasına sebep olmuş, savaş sebebiyle zayıf durumda olan güvenlik güçlerini de fazlasıyla yıpratmıştı. Buna mukabil Van'ın yakın çevresinde, sayılarının gittikçe artması ve aldıkları takviye kuvvetlerle girdikleri çatışmalarda elde edilen başarılar, Ermenilere psikolojik ve askeri bir üstünlük sağlamıştı. Artık hedef, planlı ve sistemli olarak başlattıkları bu çatışmaları merkeze doğru genişletmek ve büyük bir isyana dönüştürmekti. Nitekim Vali Cevdet Bey'in 4. Ordu Komutanlığına hitaben kaleme aldığı 20 Nisan tarihli raporunda, Van merkezde pek çok silahlı asinin toplandığını bildirmesiyle de bu niyet açıkça ortaya konmuş oluyordu⁶⁸.

Gevaş, Çatak, Havasor ve Tımar'daki ayaklanmalar nedeniyle takip hareketi için il merkezindeki mevcut kuvvetin büyük bir kısmının gönderilmesi de güvenlik açısından zayıflayan merkezde, isyancıların çıkaracakları ayaklanma için uygun bir ortam yaratmıştı⁶⁹. Ellere geçirdikleri bu fırsatı iyi değerlendiren Aram Manukyan

⁶⁴ BOA. DH. ŞFR. 467/125; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nazırı Talat Bey'e gönderilen 19 Nisan 1915 tarihli rapor

⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 467/116; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 19 Nisan 1915 tarihli şifre

⁶⁶ BOA. DH. ŞFR. 467/116; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 19 Nisan 1915 tarihli şifre

⁶⁷ BOA. DH. ŞFR. 468/21; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 19 Nisan 1915 tarihli şifre

⁶⁸ Taşkiran, a.g.e., s. 80

⁶⁹ Mustafa Budak, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Çetelerinin Müslüman Kıyımları", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** (Editörler Yrd. Doç Dr. Bülent Bakar, Prof.

yönetimindeki Ermeni komiteciler, Bağlar mevkiinin çevresini siperler ve barikatlarla askeri istihkâmlara dönüştürmüşlerdi. Özellikle kilise ve manastırları sağlam birer sığınma mevkii haline getirdiler. Bunun yanında Türk kuvvetleri tarafından yapılacak herhangi müdahaleyi önceden tespit edebilmek amacıyla mahalledeki yüksek binaları birer gözetleme kulesi haline getirdiler. Son olarak Müslümanların yoğun olarak yaşadığı eski şehir ve kaleyi kuşatan tam 80 siper hazırlanarak buraya komiteciler yerleştirildi⁷⁰.

20 Nisan 1915 akşamı bütün hazırlıklarını tamamlayan Ermeni isyancılar aynı anda silahlarını ateşleyerek Aram Manukyan komutasında Van isyanını başlatmış oldular⁷¹. İsyanın başlamasıyla birlikte Müslümanlarla Ermenilerin yaşadığı yerler ayrıldı. İsyanın başladığı mahallenin bir sırası Müslümanlar, bir sırası da Ermenilerle iskân olmuştu. Müslümanlar kendilerini savunmak için barikatlar kurmaya başladılar. Fakat ellerinde sadece saltaşları vardı. Ve bu saltaşlarını siper yapmak için kullandılar. Pencerelerin önünü ise kum torbalarıyla kapattılar. Ermenilerin yağdırdığı kurşunlardan bu şekilde korunmaya çalıştılar⁷². Buna karşılık Ermenilerin elinde modern sayılabilecek Rusya'dan temin ettikleri çeşitli türde silahları vardı. Aynı zamanda kendilerinin yaptığı bomba atıcısının yanında çok sayıda tüfek ve el bombasına sahiptiler. Ermenilerin bu sayı ve cephane üstünlüğü, ısrarlı bir direniş sergilemesine rağmen Müslümanları kısa bir süre sonra geri çekilmeye mecbur bıraktı⁷³.

Ermeniler yer altından kazdıkları tünellerle geri çekilen Müslümanların evlerinin altına kadar ulaştılar ve bu evleri kısa sürede havaya uçurdular. Bu yolla

Dr. Necdet Öztürk, Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu), İstanbul 2007, s. 114 – 115; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları**, s. 213 – 219

⁷⁰ Oktay, **a.g.m.**, s.130; Sami Ağaoğlu, “Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip edilmesinde Ermenilerin Rolü”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 35, Erzurum 2007, s. 319

⁷¹ Oktay, **a.g.m.**, 132

⁷² Ergünöz Akçora, “Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslar arası Sempozyumu**, Ankara 1990, s. 167

⁷³ Rafael de Nogales, **Osmanlı Ordusunda Dört Yıl**, (Çev. Vedii İlmen), İstanbul 2008, s. 70 – 71; Gedik vdl., **a.g.e.**, s. 184

büyük bir taş yapı olan Hamitağa kışlasına da büyük hasar verdiler. Yine mazgallardan attıkları kurşunlarla birçok Müslüman'ın ölümüne sebep oluyorlardı⁷⁴.

İsyancılar bir süre sonra saldırıların yönünü değiştirdiler. Müslümanları tamamen savunmasız bırakmak amacıyla Müslüman mahallelerini çevirmiş olan jandarmaya ve sivil karakollara ateş açmaya başladılar⁷⁵. Ardından tüm resmi binaları işgal ettiler. Düyun-ı Umumiye, Reji, Posta ve Osmanlı Bankasını tahrip ettiler⁷⁶. Aldıkları yeni takviyelerle Müslüman mahallelerini ateşe verdiler⁷⁷. Bu bilanço karşısında, üstünlüğü ele geçirdiklerini düşünen çevre köylerdeki Ermeniler de şehre akın etmeye başladılar. Her geçen gün sayıları biraz daha artan isyancıları, durdurmak eldeki imkânlarla artık mümkün olamıyordu. Güvenlik kuvvetlerinin elindeki top hasar almıştı. Milislerin elindeki 3 adet küçük "Vitvört" denilen toplardan faydalanılmaya çalışılıyordu. Fakat bunların da mermisi çok az kalmıştı. Üstelik kuzey, güney ve doğu taraflarını kuşatan Ermeni köylerindeki çetelerle çevreden gelecek yardımcı kuvvetler, müfrezelerin yollarını kesecek surette çeşitli yerlerde siperler yapmışlardı⁷⁸.

Bu siperlerdeki ihtilalcileri etkisiz hale getirmek mümkün olamadığı gibi Erçek ve Tımar taraflarında da Ermenilerle çatışmalar devam ettiği için Cevdet Bey, elindeki kuvvetin bir kısmını da o taraflara göndermek zorunda kalmıştı. Terör faaliyetlerine iyice hız veren bu Ermenileri durdurmak ve şehirde asayiş sağlayabilmek adına Van'ın acilen takviyeye ihtiyacı vardı. Bunun üzerine Dir ve civarından toplanan 1200 civarında aşiret piyade ve süvarisi, cepheden geri çekilerek

⁷⁴ Akçora, **a.g.m.**, s. 167

⁷⁵ **BOA. DH. ŞFR.** 468/36; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 20 Nisan 1915 tarihli şifre

⁷⁶ **BOA. DH. ŞFR.** 468/55; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli telgraf

⁷⁷ **BOA. DH. ŞFR.** 468/36; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 20 Nisan 1915 tarihli şifre; Bu terörist eylemler, Ermeni isyancılarının moralini yükseltilebilmesi için Ashatarak'ta yayınlanarak öğrenciler tarafından bütün Ermenilere ücretsiz olarak dağıtılıyordu. Böylece Ermeniler daha fazla kıyım için cesaretlendiriliyorlardı. Oktay, **a.g.m.**, s. 133

⁷⁸ **Askeri Tarih Belgeleri dergisi (A.T.B.D.)**, Yıl 32, Sayı 83, Belge No: 1909, Ankara, Mart 1983, s. 99

Van'a gönderildi. Fakat Van'da olaylar bir türlü yatıştırılamıyordu. Bunun üzerine Van Seyyar Jandarma Tümen Komutanı Van'a yeni bir kuvvet daha gönderdi⁷⁹.

Bu sırada şehir ve köylerden seçilmiş, 700 kadar olduğu tahmin edilen Ermeni komiteci tarafından Van kalesine saldırılar başlamıştı. Bizzat kaleye gidip harekâtı yöneten Cevdet Bey'in büyük gayretlerine rağmen komitecileri işgal ettikleri yerlerden çıkarmak mümkün olamamıştı⁸⁰. Yine aynı tarihlerde Cevdet Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, şehirde olayların her geçen gün biraz daha Ermenilerin lehine gelişme göstermesinden duyduğu endişeyi dile getirdikten sonra şehirde çatışmanın hala devam ettiğini fakat cephanesizlikten dolayı asilerin toplandığı yerlerin hedef alınmadığını, cephane eksikliğinin kısa zamanda halledilemediği takdirde ise sonucun felaket olacağını söyleyerek durumun ciddiyetine dikkat çekmeye çalışıyordu⁸¹.

Şehir dışındaki yerlerde özellikle dağlık alanlarda Ermeni çetelerinin müfrezelere karşı çok fazla direnemediği görülse de şehir dâhilinde terör eylemleri hiçbir şekilde kontrol altına alınamıyordu⁸². Bunda, isyanın başlamasıyla birlikte eğitilmiş komitecilerin şehirde toplanmasının ve buradaki Ermenilerin sürekli çevre köylerden gelen çetelerle desteklenmesinin büyük etkisi vardı⁸³. Sivil halkın da yapabileceği çok fazla şey yoktu. Çünkü eli silah tutan çoğu genç askere alınmış, şehirde sadece sahipsiz kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve zayıf gönüllü milisler kalmıştı. Bunlar da kuvvet ve silah üstünlüğünü elinde bulunduran Ermeni çetelerine karşı özverisi yüksek bir mücadele sergileseler de direniş hareketlerinin sınırlı bir düzeyde kalmasına engel olamıyorlardı⁸⁴.

⁷⁹ **Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3 Ordu harekâtı**, s. 592 – 593; Sakin, **a.g.e.**, s. 130

⁸⁰ **BOA. DH. ŞFR.** 468/76; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Nisan 1915 tarihli telgraf

⁸¹ **BOA. DH. ŞFR.** 468/143; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Nisan 1915 tarihli telgraf

⁸² **BOA. DH. ŞFR.** 468/109; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Nisan 1915 tarihli telgraf

⁸³ Van isyanları sırasında topçu subayı olan Rafael de Nogales, bu sırada Ermeni sayısının otuz bine yaklaştığını ifade etmektedir. Fakat bu rakamın tamamının silahlı ve çatışma halinde olma ihtimali düşüktür. Osmanlı Arşiv Belgeleri dikkate alındığında silahlı ve çatışma halinde olan Ermeni sayısının takriben 5000 – 6000 olduğu tahmin edilmektedir.

⁸⁴ Akçora, **a.g.m.**, s. 150-151

2.4. RUS-ERMENİ KUVVETLERİ TARAFINDAN VAN'IN İŞGALI

2.4.1. Rus–Ermeni Kuvvetlerinin Van'ı İşgalinden Önce Van'da Genel Asayiş Durumu

Türk kuvvetleri muhtelif yerlerde, eş zamanlı olarak başlayan ve aralıksız devam eden Ermeni saldırılarına karşı direnmeye çalışırken, bu isyanlardan faydalanmak isteyen Rusların, büyük kısmı süvarilerden oluşmak üzere 1500 kişilik bir kuvvetle Van'a ilerlemekte olduğu Kotur mıntıka Kumandanlığından gelen telgrafla haber alınmıştı⁸⁵. Bu arada Ruslardan aldıkları direktifle başında Antranik⁸⁶'in olduğu Ermeni gönüllü birlikleri de Van'a doğru hareket etmişti. Rus kuvvetleri ile Ermeni gönüllü birliklerinin Van'a doğru yaklaşmakta olduğunu köylerde bulunan çete elebaşları vasıtasıyla haberdar olan ve bundan büyük cesaret alan Ermeniler, isyanların şiddetini biraz daha arttırmışlardı. Özellikle Van kalesine şiddetli saldırılarda bulunuyorlardı. Kale her an Ermenilerin eline geçebilirdi. Bu ise, kaledeki Müslümanların Ermenilere esir düşmesine sebep olabilirdi. Tehlike arz eden bu durum karşısında halkın can ve mal güvenliğinden endişe duyan Vali Cevdet Bey, 24 Nisan'da kadın ve çocukların batıdaki vilayetlere gönderilmesini Dahiliye Nezareti'nden talep etti⁸⁷. Bu sırada Ermenilere bir ihtar mahiyetinde kaleden eski toplarla Bağlar mevkiine birkaç top atışı gerçekleştiren Vali Cevdet Bey, önemli bir

⁸⁵ **BOA. DH. ŞFR.** 468/143; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Nisan 1915 tarihli telgraf

⁸⁶ Eski bir Taşnak komitesi üyesidir. 1895 – 1904 tarihlerinde Talori ve Sasun olaylarının düzenleyicisidir. Tiflis'te Ermeni gönüllü birlikleri kurulduğunda Osmanlı Ermenilerinden oluşan birliğin başına getirilmiştir. 1917'ye kadar Osmanlı topraklarının doğu bölgesinde(Erzurum, Sarıkamış, Kars ve Van) Ruslarla birlikte Türk kuvvetlerine karşı savaşmıştır, Bolşevik ihtilalinden sonra Ruslar buraları terk etmek zorunda kalınca Antranik de maiyetindekilerle birlikte Türk topraklarından kaçmak zorunda kalmıştır. Daha fazla bilgi için, İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara 1884, s. 281; Neriman Hasanaliyev, **Rusya'nın Van ve Erzurum'daki Başkonsolosu Mayevski'nin Hatıraları**, (Çev.Enver Uzun), Şubat 2001, s. 2; Taşkıran, **a.g.e.**, s. 84

⁸⁷ Vali Cevdet Bey'in Müslümanları diğer vilayetlere göç ettirme teklifi, Dahiliye Nezaretinden olumlu bir yanıt gelmediği için bu tarihlerde gerçekleştirilemedi. Taşkıran, **a.g.e.**, 84 – 85;

sonuç elde edemeyince bundan cesaret alan Ermeniler Müslüman ahaliyi katletmeye başladılar⁸⁸.

Hükümet kuvvetleri tarafından durdurulamayan Ermeni saldırıları askeri kışlalara, jandarma karakollarına ve askerlerin ikamet ettiği evlere kadar ulaştı⁸⁹. Çevre köylerden getirdikleri çetelerle kuvvetlenen Ermeniler, şehir içinde ve şehrin güneydoğusunda bir taraftan mevkilerini koruyorlar diğer taraftan geceleri lağımları kullanarak bombalarla taarruz ediyorlardı⁹⁰. Müslüman mahallerdeki evler ve çarşıdaki dükkanlar ateşe verildi. Yine şehir merkezindeki Düyun-ı Umumiye, Reji, Osmanlı Bankası ve Posta, Telgraf daireleri havaya uçuruldu⁹¹. Her tarafta alevler, feryatlar, çığlıklar birbirine karışmış, şehirde tam bir kaos ortamı oluşmuştu.

İsyanların tanığı olan Venezüella asıllı Osmanlı topçu subayı Rafael de Nogales, bu sıradaki Ermenilerin terör hareketlerini ve yarattıkları kaos ortamını şöyle anlatıyordu; Topçu askerlerimizin toplarıyla birlikte Ermenilerin eline düşme tehlikesi belirmişti. Böyle bir felaketi önlemek için yanımdaki Çavuşla birlikte ilerlerken karşımıza çıkan tabancalı Ermenilerle boğuşmaya başladık. Bu şekilde topları binadan çıkarmaya çalışan topçu askerleri korumaya çalışıyorduk. Fakat silahların dumanlarından ve yıkılan binaların tozlarından neredeyse boğulacaktık. Ermeniler açtıkları ateş yağmurunda Aziz Petrus adında bir kilisenin de yıkılmasına sebep olmuşlardı. Şehirde Büyük Konak ve çevresini mayınlamışlardı. Buraya yaklaşmamız mümkün değildi. Aynı gün Reşadiye kışlasının da bulunduğu mahallenin yarısını havaya uçurdular. Karşılıklı topçu ateşleri sırasında birçok ev ve tarihi eser de tahrip olmuş, şehrin dokusu büyük zarar görmüştü⁹².

Ermenilerin şehirde hâkimiyeti büyük oranda ele geçirmelerinin yanında, diğer kaza ve köylerdeki çatışmalar da aralıksız devam ediyordu. Cevdet Bey, emrindeki kuvvetlerin büyük bir kısmını bu sorunlu bölgelere doğru harekete

⁸⁸ BOA. DH. ŞFR. 469/102; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Mayıs 1915 tarihli telgraf; Oktay, a.g.m., s. 133

⁸⁹ Ağaoğlu, a.g.m., s. 321

⁹⁰ Ermeni Komitelerinin Emelleri..., s. 271

⁹¹ BOA. DH. ŞFR. 469/102; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Mayıs 1915 tarihli telgraf

⁹² Nogales, a.g.e., s.75 – 77; Ağaoğlu, a.g.m., s. 322 - 323

geçirmek zorunda kaldı⁹³. Aldığı takviye kuvvetle biraz rahatlayan bölgedeki müfrezeler kısa süreli bir üstünlük sağladılar. Havasor nahiyesinde 40 kişilik Ermeni çetesi müfrezeler tarafından kuşatılmış ve 30 isyancı etkisiz hale getirilmişti⁹⁴. Bir gün sonra Erçek nahiyesinin içinden geçen müfrezelerin, asiler tarafından önu kesilmiş, aralarında şiddetli bir çatışma yaşanmıştı. Bu çatışma neticesinde 18 şehit, 24 yaralıya karşılık 170 eşkıya öldürülmüştü⁹⁵. Gevaş kazası ile Havasor nahiyesi arasındaki çatışmalar da devam etmekteydi. Fakat telgraf hatlarının Ermeni çeteciler tarafından kesilmesinden ötürü çatışmaların detayları hakkında bilgi alınamıyordu⁹⁶. Yine Cevdet Bey'in, 9 Mayıs tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yolladığı bir telgrafta yer alan bilgilerden Mahmudi ve Çatak kazalarındaki çatışmaların, isyancılarla jandarma arasında devam ettiği anlaşılmaktaydı⁹⁷.

Hükümet kuvvetleri kısmen de olsa her ne kadar başarılı bir savunma sergilemeler de Ermeni kuvvetleri karşısında fazlasıyla yıpranmıştı. Üstelik Ermeniler aldıkları takviyelerle kuvvet bakımından üstün duruma geçmişti. Sadece Çatak'taki çatışmaya iştirak eden asilerin sayısının 600 kadar olduğu tahmin edilmekteydi. Erçek ve Tımar nahiyelerinde 600-700; Gevaş, Karçikan ile Karkar nahiyesindeki silahlı asiler ise 1000'e yakındı. Yani hükümet kuvvetleri yaklaşık 2000–3000 silahlı asi ile çatışma halinde demektir⁹⁸.

Üstün Ermeni kuvvetleriyle uzun süredir çarpışma halinde olan ve bu nedenle fazlasıyla yıpranan hükümet kuvvetleri, her geçen gün biraz daha fazla zayıflamaya başlamıştı. Sivil halk korunamaz hale gelmişti. Van valisinin raporlarına göre, Van'daki çarpışmalar sırasında Ermenilerin eline geçen Müslümanlardan günde

⁹³BOA. DH. ŞFR. 469/102; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Mayıs 1915 tarihli telgraf

⁹⁴BOA. Dahiliye Nezareti Emniyet –i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube, 7/25; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 5 Mayıs 1915 tarihli rapor

⁹⁵BOA. Dahiliye Nezareti Emniyet –i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube, 7/25; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 5 Mayıs 1915 tarihli rapor

⁹⁶BOA. DH. ŞFR. 468/37; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Mayıs 1915 tarihli telgraf

⁹⁷BOA. DH. ŞFR. 470/75; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Mayıs 1915 tarihli telgraf

⁹⁸BOA. DH. ŞFR. 469/102; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Mayıs 1915 tarihli telgraf

ortalama 5-10 ölü ile 10-20 yaralının olduğu anlaşılmaktaydı⁹⁹. Bu hadiseler şehirde yaşayan Müslüman ahalide büyük bir korku ve endişe yaratıyordu. Hükümet kuvvetleri acziyet içerisinde, sivil halk ise komiteciler tarafından sindirilmiş durumdaydı. Şehir yanmış, yıkılmış, adeta harabeye dönmüştü. Özetle Rusların Van'ı işgalini kolaylaştıracak tüm koşullar Ermeniler tarafından sağlanmıştı.

2.4.2. İşgal Tehlikesine Karşı Vali Cevdet Bey Tarafından Van'ın Boşaltılması

Van'da Ermeni saldırılarına karşı koymanın her geçen gün biraz daha zorlaştığı zamanda Vali Cevdet Bey, son çare olarak Ermenilerle diyalog kurmaya çalıştı ve Ermenilere teslim olmaları konusunda bir heyet gönderdi. Bu heyette Şerif Bey ve Osmanlı Bankası Van şube müdürü Alcardi vardı. Fakat bu görüşmeler neticesinde Ermenilerin terör eylemlerinden hiçbir şekilde vazgeçmeyeceği anlaşılmakla beraber Cevdet Bey'in Ermenilerle irtibata geçişi bir zayıflık olarak algılandı. Son zamanlarda Hükümet kuvvetlerinin de Ermeni saldırıları karşısında iyice yıprandığını hesaba katan Rus General Yudenic, Van'a doğru harekete geçmek için uygun bir zaman olduğunu düşündü. Zaten Mart ayından beri Ermeni Gönüllü çetelerinin büyük bir kısmını Beyazıt'a yığan General Yudenic, bu kuvvete 2. Kazak Tugayını da ilave etmiş ve Van'a ilerlemesini emretmişti¹⁰⁰. Bu ilerleyişten büyük cesaret alan ve eline geçirdiği fırsatı sonuna kadar kullanmaya niyetli olan Ermeniler ise, 8 Mayıs'ta Van merkezine ve çevresine genel bir taarruza geçti. Bu taarruz sırasında kışlalar, hükümet konağı, okullar, camiler, resmi binaların yanında evlerin tamamı Ermeniler tarafından yakılıp yıkıldı¹⁰¹. Bu koşullar altında Van'ın düşmana ve Ermeni çetelerine karşı savunulması mümkün gözüküyordu. Eğer kısa sürede geçerli ve kesin bir tedbir alınmazsa Müslümanların Rus ve Ermeni katliamına maruz kalacağı aşikârdı. Bu sebeple Vali Cevdet Bey Müslüman halkın daha güvenli olan iç kısımlara göç ettirilmesi emrini verdi¹⁰².

⁹⁹ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s. 214

¹⁰⁰ Yıldırım, **a.g.m.**, s.246 -247

¹⁰¹ Akçora, **a.g.m.**, s. 164

¹⁰² İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara 1984, s. 214 – 215; Kundakçı, **a.g.m.**,

Van bölgesinden göç edecek Müslüman halk için üç seçenek vardı. Bu seçeneklerden ikisi; Van gölünün kuzey veya güneyinden, son seçenek ise Van gölü üzerinden geçmeyi gerektiriyordu. Fakat Van gölü üzerindeki deniz taşıma araçları Ermeniler tarafından işletiliyordu. Bu gemiciler ilk başlarda maddi kaygıları gerekçesiyle asilere katılmamış iseler de daha sonra bunlarla işbirliği yapmaya başlamışlardı. Çünkü Van'daki Müslümanlar gittiği takdirde şehrin tamamen Ermenilerin eline geçeceğine artık onlar da inanmışlardı. Bu cazip fikir, onları Ermeniler tarafından Müslümanların katledilmesine aracı yaptı. Gemilerine aldıkları binlerce Müslümanın türlü mazeretlerle Ermeni çetelerinin istedikleri yerlerde toplanmasını sağladılar ve Müslümanların büyük çoğunluğu, bu toplandıkları yerlerde Ermeniler tarafından öldürüldüler¹⁰³.

Bu ölüm yolculuğu sırasında yaşanan katliamlara dair detaylar, Hariciye Nezareti tarafından yabancı misyonlara gönderilen 11 Eylül 1916 tarihli raporda şöyle anlatılıyordu:

“Hicret sırasında 14 kayıkla (gemiyle) toplam 1200 kadın, yaşlı ve kadından müteşekkil bir grup kaçarken çoğu katledilmiş ve 700 kişi ancak Bitlis'e ulaşabilmiştir. Kayıkların bir kısmı Ermenilerce batırılmış, diğer kayıklarda şiddetli ateşe tutulmuş. Maharan civarında ise 8 -10 bin kişi öldürülmüştür.”¹⁰⁴

Kara yoluyla hicret eden Müslümanlar da aynı akıbete uğramaktan kurtulamamışlardı. Bitlis–Diyarbakır güzergahını kullanan Müslümanların Ermeni saldırılarına maruz kaldığı haberleri gelmeye başlayınca Diyarbakır yolunun tehlikeli bir hal aldığı görülen Cevdet Bey, polis, komiser ve ailelerinin Diyarbakır'a geçişini durdurmuş, Diyarbakır'da bulunanların da Bitlis'e geçmelerini uygun görmüştür¹⁰⁵.

Hicret sırasında Müslümanlar sadece Ermeni saldırılarına maruz kalmamış aynı zamanda yollarda hastalık ve açlıkla da mücadele etmek zorunda kalmışlardı.

¹⁰³ Taşkiran, **a.g.e.**, s. 105; Akçora, **a.g.e.**, s. 204; Ermeni gemiciler tarafından yola çıkarılan 10 gemiden sadece 3 gemi kurtulabilmişti. Ergünöz Akçora, “Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi”, **Yakın Tarihimize Van Uluslar arası Sempozyumu**, Ankara 1990,s. 168; Abdullah Yaman, İstanbul 1973, s. 151

¹⁰⁴ Hazine – i Evrâk Müdürlüğü, K.10, D. 12, No. 8702962'den naklen Akçora **a.g.e.**, s. 204

¹⁰⁵ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezâreti Kalem-i Hususi (Bundan sonra BOA, DH. KLH.);** 5/43 Van valisi Cevdet bey'in Dahiliye Nezareti Emniyet – i Umumiye Müdiriyeti'ne gönderdiği 1 Ağustos 1915 tarihli telgraf

İnsanlar yollarda su bulmak mümkün olmadığı için çukurlar da bulunan pis suları içiliyorlar bu yüzden de tifo ve kolera gibi hastalıklara yakalanmaktan kurtulamıyorlardı. Müslümanların hicreti insani dramlara da sahne oluyordu. Hicret koşullarına dayanamadığı için pek çok kadın çocuğunu yolda bırakmak zorunda kalmıştı. Yine yollarda doğan çocuklar diri diri ölüme terk ediliyorlardı. Nihayetinde açlık, hastalık ve buna benzer zor koşullar nedeniyle çok fazla Müslüman yollarda kalmış, göç yolculuğunu tamamlayamamıştı¹⁰⁶.

Vali Cevdet Bey'in işgal tehlikesine karşı Van'daki Müslümanları daha güvenli bölgelere gönderme kararı aldıktan sonra ne kadar Müslüman'ın hicret ettiğini mevcut koşullarda tespit etmek pek mümkün gözükmemektedir. Lakin bu konuda yayınlanan birkaç belge ve kaynak bize bir değerlendirme yapma imkânı sağlamaktadır. Örneğin, Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'in, 19 Mayıs 1915'de kendi Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta, Van'ın Ermeni ve Rus kuvvetleri tarafından işgaline dair bilgiler aktardığı sırada, "Bitlis istikametinde 80.000 Müslüman'ın kaçmaya çalıştığını" ifade etmektedir¹⁰⁷. Savaş sırasında Müslüman mültecilerin vilayetlere göre dağılımını gösteren istatistikî bilgilerin verildiği yabancı kaynaklarda ise, Van'a dair Müslüman mülteci sayısı ortalama 100.000 olarak aktarılmaktadır¹⁰⁸. 1914 Osmanlı Nüfus İstatistiğine göre Birinci Dünya Savaşı öncesi Van nüfusunun 179. 380¹⁰⁹ olduğu bilgisi dikkate alındığında, savaş sırasında Van'da yaşayan Müslümanların büyük çoğunluğunun göç etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.

2.4.3. Van'ın Rus ve Ermeni Kuvvetleri Tarafından İşgali

Sınırimızda gelişen olaylar Van işgalinin her geçen gün biraz daha yaklaştığını işaret etmekteydi. Öyle ki Ruslarla, Kotur'a gönderilen müfrezeler

¹⁰⁶ BOA, DH. KLH. 5/43; Van valisi Cevdet bey'in Dahiliye Nezareti Emniyet – i Umumiye Müdiriyesi'ne gönderdiği 1 Ağustos 1915 tarihli telgraf

¹⁰⁷ Mustafa Budak, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Çetelerinin Müslüman Kısımları", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** (Editörler Yrd. Doç Dr. Bülent Bakar, Prof. Dr. Necdet Öztürk, Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu), İstanbul 2007, s. 115

¹⁰⁸ **The Turco – Armenian Question, the Turkish Point of View**, The Nationals Congress of Turkey, Constantinople, 1919, s. 157'den naklen Berna Türkdoğan, **1915'ten Günümüze Tehcir (Türkler ve Ermeniler)**, İstanbul 2006, s. 160;

¹⁰⁹ **Dahiliye Nezareti Sicil –i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdiriyesi, Memalik – i Osmaniyenin 1330 Senesi Nüfus İstatiki**, İstanbul 1330, s. 36

arasında şiddetli bir çatışma yaşanmış, fazlaca zayıat veren müfrezeler geri çekilmek zorunda kalmıştı¹¹⁰. 9 Mayıs'ta Rus orduları Tımar yakınlarına gelerek 11 Mayıs'ta Muradiye'ye karşı taarruza başladılar ve buradaki Türk kuvvetlerini dağıttılar Artık Ruslar Van'a gittikçe yaklaşıyordu. Karşısında mukavemet edecek bir kuvvet kalmayan Rusların ilerlemesi biraz daha kolaylaşıyor, 11 Mayıs'ta Malazgirt'i bir gün sonra da Erciş kazasını işgal ediyordu. Son olarak 12 Mayıs'ta Adilcevaz'ın Ermeniler tarafından yakıldığı haberi gelince yapacak bir şeyi kalmayan Van valisi Cevdet Bey elindeki kuvvetlerin¹¹¹ bir kısmını Ermeni işgali tehlikesi yaşayan Gevaş'a gönderdikten sonra kalan az bir kuvvetle 14 Mayıs'ta Başkale'ye çekildi¹¹².

Van Valisi Cevdet Bey'in Van'ı boşaltmasından dört gün sonra Rus öncü kollarının katılmasıyla Komitecilerden Vartan, Hamazasb, Ermeni gönüllü birlikleri komutanlarından Antranik¹¹³, General Nazarbekyan, Silikyan ve Dero komutasındaki Ermeni alayları ve Rus General Nikolayev'in emrindeki kuvvetler Van'a girdiler¹¹⁴.

¹¹⁰ **BOA, DH. ŞFR.** 471/2; Van valisi Cevdet Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 14 Mayıs 1915 tarihli telgraf

¹¹¹ Van isyanlarını bastırmak üzere Aşiret ve askerlerden oluşan ikisi gönüllü olmak üzere 10 tabur 6000 asker gönderilmişti. Bu kuvvete Bargiri de 800, Saray'daki 300 asker eklendiğinde Van isyanları sırasında Vali Cevdet Bey'in elinde toplam 7100 asker bulunmakta idi. Fakat Ermenilerle girilen çatışmalarda büyük zayıat verildiği gibi Cevdet Bey elindeki bu kuvvetleri Ruslara karşı parça parça kullanmayı tercih ettiği için kayıplar büyük olmuştu. Vali Cevdet Bey Van'dan ayrılırken elinde sadece Jandarma Tümenine mensup 2100 asker kalmıştı. Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi – 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar-** (Yayına Hazırlayanlar Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik, Uzm. Sema Kiper, Uzm. Ayşe Seven, Uzm. Y. Serdar Demirtaş, Ankara 2005, s. 89

¹¹² Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, Cilt II, Ankara 1964, s. 101; Akçora **a.g.e.**, 205

¹¹³ Birinci Gönüllü Birliğin başına getirilen tecrübeli çeteci Antranik, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinden hemen sonra Van'a doğru harekete geçirilmişti. Fakat cephe gerisinde fazla kuvvete ihtiyaç hasıl olması dolayısıyla ordularla birlikte Saray ve Kotur'a geri dönme emri verilmişti. Kısa bir süre sonra Rus Kafkas Ordusunun Osmanlı sınırını geçmesiyle Antranik yönetimindeki gönüllü birlikler yeniden Rusların direktifiyle Van'a doğru yönelmişti. L. M. Bolhovitinov, **11 Aralık 1915 Tarihli Resmi Ermeni Raporu**, (Hazırlayan Mehmet Perinçek), s. 52; Sakarya, **a.g.e.**, s. 189

¹¹⁴ **Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 682 – 686; Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, s. 101; Enver Konukçu, "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1990, s. 22Oktay, **a.g.m.**, s. 136; Yıldırım, **a.g.m.**, s. 247; Gül, **a.g.m.**, s. 280; Rusların ve Ermeni çetelerinin katliamlarından kurtulmayı başaran Müslümanların yeminli ifadelerinde; işgal sırasında Van'a giren silahlı Ermenilerin tahminen dört – beş yüz kadar olduğu daha sonra katılan Rus birlikleriyle sayılarının arttığı ifade edilmektedir. **BOA, DH. Hariciye Siyasi (Bundan sonra; BOA, HR. SYS.)** 2872/2, lef 73

Rus ve Ermeni kuvvetleri Van'a girdiğinde sadece kimsesizler, harp sırasında kocası şehit düşenler, hicret etmek için bir vasıta bulamayanlar ve yurtlarından ayrılmak istemeyen bazı Müslümanlar kalmıştı. Daha işgalden önce şehrin dokusu tamamen tahrip edilmişti. Ermeniler tarafından Müslüman mahalleleri ateşe verilmiş, devlet binaları havaya uçurulmuştu. Ermeniler de bu eylemlerini gizleme gereği duymuyorlardı. Bunu bir övünç kaynağı olarak addediyor Amerika'da yayınlanan "Goçnak" gazetesinde gururla neşrediyorlardı:

"...Aygestan'daki (Bağlar mevki) kışları ve birçok mühimmatı ele geçirdik. Bütün kışla ve hükümete ait binaları yaktık... Van'da 1500 kadar kadın ve çocuklardan başka Türk kalmamıştır..."¹¹⁵

Ruslar da hiç şüphesiz Ermenilerin bu hizmetlerinden dolayı memnuniyet duyuyorlardı. Sonuçta Ermeniler çıkardıkları isyanlarla Van şehrini alt üst etmiş, burada yaşayan Müslümanları ya katletmiş ya da kaçmak zorunda bırakmıştı. Ermenilerin Van'ın işgalini kolaylaştıran büyük yardımlarından dolayı Rus Çarı, 18 Mayıs'ta "Van halkına fedakârlıkları dolayısıyla teşekkür ettiğini" bildiren bir tebliğ yayınladı. Aynı gün Rus Hariciye Nazırı Sazanof da Ermenilerin yardımlarına teşekkür eden bir beyanname neşretti¹¹⁶. Ermeniler de Osmanlı Devletine verdikleri zararlardan dolayı büyük bir sevinç yaşıyorlardı. Rusya'ya yaptıkları yardımları ve içinde buldukları duygu hallerini Rusya'da yayınlanan "Rustow" gazetesinde "hayalimiz hakikat oluyor" başlıklı yazıda tüm dünyaya şöyle ilan ediyorlardı:

"Nihayet Türklerin Van'ı terk etmesiyle Ermeniler Aygestan'dan çıkarak kaleyi zapt ve sancaklarını surlara diktiler. İki gün sonra 19 Mayıs'ta Rus Kazakları ve Ermeni gönüllülerinin kumandanı karşıdan gözükmüş ve Van'ın hemen o gün zapt edilmesini emretmişti. Huço kumandasındaki önde giden taburu da hemen ileriye hareket eylemişti. Fakat ileride gidenler büyük bir hayretle durdular. "Bu nedir arkadaşlar? Bu nedir arkadaşlar binlerce fesliler önlerinde çalgı ile bize doğru ilerliyor!" Heyecanlı ve sevinçli bir kalabalık bizimle karşılaşıyordu. Süslü elbiseleriyle rahipler geliyor, altın haçlarıyla kilise bayrakları güneş ışınlarıyla parlıyordu. Elbiseleriyle askerler, ziynetleriyle her yaşta insanlar, kadınlar, kızlar ve çocuklar, ellerinde tuz ve ekmekle gâlipleri tebrik ve selamlamağa

¹¹⁵ Abdullah Yaman, **Ermeni Meselesi ve Türkiye**, İstanbul 1973, s.327

¹¹⁶ Süslü, **a.g.e.**, s. 39

geliyorlardı. Sonra birleşiyorlar ve herkes birbirini kucaklıyor, gülüşüyor ve tebrikler olunuyordu. Bütün bu gürültünün üstünde Van şehrinin Varak kilisesinin çanları Ermenistan'a Rus ve Ermeni ordularının o kadar kanlarla sulanmış ve toprağa girdiğini ilan ediyordu. Kalenin üzerinde Rus bayrağı ile Ermeni bayrağı dalgalanıyordu"¹¹⁷.

Ermeniler işgalden hemen sonra Ruslar adına yaptıkları tüm hizmetlerinden dolayı ödüllendirilmişlerdi. Rus ordusu Kafkasya komutanı Daşkof tarafından Aram Manukyan¹¹⁸, Van valisi olarak tayin edildi. Artık bütün davalar Ermeni lisanıyla görülüyor, köylere ve kasabalara Ermeni memurlar gönderiliyordu. Böylece yeni kurulan geçici hükümete meşruiyet kazandırılmaya çalışılıyordu¹¹⁹.

Aram Manukyan ve Ermeniler kendilerine bahş edilen bu geçici valilikle büyük bir zafer kazandıklarını zannediyorlardı. Halbuki Ruslar vaat ettikleri "Büyük Ermenistan" yerine kendilerine sadece geçici bir valilik uygun görmüşlerdi. Ruslar bu sırada Osmanlı sınırları dışından giriş yapmak isteyen Ermenilere de hiçbir şekilde izin vermiyorlardı. Hatta Temmuz aylarında Malazgirt'te Osmanlı kuvvetlerine yenilip Van'ı boşaltma kararı alınca, Ermenileri de tehditlerle buradan uzaklaştırmaya çalışmışlardı. O an belki de gerçekleştirmiş oldukları tüm terör hareketlerinin aslında Rusların gayelerine hizmet etmek olduğunu anlamışlardı. Fakat Ermeniler tarihi gerçekle yüzleşmekte çok geç kalmışlardı. Binlerce masum Müslüman katledilmiş, evlerinden barklarından bir daha geri dönmemesine ayrılmak zorunda kalmıştı. Osmanlı Hükümeti ise komitecilerin başlattığı bu isyanlar sonucunda tehlikeye giren cephe gerisini güvenlik altına almak için binlerce Ermeniye buldukları yerlerden ülke sınırları içinde başka bölgelere göç ettirmek zorunda kalmıştı. Böylece Ermeni Komiteciler, en büyük zararı yine kendi soydaşlarına vermişler, onları hiç de kolay olmayacak sıkıntılara sürüklemişlerdi.

¹¹⁷ Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât – ı İhtilâliyyesi, (Hazırlayan Erdoğan Cengiz), s. 270 – 275; Gedik vdl., a.g.e., s. 417 – 418

¹¹⁸ 1877 tarihinde Kafkasya'nın Şusta şehrinde doğmuştur. Orta öğrenimini Ermeni okullarında tamamlamıştır. Fakat meslek hayatına atılmak yerine dağlara çıkarak çete reisi olmayı tercih etmiştir. 1908'de yakalanmış ama tam asılacağı zaman Meşrutiyet ilan edilmiş ve asılmaktan kurtulmuştur. Bundan sonra bir müddet orduda öğretmenlik yapmıştır. I. Dünya Harbinin başlamasıyla birlikte Rusya'dan aldığı emirle Van isyancılarının başına geçmiştir. Ruslar Van'ı işgal ettikten sonra da Ermenileri memnun etmek amacıyla valiliğe getirilmiştir. **Ermeni Komitelerinin Emelleri...**, s. 297 – 298

¹¹⁹ Yaman, a.g.e., s. 322; Mehmet Çevik, "1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990, s. 51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VAN VE ÇEVRESİNDE RUS- ERMENİ YÖNETİMİ ALTINDA MÜSLÜMANLARA UYGULANAN MEZALİM

3.1. VAN'IN MERKEZİNDE RUS – ERMENİ MEZALİMİ

Ermeni gönüllü çeteleriyle Rus birliklerinin Van'a doğru harekete geçtiği haber alındıktan sonra Vali Cevdet Bey tarafından şehrin büyük bölümü boşaltılmıştı. Fakat gerek hicret edebilmek için nakliye vasıtası bulamayan¹ gerekse evlerinden yurtlarından ayrılmak istemeyen bazı Müslümanlar şehirde yaşamaya devam ediyordu.

Şehri terk etmeyen/edemeyen binlerce aileden birisi de Abbasğa Mahallesi'nde yaşayan Edremitli Şerif, eşi Firdevs Hanım, oğlu ile birlikte aynı kaderi yaşayan yakın akrabaları ve komşularıydı. Bu insanlar korunmak ve birbirlerine destek vermek için Mehmet Ali Efendi'nin evinde toplanmışlardı².

Mehmet Ali Efendi, emekli bir kâtipti. Birikmiş biraz parası vardı. Ermenilerin geleceğini öğrenince komşularına “Hayli akçem vardır. Muta'arrızlara verir sizi ve bizi kurtarırım” diyerek düşmanın elinden parayla kurtulabileceğini zannediyordu. Halbuki kısa süre sonra şehirde alevler yükselmeye başladı. Aynı anda etraftan feryatlar, çığlıklar duyuluyordu. Bu kargaşa düşmanın Mehmet Ali Efendi ile komşularının oturduğu mahalleye kadar ulaştığını gösteriyordu. Çaresiz Mehmet Ali Efendi beyaz bayrak sallayarak kendisinin ve komşularının hayatını kurtarmaya çalıştı. Lakin tüm çabalara rağmen ne kendisi ne de seksen yaşındaki kız kardeşi ölmekten kurtulamadı³.

¹ Müslümanların şehirden boşaltılması kararı alındıktan sonra yaşanan en önemli sorunlardan biri de yeterli nakliye aracının olmayıştı. Kağınlara askeri erzak ve hükümet evrakları doldurulmuş, bu nedenle çoğu kadın, çocuk ve yaşlının nakli gerçekleştirilememişti Orhan Sakin, **Ermeni İsyân Günlüğü 1915**, İstanbul 2007, s. 176

² BOA, DH. Hariciye Siyasi (Bundan sonra; BOA, HR. SYS.) 2872/2, lef 115; Ermeniler Tarafından yapılan Katliam Belgeleri (1914 – 1919), Cilt I. Ankara 2001, s. 52 -54; Sakin, a.g.e., s. 197- 215; Erdal İltar, **Armenian and Russian Oppressions (1914 – 1916), (Testimonies of Witnesses)**, Ankara 1999, s. 114 - 115

³ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 115

Vahşetin tanıklarından Firdevs Hanım'ın eşi Şerif Bey ve oğlu da aynı akıbeti yaşadı. Şerif Bey kafasına sıkılan bir kurşunla öldürüldü. Oğulları ise Firdevs Hanım'ın gözleri önünde ayakları ve elleri tutularak boğazlandı⁴.

Abbasğa Mahallesiinde ikamet eden hamile bir kadının da karnı yarılarak içindeki çocuk çıkartılmış ve bir kamanın ucuna takılarak sallandırılmıştı. Böylece düşmanlar vahşetlerini artık bir şova dönüştürmüşlerdi⁵. Üstelik Ermeniler bu şovu bir yerde değil birçok yerde yapmayı planlamaktaydılar. Abbasğa Mahallesi'nde kalan kadınları da yanlarına alarak Hatuniye mahallesiine geçtiler. Yolda önlerine çıkan tüm çocukları katlettiler, ellerine geçirdikleri kadınlara tecavüz ettiler⁶, girdikleri her evde buldukları insanları öldürdüler⁷.

Bu vahşetten arta kalan Müslümanları ise Amerikan müesseselerinde topladılar, biraz somun ve yemek verdiler. Müslümanlar bu ikramı bir iyilik işareti olarak algılamışlardı. Oysa kısa bir süre sonra bu somunları yiyen Müslümanların çoğu, kan kusarak ölmeye başladılar⁸. Hayatta kalmalarını özellikle istedikleri kadın ve kızlara tecavüz ettiler⁹. Yaşama şansını yakalayan - yüz kişi olduğu tahmin edilen- kadın ve çocukları da bir süre sonra başka yerlere nakletmeye başladılar¹⁰. Fakat bu masumlar gönderildikleri yerlerde de işkence ve ölümden kurtulamadılar¹¹.

3.2.VAN'A BAĞLI KAZALARDA RUS-ERMENİ MEZALİMİ

3.2.1. Gevaş Kazası'nda Rus – Ermeni Mezalimi

Ermenilerin şiddetli saldırıları karşısında zor anlar yaşayan Müslüman halkı korumakta zorlanan, istediği yardımın da zamanın da ulaşamayacağını anlayan Vali

⁴ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 115

⁵ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 115

⁶ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 115

⁷ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 115

⁸ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 66; Van'ın Norşin-i ulya Mahallesi'nden olup Hamidiye(Hoşap) Kazası'nın Kuşçu karyesinde mukim İsmail oğlu Hoca Bayram Efendi, yeminli ifadesinde o günlerde müessesenin içinde ve çevresinde tahminen 10.000 kişi olduğunu söylemektedir. BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 67 - 68

⁹ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 115

¹⁰ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 66

¹¹ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 69

Cevdet Bey, 12 Mayıs'ta halkın şehri terk etmesini istemişti. Bunun üzerine göçe başlayan halkın bir kısmı deniz yoluyla Tatvan'a bir kısmı ise karadan Gevaş'a geçmişti. Fakat sadece merkezi ele geçirmekle yetinmeyen Van'ın tüm çevresine hakim olmak ve buralardaki Müslüman izlerini de tamamen silme niyetinde olan Ermeniler, Müslümanların ardından Gevaş'a doğru harekete geçmişlerdi. Bunu öğrenen Vali Cevdet Bey, Gevaş'ta toplanan bu Müslümanları Ermeni kıyımına maruz bırakmamak adına elinde kalan son kuvvet olan 120 piyade, 10 süvari ve 2 mantelli sahra topundan oluşan Van Depo Taburu'nu, Gevaş'a göndermişti¹².

Van valisinin Başkale'ye çekilmesiyle Van Gölü'nün güneyinde kalan mevkiî düşman işgaline açık hale gelmişti. Bu vaziyetten faydalanmaya çalışan Ruslar, binden fazla Ermeni komite çetesi ve 300 süvariden oluşan birliği gölün güneyinden harekete geçirdiler. Van Depo Taburuna ait kuvvetler, Gevaş'a doğru yönelen bu Ermeni birliğin önünü kesmeye çalıştı. Fakat üstün kuvvet karşısında fazla dayanamadı ve Pelli Dağı'nın güneyine çekilmek zorunda kaldı. Durumunu iyileştirmek adına 3. Ordu Komutanlığı'ndan yardım istedi. Fakat şiddetli taarruzların yaşandığı bu günlerde 3. Ordu'nun takviye göndermesi mümkün olmadı¹³

Bunun üzerine çevre köylerdeki Ermeniler ile Van'dan gelen Ahtamar Manastırı'nın Murahhası Yeznik Vartan ve Vanlı Tütüncüyan Simon'un maiyetindeki kuvvet, tamamen savunmasız kalan Gevaş'ın köylerine girmeyi başardı. Böylece Ermeni kuvvetleri, Müslüman halka yönelik katliamlar için uygun fırsatı yakalamış oldular¹⁴. Nitekim, Arpit, Poğonis, Pavanis, Verendaz, Horavil, Ana İlinçvak(?), Eleşkird, Muşık, Vurkunis, Sarık, Norköh, Tıhtis, Engelor, Şubat, Varpan, Tahmanis, Şatvan, İn Minçaros, Aht, Karkar köylerindeki Müslüman ahaliden, katliamlar sonucunda sadece iki yüz kişi sağ olarak kurtulabilmişti¹⁵.

3.2.2. Şıtak (Çatak) Kazası'nda Rus – Ermeni Mezalimi

¹²Sakin, *a.g.e.*, s. 216

¹³Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri*, Cilt II, Ankara 1964, s. 101; Sakin, *a.g.e.*, s. 218

¹⁴BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 110

¹⁵BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 110

Van merkez işgal edilmesine rağmen Çatak'ta yaşayan Müslümanlar tüm olumsuz şartlara rağmen direnmeye devam ediyordu. Fakat etraftan hiçbir yardım alamayan Çatak Müslümanları son günlerde artık zorlanmaktaydı. Üstelik Van merkezin işgali sonrası yeni yönetimin başına geçen Aram Manukyan, birkaç gün sonra Ermeni gönüllü birliklerinden birinin başında olan Dro'yu Çatak'taki Ermeni çetelerine destek vermesi için görevlendirdi. Ermenilere takviye kuvvet gönderildiğini gören Çatak Müslümanları da daha fazla zayıt vermemek adına kazayı terk etti. Böylece direniş sona ermiş, Çatak Ermeniler tarafından tamamen ele geçirilmişti¹⁶.

Ermeni birlikleri tarafından işgal edilen Çatak'ta da diğer bölgelerde olduğu gibi aynı yok etme metodu uygulamaya koyulmuş ve bundan sonra bölge büyük bir katliama sahne olmuştur. Öyle ki Çatak'a bağlı Hasnik, Kasır, Köşk, Darnis-i ulya, Darnis-i sufla, Berho, Cemik, Norevan, Hasis, Virkez, Arkanis, Ekruhi, Sarnuhi, Süsanis, Hist, Şükran, Rüknan, Sevgan, Şeyhanis köylerinde bulunan erkeklerin neredeyse tamamı öldürülmüştür¹⁷. Bu vahşetin tanıklarından olup mucize eseri kurtulan birkaç kişiden biri olan Çatak ahalisinden Abdullah, 19 Haziran 1916 tarihli yeminli ifadesinde o günleri şöyle anlatmaktadır:

“Van, Gevaş ve Havasur (Gürpınar)'ın tahliyesinden sonra, Ermeni köyleri Van'dan gelen Tulunciyan Simon'un liderliğinde yüzlerce gruplar helinde Verandanis, Horavil, Der, Zikoh, Karkar (Daldere) Kürt köylerine saldırdılar. Yağma, tecavüz ve katliam bir birini takip etti. 200 civarında genç kız, Ermeni ve Ruslar'ın hayvani hislerini gidermek amacı ile Van'a götürdüler. Bu saldırıya pek azı dayanabildi, Soyulmuş yakılmış köylerin ancak 200 sakini Ağırof dağına sığınabildi. Bir müddet sonra bu zavallılar, Türk yöneticilerini bulacaklarını tahmin ile Müküs (Bahçesaray)'e gittiler. Ancak orada bulunan Ermeniler de bu zavallılara tekrar saldırdılar.”¹⁸

Aynı günlerde Çatak'a bağlı diğer birçok köyde de buna benzer hadiseler yaşanmıştır. Bu köylerden Sukan ve Kauşan'da olaylar şöyle gelişmiştir:

¹⁶ Sakin, a.g.e., s. 234-235

¹⁷ Faiz Demiroğlu, **Van'da Ermeni Mezalimi (1895 – 1920)**, Ankara 1985, , s. 85

¹⁸ Ermeni ve Rus Mezalimi (1914 – 1916), (Hazırlayan Erdal İlter), Ankara 1996, s. 102

Sukan Köyü: Ermeni saldırılarına tanık olan Müslümanların anlattığına göre, 1915 yılının Mayıs ayında, Rus ve Ermeniler, köyü basmışlar, korunmasız ve silahsız ahaliyi öldürmüşlerdir. Sağ kalanlardan bir kısmını da bir evde toplamış, diri diri yakmışlardır¹⁹.

Kauşan Köyü: Kotis köyünden getirilen erkekler burada katledilmişlerdir. Kadın ve kızların iffetine hakaret edilmiştir. Bu hakarete daha fazla dayanamayan kadınlar intihar etmişlerdir²⁰.

Kadın, çocuk, yaşlı ayırt etmeksizin Çatak kazasında yaşayan Müslüman ahalinin neredeyse yarısı Ermeniler tarafından bu şekilde katledilmiştir²¹.

3.2.3. Erciş Kazası'nda Rus – Ermeni Mezalimi

Rus ordusunun Erciş'e doğru ilerleyişini haber alan Müslümanların çoğu daha güvenli olabileceğine inandıkları iç bölgelere doğru hicret etmeye başladılar. Fakat birçok fakir Müslüman zamanında yerlerinden ayrılmayı başaramamıştı. 11 Mayıs'ta Muradiye'de Van İhtiyat Süvari Alayını dağıtan Ruslar, Bargiri'yi ele geçirdikten hemen sonra Tutak'a doğru ilerleyerek nihayet 12 Mayıs'ta Erciş'i işgal etmişti. Bu tarihten itibaren bölgenin kontrolünü tamamen ele geçiren Ruslar, kaçmayı başaramayan Erciş'li Müslüman ahaliye yönelik katliamlara başlamışlardı. Rus katliamına maruz kalanlardan ilki Hacı Hasan Ağa idi. Hacı Hasan Ağa'nın malı mülkü talan edilmiş, kendisi de şehit edilmişti²².

Ermenilerin de daha sonra ortak olduğu Erciş'teki katliamlarının şiddeti her geçen gün biraz daha artarak devam ediyordu. Purul (şimdiki Çınarlı Mahallesi) yolu ile Erciş-Engas arasında her elli metrede bir kazıklar çakılmış ve camiden çıkan

¹⁹ Ergünöz Akçora, Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896 – 1916), İstanbul 2007, s. 224

²⁰ Akçora, a.g.e., s. 224

²¹ Akçora, a.g.e., s. 223

²² Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi – 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar-**, (Yayına Hazırlayanlar Ahmet Tetik, Sema Kiper, Ayşe Seve, Serdar Demirtaş, Ankara 2005, s. 89; Akçora, a.g.e., s. 326

yaşlılar bu kazıklara oturtmuşlardır. Nitekim hiçbir yaşlının hayatta kalma şansı olmamıştır²³.

Camiiler, evler ve birçok bina, içinde çocuklarla birlikte yakılmıştır. Halk satırlar, baltalar vurularak öldürülmüş, daha sonra samanlıklara atılmıştır. Nerdeyse tüm halk bu şekilde katledilmiştir. Sağ kalmayı başarabilenler de vahşetin ağır izleri altında şuurunu kaybetmişlerdir²⁴.

Van'ın işgal tehlikesine karşı hicret etmek zorunda kalan göçmen Müslümanların bir kısmı da Erciş'in yerlilerinin uğradığı akıbeta uğramıştı. Vali Cevdet Bey tarafından Van'ın boşaltılma kararı alındıktan sonra Van'dan gemiler vasıtasıyla tahliyeler başlamıştı. Bu tahliye sırasında ahaliyi taşıyan gemilerden birkaçı fırtınadan dolayı Erciş ve Adilcevaz kazaları civarına zorunlu olarak yanaşmak zorunda kalmıştı. Müslümanlar bu zorunlu uğrak yerinde Ermeniler tarafından ablukaya alınmış, tecavüz edilmiştir. Bu suretle tahminen dört yüz Müslüman şehit edilmiştir²⁵.

3.3. VAN'A BAĞLI KÖY VE MAHALLELERDE RUS-ERMENİ MEZALİMİ

3.3.1. Van'ın Köylerinde Yaşanan Mezalim

Ruslar ve Ermeniler katliamlarına Van'ın diğer köy ve mahallerinde de devam etmişlerdir. Mayıs ayı içinde Muradiye'ye bağlı birçok köyü talan etmişler, yollarda rastladıkları herkesi - kendilerine teslim olanları - dahi öldürmekten çekinmemişlerdir. Bu şiddeti gören köy halkı daha güvenliği olacağına inandıkları yerlere göç etmeye çalışmışlardır. Fakat köylülerin çoğu hicret etmeyi başaramamıştır. Hicret edemeyen Gümüşköy halkının çoğu ve çevresindeki köyler

²³ Celal Gazioğlu, "Van – Erciş Çavuşoğlu Samanlığı Toplu Mezar Kazısı", **Efsaneler ve Gerçekler: Türk –Ermeni İlişkileri**, (Hazırlayan Azmi Süslü, Hüsamettin Yıldırım, N. Birgül Gündüz), Ankara 2001, s. 64 -65

²⁴ Gazioğlu, **a.g.m.**, s. 64 -65

²⁵ **Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri**, (Hazırlayan Mehmet Kanar.), İstanbul 2001, s. 396

Ermeni elebaşı Aram tarafından verilen emirle katledilmişlerdir. Çocuklar fırınlarda yakılmıştır. Etraf Türk ölülerinden geçilmez olmuştur²⁶.

Gümüşköy'de yaşananlara benzer cinayetler Molla Selim Köyünde de yaşanmıştı. Köyün zenginlerinden Fevzi Ağa'nın öldürülüş şekli eşine az rastlanılan türdendi. Fevzi Ağa'nın başı korku içinde titreyen eşinin kucağına konulduktan sonra kesilmişti. Dokuz yaşındaki oğlu Sabri ve gelini Huriye de bu cinayete şahit olmuşlardı. Oğlunun ve gelinin o an için Ermeniler tarafından neden öldürülmediği daha sonra anlaşılmıştı. Çünkü şehit edilen Fevzi Bey'in paralarının yerinin tespit edilmesi gerekiyordu. Bunun için sağ bırakılan oğluna ve gelinine şehit Fevzi Bey'in parasının yeri tayin ettirilmişti lakin sonunda Ermeniler tarafından öldürülmekten kurtulamamışlardı²⁷.

Van ve çevresindeki Müslümanların tahliyesi sırasında, Ermeniler bazı köyleri ablukaya aldığı için Müslümanların çoğu buldukları köylerden göç edememişlerdi. Bu köylerden biri olan Mollakasım'ın halkı, haliyle düşmanın saldırılarına maruz kalmıştı. Ellerindeki iptidai silahlarla Rus yapımı modern silahlara karşı mücadele vermeye çalışıyorlardı. Nitekim Ermenilerin köye girişine engel olamadılar. Ermeniler köye ayak bastıkları andan itibaren katliamlarına başlamışlardı. Tüm erkekleri bir araya toplayarak bir kısmının boğazını kesmiş, bir kısmını da kurşuna dizmişlerdi. Köyün küçük erkek çocukları da bu mezalime maruz kalmıştı²⁸.

Van'a bağlı diğer köyler de aynı akıbete maruz kalmışlardı. Derman köyündeki çocukların tamamı, Ermeni elebaşlarından Serkis²⁹'in çetesi tarafından kesilmek suretiyle öldürülmüş,³⁰ Tımar Nahiyesine bağlı Şıhkara, Şeyh Aynel (Şeyh

²⁶ Akçora, **a.g.e.**, s. 225 - 226

²⁷ **Ermeni Komitelerinin Emelleri...**, s. 397

²⁸ Hüseyin Çelik, **Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi**, s. 34 - 35

²⁹ Ermeni isyanları sırasında Van'da tahminen iki binden fazla Ermeni çetesi olduğu bilinmekte idi. Bu çetelerin elebaşlarından biri de Serkis idi. Serkis adlı bu eşkıya Çatak taraflarındaki çeteyi yönetiyordu. Sakin, **a.g.e.**, s.133

³⁰ **BOA, HR. SYS.** 2872/2, lef 21

Ayna), Ayanis, Pakis, Zorabad ve daha pek çok köy hiçbir ferd bırakılmaksızın Ermeniler tarafından katliama uğramıştır³¹.

Van'a 18 km mesafedeki Zeve köyü de bunlardan bir tanesiydi. Van'ın Ruslar ve Emriler tarafından kuşatıldığını ve halkından birçoğunun katledildiğini öğrenen Müslümanlar, aynı akıbete uğramamak için Zeve'ye sığınmışlar ve köyü müdafaaya karar vermişlerdir. İki gün boyunca Göl'den Mermit çayına kadar olan araziye üç sıralı ve birer adam boyunda mevziler kazmışlar ve eli silah tutan erkek, çocuk, kadın ve yaşlı olmak üzere 2000'in üzerindeki Türk, buldukları silah ve kesici aletlerle köyü müdafa etmek için hazırlıklar yapmışlardır³².

Sabaha karşı Ermeni gönüllü birlikleri ve komiteci çeteler saldırıya geçmiş, Müslümanların kuvvetli müdafaasıyla karşılaşınca öğleye kadar büyük kayıplar vermişlerdi. İkinciye doğru çevreden takviye alan Ermeniler, kurşunları bittiği için köyün içlerine sığınan Müslümanlara akşama kadar saldırmışlardır. Sağ kalan kadın ve çocuklar köyün içinde direnmeye çalışmışlarsa da artık köy tamamen Ermenilerin eline geçmiştir. Kontrolü tamamen ele geçiren Ermeniler Van'ın diğer bölgelerinde Müslümanlara uyguladıkları mezalimi burada da tekrarlamışlardır³³.

3.3.2. Van'ın Mahallelerinde Yaşanan Mezalim

Ermenilerin İşgal sırasında Müslümanlara yönelik katliam hareketlerini belki sayfalarca anlatmak gerekecektir fakat aşağıda vereceğimiz örneklerin de Ermeni vahşetinin boyutlarını ortaya koymak bakımından yeterli olacağı kanaatini taşımaktayız.

Mehmedbey Mahallesi'nde, Cemal Efendi'nin zevcesi Seher'in beş ve yedi yaşındaki çocukları annelerinin elinden alınarak kama ile parçalanmış, Halil

³¹ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 99

³² Azmi Süslü, **Makaleler, Bildiriler, Elektronik Yayınlar**, Cilt II., (Hazırlayanlar Semih Yalçın, Mustafa Ekincikli), Ankara 2006, s. 301 - 302

³³ yaralıları evelere, kuyulara, tandırlara, doldurularak yakılmışlar, hamile kadınların karınları deşilmiş, Cami içlerine sığınanlar ateşe verilmiş, yakılan ot tayı ve tezekler içine yaşlılar, çocuklar atılmış, kadın ve kızlar toplanarak ırzlarına geçilmiş, çocuklar annelerin gözleri önünde gırtlakları kesilmek suretiyle işkencenin her türlü çeşidi uygulanarak öldürülmüşlerdir. Azmi Süslü, "Van – Zeve'deki Türk Katliamı", **Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990, s.31; Ergünöz Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Katliamı", **Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990, s. 163

Çavuş'un kız kardeşi ile birlikte Hacı Abdullah Efendi ve eşinin başları Ermeni çeteleri tarafından taşla ezilmiştir³⁴.

Şabaniye Mahallesi'nde, hasta yatan Mülazım Abdurrahman Efendi'nin yüzüne Ermeniler, pisliklerini yaptıktan sonra hırpalayarak öldürmüştür. Yine aynı mahallenin tanınmış tüccarlarından Hacı Ömer Efendi'nin, parası alındıktan sonra boğazı kesilerek feci bir şekilde öldürüldüğü güvenilir şahıslar tarafından beyan edilmiştir³⁵.

Tebrizkapısı Mahallesi'nden savaşta bulunan Salih'in eşi ve 5- 15 yaşları arasında dört kızı, birader ve kız kardeşinin toplam 17 nüfustan ibaret aile fertleri Ermeniler tarafından doğranmışlar ve kanlarıyla ellerindeki haçı boyamışlardır³⁶.

Topçuoğlu Mahallesi'nin eski Muhtarı Bekir Efendi'nin henüz 12 yaşındaki yeğeni şuurunu kaybetmiş Ermenilerin tecavüzüne maruz kalmış, vücudu bu zulme dayanamayan kız çocuğu orada ölmüştü. Ermeniler sadece bununla da yetinmemişler küçük kız çocuğunun cesedini kerpiç bir duvarın dibine götürüp duvarı üzerine yıkmışlar, cenazeyi bu şekilde "defin ettikleri"ni söylemişlerdi³⁷.

Emin Paşa Mahallesi'nde Gardiyan olarak görev yapan Ali'nin eşi, gelini ve iki yeğeninden ibaret ailesi, İnzibat memuru Bayram'ın Mustafa adında yedi yaşındaki oğlu, Seyyid Çavuş'un eşi, oğlu ve İbrahim Çavuş'un genç eşi boğazları kesilmek suretiyle şehit edilmiştir³⁸.

Yukarıda sıralanan pek çok katliam örneği dikkate alındığında Rus – Ermeni hâkimiyetindeki Van halkına, hayat hakkının tanınmadığı açıkça görülmektedir. Müslüman ahalinin büyük bir kısmı, diri diri yakılarak, kazıklara oturtularak, gözleri oyularak insanlık dışı uygulamalarla katledilmişlerdir. Türkler Van'a yeniden girdiğinde yetkililer tarafından tutulan raporlar ve katliama tanık olan pek çok kişinin ifadeleri de bunu teyit eder niteliktedir.

³⁴ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 12; Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları..., s. 171 -172

³⁵ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 12

³⁶ BOA, HR. SYS. 2872/2, lef 13; Ermeni Komitelerinin Emelleri..., s. 396

³⁷ Demiroğlu, a.g.e., s. 80

³⁸ Ermeni Komitelerinin Emelleri..., s. 396; Demiroğlu, a.g.e., s. 80

Ayrıca katliamların bilançosu da tartışmaya meydan vermeyecek şekilde Rus – Ermeni yönetiminde gerçekleşen vahşetin boyutunu açıkça ortaya koymaktadır. Sadece Aram yönetimindeki çeteler tarafından “Saray civarında 10.000 kişi, Vatsan ve Etkil yolu üzerinde 1200, Gevaş, Vatsan ve Gevaş ile Vatsan arasında kalan Müküs köyünde 3000, Van Şamaram mahallesinde 200 kadın ve çocuk, Aksani ve Hınıs köylerinde 500 ve Müslümanlar için adeta ölüm yuvası haline gelen Amerikan misyoner merkezinde 8000 olmak üzere tahminen 22.900 Müslüman”, Ermeni katliamları sonucu şehit edilmiştir³⁹.

3.4. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İSYANLARA KARŞI ALINAN TEDBİRLER

3.4.1. Ermeni Elebaşlarının Tutuklanması

Ermeniler Nisan ayının başlarından itibaren Van başta olmak üzere doğu vilayetlerinde isyanlara başlamışlardı. Bu isyanlarda Jandarma Karakollarını bastılar, devlet dairelerini imal ettikleri bombalarla havaya uçurdular. Telgraf tellerini keserek iç haberleşmeye engel olmaya, köprüleri ve yolları imha ederek Türk askerinin ulaşım yollarını kesmeye çalıştılar. Müslüman köylerini basarak buradaki masum kadın, çocuk ve yaşlıları acımasızca öldürdüler⁴⁰.

Ermenilerin iç güvenliği tehdit eden tüm bu eylemler Osmanlı Devleti tarafından uygulanmaya çalışılan insanî tedbirlerle engellenmeye çalışılmış fakat batı bölgeleri de dâhil olayların devam etmesi üzerine 24 Nisan 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti’nden vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, Ermeni komitelerinin uzun zamandır siyasi ve askeri teşkilatlanmalarla bağımsız bir devlet olma arzusunda oldukları, bu uğurda Ruslarla işbirliği yapmak suretiyle bazı teşebbüslerde buldukları, özellikle hükümetin harp halinde olmasını fırsat bilerek doğu vilayetlerinde isyanlar çıkardıkları⁴¹ ve Osmanlı ordusunu cephe gerisinde tehdit etmekte olduklarının altı çizildikten sonra Osmanlı Devleti’nin bekası adına

³⁹ BOA. HR. SYS. Kr. 110, dos. 12 -2, nr. 56- 62’den naklen, Şenol Kantarcı, “Van’da Ermeni İsyanı(1896–1915)”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 5, C. I, Bahar 2002, s. 160

⁴⁰ Taşkıran, **a.g.e.**, s. 49

⁴¹ **BOA. DH.ŞFR. 52/96**; Dahiliye Nezareti Emniyet –i Umumiye Müdüriyeti’nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 24 Nisan 1915 tarihli şifre

hayati önem arz eden bu tarz teşebbüslere kesinlikle hoşgörü gösterilemeyeceği, bu sebeple; Taşnak, Hınçak ve benzeri Komitelerin kapatılması, evraklarına el konulması, Komite reislerinin tutuklanması ve buldukları yerlerde kalmaları mahzurlu görülenlerin de sancak dâhilinde müsait olan yerlerde toplanılması talimatı verilmiştir⁴².

Dahiliye Nezareti'nin bu 24 Nisan emirnamesi üzerine İstanbul'da Taşnak ve Hınçak gibi örgütlere mensup oldukları belirlenen komitecilerden bir kısmı tutuklanmıştır. Lakin bu tutuklamaların sayısı günümüze kadar süregelen bir tartışma konusudur. Hükümet tarafından yayınlanan emir kapsamında başlayan tutuklama işleminin tüm Ermenileri kapsadığı ve bunların potansiyel suçlu olarak görüldüğü iddiaları süregelmiştir. Oysa tutuklananların sıradan Ermeniler değil, Komite mensubu oldukları sadece Osmanlı resmi yayınlarında değil mütareke döneminde İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'e gönderilen şifre telgraflarda da açıkça görülmektedir. Bu telgraflardan birinde, 24 Nisan emirnamesi kapsamında tutuklanan Ermenilerin Müttefik devletlerle işbirliği yapan Ermeni gönüllüler veya Müslümanları katleden Ermeniler olduğu belirtilmektedir⁴³.

Tutuklanan Ermenilerle ilgili farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Mesela, Amerikan belgesinde, tutuklananların sayısı 100 olarak ifade edilirken, Selanik'ten Fransa Dışişlerine gönderilen bir telgrafta bu sayı 2500 olarak geçmektedir⁴⁴. Mısır'da bulunan İngiliz Askerî Ofisine göre, 500'ü Taşnak, 500'ü Hınçak ve kalanlar da Ramgavar partizanları olmak üzere 1800 Ermeni tutuklanmıştır⁴⁵.

24 Nisan genelgesi yayımlandıktan sonra ne kadar Ermenin tutuklandığına dair rakamların yer aldığı 1916 tarihli bir Osmanlı resmi yayınında, İstanbul'da yaşayan 77.735 Ermeni'den sadece örgüt mensubu olduğu belirlenen 235 kişinin tutuklanmasına karar verildiği anlaşılmaktadır. Bu tutuklamalardan sonra Çankırı'ya

⁴² **BOA. DH.ŞFR. 52/97**; Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 24 Nisan 1915 tarihli şifre; Recep Karacakaya, **Kaynaklı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878 – 1923)**, İstanbul 2001, s. 110

⁴³ Yusuf Sarıncay, "24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul'da Tutuklanan Ermeni Komitecileri", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** (Ed. Bülent Bakar, Necdet Öztürk, Süleyman Beyoğlu), İstanbul 2007, s. 134

⁴⁴ Sarıncay, **a.g.m.** s. 135

⁴⁵ Bülent Bakar, **Ermeni Tehciri**, Ankara 2009, s. 68

gönderilenler 155 kişiyi, Ayaş'a gönderilenler 80 kişiyi geçmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu tarihte tutuklananların 235 kişi olması daha doğru bir ihtimal gözükmemektedir⁴⁶.

Osmanlı Hükümeti Komitelerin kapatılması ve elebaşlarının tutuklanmasıyla olayların yatışacağını umuyordu. Oysa Ermeniler lidersiz kalmalarının, gerek isyancılar arasında olumsuz tesirini engellemek gerekse güç kaybetmediklerini taraftarlarına ve Osmanlı idaresine karşı ispat etmek amacıyla tedhiş hareketlerinin şiddetini biraz daha arttırmışlardı. Hatta teşkilatlanma ve silahlanmalarını şehir merkezlerinden daha içkilere taşımışlardı⁴⁷. Ermeni isyancıların bu uslanmaz halleri ise, Osmanlı Hükümetinin daha farklı ve geçerli tedbirler almasını zorunlu hale getirmişti.

3.4.2. Geçici Sevk ve İskân Kanunu ve Uygulaması

3.4.2.1. Sevk ve İskân Kararının Alınması

Osmanlı Devleti'nin dünya savaşına girmeye hazırlandığı sırada Ermeniler Ruslarla işbirliği içine girmişlerdi. Tebaası oldukları Osmanlı Devleti'nin yanında olmaları gerekirken tüm kuvvetleriyle düşman tarafında olmayı tercih etmişlerdi. Bir taraftan cephe gerisinde ordunun ikmal takviyesini engellerken diğer taraftan doğu vilayetlerinde çıkardıkları isyanlarla devletin kuvvetlerinin yıpranmasına sebep olmuşlardı. Buna rağmen Osmanlı Devleti Ermenilere karşı kin ve nefret duyguları beslememiş, herhangi bir asimilasyon hareketine başvurmamıştı. Fakat başta Van olmak üzere ülkenin diğer bölgelerinde Ermeni isyanları başlamış ve bu isyanlar bir süre sonra tüm ülke güvenliğini tehdit eder hale gelmişti. Bu olaylar üzerine Ermeni milletvekilleri Dahiliye Nazırı Talat Bey, Patrikhane ise Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından, "Ermeni isyanları durdurulmadığı takdirde sıkı tedbirler alınacağı" konusunda uyarıldı. Bu uyarıları dikkate almayan Ermeni gönüllü çeteleri, aksine yıkıcı eylemlerinin şiddetini biraz daha arttırdı. Van'daki isyan bütün hızıyla devam

⁴⁶ Bakar, **a.g.e.**, s. 69-71. Tutuklanan Ermeni sayısı Kâmuran Gürün'ün "Ermeni Dosyası" isimli eserinde bir dizgi hatasıyla 2345 olarak yazılmıştır. Buradan alıntı yapan diğer kaynaklarda da bu abartılı rakam tekrarlanmıştır. Bkz. Güllü, Ramazan Erhan, **Antep Ermenileri (Sosyal – Siyasi – Kültürel Hayatı)**, İstanbul 2010, s. 266'da 615. Dipnot.

⁴⁷ Türkdoğan, **a.g.e.**, s. 92

ederken, diğ er bölgelerde de Ermeniler isyan ediyor, ulaşım ve haberleşmeyi engelliyor, yol kesiyor, Müslüman köylerini basarak halkı katlediyorlardı.

Türk ordusu ise savaş alanında olduğı için cephe gerisinde meydana gelen olayları engelleyemiyordu. Ordunun cephe ve gerisinde tehdit altında olduğı anlaşıldığında, orduyu korumak için alınacak tedbirler müzakere edildi. Bu müzakereler neticesinde Başkumandan Vekili Enver Paşa 2 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya şu yazıyı yolladı⁴⁸:

“Van gölü etrafında ve Van Valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanları sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılması düşüncesindeyim. III. Ordu Komutanlığı'nın verdiğı bilgiye göre Ruslar 5 L. 1333(20 Nisan 1915) tarihinde kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda bahsettiğim amacı sağlamak için ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırları içine göndermek veyahut bu Ermeni ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzuru yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleşmesini tercih ederim”

Ermeni sevkinin de ilk işareti olan bu yazıdan sonra durumun hassasiyetini de dikkate alan Dahiliye Nazırı Talat Paşa, insiyatifini kullanarak bu mesele ile ilgili bir geçici kanun çıkartmadan Ermeni sevkini başlattı. Ve sorumluluğı tek başına üzerine aldı⁴⁹. Talat Paşa ilk olarak Ermeni isyanlarının yoğun olarak yaşandığı bölgeleri öncelik verdi ve 9 Mayıs 1915'te Van valisi Cevdet Bey'e ve Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e birer şifre gönderdi. Gönderilen bu şifrede, Van gölü çevresinde ve Van vilayetince bilinen muayyen mevkilerdeki Ermenilerin isyan ve ihtilal için daimi birer ocak halinde buldukları, öncelikle kalabalık olarak buldukları yerlerden güneye doğru sevklerinin kararlaştırıldığı, bu kararın uygulanması için valilere mümkün olan her türlü yardımın yapılması konusunda III. ve IV. Ordu Kumandanlık

⁴⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)**, Ankara 1995, s. 7 - 8

⁴⁹ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler(1914–1918)**, Ankara 2001, s. 48

Vekâletinden emir verildiği belirtiliyordu⁵⁰. Fakat Van Valisi Cevdet Bey uzun süredir mücadele ettiği içteki Ermeni çetelerine ve Van'a yaklaşmakta olan Rus – Ermeni kuvvetlerine karşı bölgedeki Müslüman halkın can ve mal güvenliğini sağlamak adına 8 Mayıs 1915'te şehri boşaltma kararı almıştır. Nitekim 17 Mayıs tarihinde Van, Rus –Ermeni kuvvetleri tarafından işgal edilince Van vilayetinden Ermeni sevki mümkün olamamıştı⁵¹.

23 Mayıs 1915'te Dahiliye Nezareti'nden Musul vilayetiyle Urfa ve Zor Mutasarrıflıklarına gönderilen şifrede ise, Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerindeki Ermenilerin hangi bölgelere nasıl sevk edileceğine dair talimatlar verilmekte idi. Bu talimata göre, sevk edilecek Ermeniler Musul vilayetinin güney kısmı ile Zor Sancağına ve merkez hariç olmak üzere Urfa sancağına yerleştirileceklerdi. Bahsi geçen mevkilerde bir yoğunluk söz konusu olduğunda, Ermenilerin yeni tesis edilecek köylere yerleştirilmesi ve bu yeni tesis edilecek köylerinde demiryollarına en az 25 kilometre uzaklıkta olması konusunda uyarıldıktan sonra sevk edilecek Ermenilerin can ve mal güvenliğinin sağlanması ile işlerinin sağlanması meselesinin de buralardaki memurlara ait olduğu belirtilmiştir⁵².

Yine aynı tarihte Adana, Halep vilayetleri ve Maraş mutasarrıflığına Dahiliye Nezareti tarafından gönderilen şifrede, Adana, Sis (Kozan) ve Maraş merkezi hariç Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket livaları dahilindeki köyler ve kasabalardaki Ermenilerin Suriye vilayetinin doğu ve güneydoğusuna sevk edilmeleri istenmekte idi⁵³.

Fiili olarak başlayan bu Ermeni sevklerinin akabinde, yeni bir isyan oluşumuna meydan vermemek adına Başkumandanlık tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda, şu hususlara dikkat edilmesi istenmiştir⁵⁴:

⁵⁰ Bakar, **a.g.e.**, s. 73

⁵¹ **BOA. DH. ŞFR.** 615/74; Van Valisi Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Şubat 1919 tarihli şifre; **BOA. DH. ŞFR.** 622/64; Van Valisi Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Mart 1919 tarihli şifre;

⁵² **DH. ŞFR. 53/91**; 23 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine çekilen telgraf; **DH. ŞFR.** 53/93; 23 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine çekilen telgraf; Bakar, **a.g.e.**, s. 73 - 74

⁵³ Bakar, **a.g.e.**, s. 74

⁵⁴ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 50

1. Ermenilerin gönderildikleri yerlerdeki nüfusun (oradaki aşiret ve Müslüman sayısının) %10 oranını geçmemelidir.

2. Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri, elli haneden fazla olmamalıdır.

3. Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil için bile olsa ev değiştirmemelidir.

Bilindiği üzere Enver Paşa tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 2 Mayıs 1915 tarihli yazıda, Van gölü etrafında ve Van Valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermenilerin toplu ve hazır bir halde isyan hazırlığı içinde olduğu uyarısı yapıldıktan sonra, Ermenilerin buradan çıkartılarak isyan yuvalarının dağıtılması istenmişti. Bu yazı üzerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa, durumun hassasiyetine binaen geçici bir kanunun çıkarmadan sevk işlemini başlatmış ve tüm sorumluluğu üzerine almıştı. Fakat 24 Mayıs 1915'te Rusya, İngiltere, ve Fransa Hükümetleri "Ermenistan" diye kendilerince adlandırdıkları Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Ermenilerin Müslümanlar tarafından öldürüldüklerini ileri sürerek bu konuda Osmanlı Hükümetinden gerekli tedbirleri almasını istediler. Aksi takdirde tüm Ermenilerin ölümünden Osmanlı Devleti'nin sorumlu olacağını bildirmişlerdi. Tehdit içerikli bir uyarı niteliği taşıyan ama aynı zamanda sevk işlemini de uluslar arası boyuta taşıyan bu beyanat neticesinde sorumluluğu daha fazla tek başına taşıyamayacağını anlayan Talat Paşa, 26 Mayıs 1915 tarihli tezkireyi Sadaret'e göndermiştir⁵⁵. Bu tezkireye göre, "çıkardıkları isyanlarla orduyu soktukları zor durum karşısında Ermenilerin güvenli bölgelere gönderilmek zorunda kalındığı" belirtilmişti⁵⁶.

Talat Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği tezkireden bir gün sonra 27 Mayıs 1915 tarihinde "vakti seferde icraât-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkat"⁵⁷ kabul edilerek yürürlüğe girdi. Bu kanunun maddelerine göre:

"Madde 1. Vakt-ı seferde ordu ve kolordu ve firka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahâli tarafından herhangi bir suretle evâmîr-i

⁵⁵ Türkdoğan, a.g.e., s. 97

⁵⁶ Türkdoğan, a.g.e., s. 97 - 98

⁵⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 8

Hükümete ve müdafaa-ı memlekete ve muhafaza-ı asayişe müteallik icrâât ve tertibâta karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab (hemen) kuvâ-ı askeriye ile en şiddetli surette te'dibât yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye me'zûn ve mecbûrdurlar.

“Madde 2. Ordu müstakil kolordu ve fırka kumandanları icâbât-ı askeriyyeye mebnî veya casusluk ve hiyanetlerini hissettikleri kurâ (köyler) kasabât (kasabalar) ahâlisini münferiden veya müctemi'an diğer mahallelere sevk ve iskân ettirebilirler”

“Madde 3. İşbu kanun tarih-i neşrinden mu'teberdir.

“Madde 4. İşbu kanun mer'iyet-i ahkâmına Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nâzırı me'mûrdur”⁵⁸.

27 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı Hükümetince kabul edilen bu “Sevk ve İskân” Kanununda iki konu dikkati çekmektedir. Birincisi, iddia edildiği üzere bu kanunun sadece Ermenileri göç ettirmek düşüncesiyle çıkarılmış olmadığı gerçeğidir. Nitekim kanunda herhangi bir unsurun adı geçmemektedir. Sevk ve İskân Kanunu, Ermeniler kadar olmasa da Osmanlı Devletine tabi farklı dinsel ve etnik unsurları da kapsamaktadır⁵⁹.

Yürürlüğe giren bu kanununda dikkati çeken diğer bir hususta, Kanunun 4. Maddesinden de anlaşılacağı üzere Dahiliye Nezareti'nin başlatmış olduğu Ermenilerin sevk ve iskan işinin orduya devredilmiş olduğudur.

3.4.2.2. Sevk ve İskân Kanununun Uygulanması

Sevk ve iskân kanununun ilan edilmesiyle başlayan Ermenilerin zorunlu göçünün, belirli bir düzen ve güvenlik içinde gerçekleşmesi için Hükümet büyük bir özen göstermiş ve mevcut savaş koşullarına rağmen gereken tüm önlemleri almaya çalışmıştır. Hükümet, Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlamaya yönelik talimatlar hazırlamış, mahalli hükümetler sevk ve iskân işinin nasıl yapılacağı konusunda birbiri ardına gönderilen şifre telgraflar ve yeni talimât-nâmeler ile

⁵⁸ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 111

⁵⁹ Süleyman Beyoğlu, “Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı'nda Arap Tehciri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 11, Güz 2004, s. 33 - 34

bilgilendirilmeye çalışılmıştır⁶⁰. Yer değiştirmenin nasıl yapılacağı konusunda hazırlanan ilk talimâtnâme 15 maddelik bir metinden ibarettir ve özetle şunları içermektedir:

“1.Ermeniler kendilerine tahsis edilen bölgelere can ve mal güvenlikleri sağlanarak nakledilecektir.

2.Tayin edilen yerlere gelen ahali, yerlerine yerleşinceye kadar iaşe masrafları Muhâcirin tahsisatından karşılanacaktır.

3.Eski mali durumları dikkate alınmak suretiyle kendilerine emlak ve arazi verilecek, çiftçilikle meşgul olanlara ise tohumluk, alet ve edevat temin edilecektir.

4.Geride bıraktıkları taşınabilir mal ve mülkleri kendilerine uygun şekilde ulaştırılacaktır. Ermenilerin boşalttıkları şehir ve köylerdeki gayri menkulleri tespit edilip fiyatları belirlendikten sonra, buralara yerleştirilecek muhacirlere tevzi edilecektir.

5.Bu Müslüman göçmenlerin ihtisas sahası dışında kalacak, zeytinlik, dutluk, bağ, dükkan gibi gelir getiren yerler açık arttırma ile satılacak veya kiraya verilecek ve bedelleri sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecek.

6.Bütün bu konular özel komisyonlar tarafından yürütülecek ve bu hususta bir talimâtnâme hazırlanacaktır”⁶¹.

Ayrıca yukarıdaki talimâtnâme hükümlerini genişleten Ermenilere ait mal, mülk, arazi haklarını ve kültür varlıklarını korunmasını içeren bir talimâtnâme daha 10 Haziran 1915 tarihinde yürürlüğe girmiştir⁶². Bu talimâtnâmeye göre, zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. “Emvâl-i Metrûke Komisyonu” (Terkedilmiş Mallar Komisyonu) kuruldu. Bu Komisyonlar Ermenilerin geride bıraktıkları malları tespit edecek bununla ilgili defterler tutacaktı. Bu defterlerin biri mahalli kiliselerde korunacak, biri mahalli yönetime verilecek biri de komisyonda kalacaktı. Kayıt altına alınan bu mallarının korunmasından Ermeniler dönünceye kadar hem komisyon hem de mahallî idareler sorumlu olacaktı. Bu talimâtnâmenin esaslarından da anlaşılacağı üzere çoğu batılı tarihçinin ve Ermeni

⁶⁰ Bakar, a.g.e., s. 78

⁶¹ Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983, s. 216 -217

⁶² Süslü, a.g.e., s. 117

yazarın iddia ettiği üzere Ermeniler bir daha yurtlarına dönmek üzere göç ettirilmemişlerdi. Güvenliğin sağlandığı takdirde gidenlerin daha sonra yerlerine geri dönmelerinin planlanmakta olduğu açık bir şekilde ortaya konulmuştur⁶³.

İlerleyen günlerde sevk işinin genişlemesiyle birlikte görülen lüzum üzerine vilayetlerdeki mahalli yöneticilere sevk düzenlenmesi konusunda sık sık uyarılarda bulunulmuş, alınması gereken önlemlerle ilgili bilgilendirilmişlerdir. Yine sevk muameleleri hakkında Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey'in hazırladığı 56 maddelik bir talimâtname 7 Ekim 1915 tarihinde yayınlanmıştır. Böylece Ermenilerin nasıl sevk edileceği, yollarda alınacak tedbirler, can ve mal güvenlikleriyle ilgili oldukça ayrıntılı açıklamalar getirilmiştir⁶⁴.

3.4.2.3. Sevkin Gerçekleşmesi

Ermenilerin sevk işlemi, başlangıçta doğrudan Türk ordusunun cephe gerisinde güvenliğini sarsacak bölgelerde uygulanmıştır. Bu bölge Kafkas ve İran cephesinin gerisinde bulunan Erzurum, Bitlis ve Van bölgeleri ile Sina cephesi gerisinde bulunan Mersin ve İskenderun bölgeleri olmak üzere belirlenmiştir⁶⁵. Fakat Haziran ayı başlarında Ermeniler çetecilik faaliyetlerinin çevresini genişletmeye başlamışlardı. Örneğin, Şarkikarahisar'da sebepsiz yere Müslüman mahallerine saldırmışlar ahaliden yüz elli kişinin ölümüne sebep olmuşlardı⁶⁶.

Batı vilayetlerinde bulunan Ermenilerde de tavır değişiklikleri yaşanmaya başlamıştı. İzmit ve Adapazarı'ndaki Ermeniler açıkça casusluğa başlamış, yapılan aramalar esnasında binlerce bombalar, mavzer, grasi tüfenkleri, bomba imâlâtına mahsus alet ve edevât elde edilmişti⁶⁷.

Yine bu sırada Maraş'taki Ermeni firariler ve komitecilerin isyan ettikleri görüldü. Ankara'nın Boğazlayan kazası ise kuvvetli Ermeni taarruzlarına maruz kalmıştı. 6 Eylül gecesi Urfa kasabasının en hâkim yerinde sağlam binalara toplanan

⁶³ BOA, DH. ŞFR. 54/226'dan naklen, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 8; Güllü, **a.g.e.**, s. 275

⁶⁴ Bakar, **a.g.e.**, s. 80 - 85

⁶⁵ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 9

⁶⁶ Recep Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi 1908 - 1923**, s.258

⁶⁷ Bakar, **a.g.e.**, s. 86

Ermeni eşkiyası, jandarma üzerine ateş açmak suretiyle isyan etmişti. Ermeni çetelerinin Müslüman mahallerine saldırmaya başlaması üzerine Urfa'ya askeri kuvvetler sevk edilmek suretiyle isyan bastırılmaya çalışılmıştı. Bu olaylar sırasında asker ve jandarmadan toplam yirmi kişi şehit olmuş, elliye yakın kişi yaralanmıştı. Bu tarz olumsuz hadiselerin artması Urfa, Antep ve Kilis Ermenilerinin de sevklerini zorunlu hale getirmişti⁶⁸.

Ermeni kabileleri için, iskân sahalarına dağıtılmak üzere Konya, Halep, Diyarbakır ve Cizre'de ana toplanma merkezleri kurulmuştur. Bu şekilde kabilelerin kendilerine en uygun ve yakın güzergâhlardan sevkleri planlanmıştır. Ayrıca güzergâh seçiminde, emniyet ve muhafazalarının sağlanması dikkate alınmıştır. Nitekim Kayseri ve Samsun'dan gönderilenler Malatya üzerinden; Sivas, Mamuretülaziz, Erzurum ve çevresinden gönderilenler Diyarbakır – Cizre yolundan Musul'a sevk edilmişlerdir⁶⁹.

Batı Anadolu'dan gönderilen kabileler ise Kütahya–Karahisar-Konya–Karaman–Kars–ı Maraş–Pazarcık yoluyla Zor'a sevk edilmişlerdir. Bu güzergâhların seçiminde tren yolları ve nehir nakliye araçlarının bulunduğu yerlere yakın olması belirleyici etken olmuştur⁷⁰. Fakat cepheye devamlı asker ve zahire sevki dolayısıyla istasyonlarda zaman zaman yığılmalar olmuştur. Bu da Ermeni sevkîyatının aksamasına yol açmıştır. Diğer taraftan hasat mevsimi olması dolayısıyla arabaya ve hayvana duyulan ihtiyaç Ermeni göçmenlerin sevkinde vasıta darlığına ve çeşitli zorluklar yaşanmasına sebep olmuştur⁷¹.

Bütün bu zor koşullara ve imkânsızlıklara rağmen kabilelerin sevk bölgelerine ulaşması konusunda özel ihtimam gösterilmiştir. Özellikle kadın, çocuk, hasta ve yaşlıların yerleştirilmelerine öncelik verilmiş, gerekli tedavi ve aşıları yapılmıştır. Ayrıca göç kabilelerinin erzak temini ve iâşeleri için Muhacirîn Müdiriyyet-i Umumiye tarafından vilayet memurlarına, ücret ödenerek takviye edilmiştir.

⁶⁸ Karacakaya, **a.g.e.**, 259; Nejdî Bilgi, "Ermeni Soykırım İddiaları ve Zorunlu Göç Kararı", **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (Yayına hazırlayan Erhan Afyoncu), İstanbul 200, s. 204

⁶⁹ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 57

⁷⁰ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 57 - 58

⁷¹ **BOA. DH.ŞFR. 2.Şb.68/77; BOA. DH.ŞFR. nr. 52/35; nr. 53/30; nr. 53/305'den naklen Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 10 - 11

Göçmenler İdaresi'nce erzak temini ve iâşelerine yetişilemeyen yerlerde de göçmenlere ordu ambarlarından dağıtım yapılmıştır⁷².

3.4.2.4. Ermeni Kafilelerine Yapılan Saldırıları ve Alınan Tedbirler

Hükümet ve mahalli yetkililer tarafından Ermeni kafilelerinin göç esnasındaki koşullarının iyileştirilmesi için gereken tüm tedbirler alınmasına rağmen sevk kapsamının genişlemesi ve savaşın getirdiği olumsuz şartlar bazı istenmeyen hadiselerin yaşanmasına neden olmuştur.

Hükümeti meşgul eden bu hadiselerden en dikkat çekenini, sevk sırasında Ermeni kafilelerin bazılarını Kürtler tarafından yapılan saldırılardı. Bazı Kürt aşiretleri savaşın getirdiklerinden hızla faydalanma yoluna gitmişlerdi. Bu maksatla, göç ettirilen Ermenilere saldırmak suretiyle ellerindeki mallara el koymayı planlamaktaydılar⁷³. Kürt aşiretlerinin bu eylemleri birçoğu arşiv belgelerine yansımıştı. Örneğin, 14 Haziran 1915 tarihinde Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Bitlis vilayetlerine gönderilen yazıda, sevkiyat sırasında 500 kişilik bir Ermeni kafilesinin Erzurum ile Erzincan arasındaki güzergâhta Kürtlerin saldırılarına uğradığı ve Ermenilerin katledildiği belirtilmekteydi. Aynı tarihte Erzurum vilayetinden de Ermeni kafilelerinin güvenliklerinin sağlanması ve dikkatli olunması konusunda uyarılar yapılmaktaydı⁷⁴.

Yine 27 Haziran 1915 tarihinde Erzurum vilayetinden gönderilen şifrede, Erzurum'dan sevk edilen Ermeni kafilelerinin Dersim eşkiyası tarafından yolu kesilerek katledildikleri ve bunları kurtarmanın mümkün olamadığı bildirilmiştir. Bunun üzerine Hükümet, Dersimlilerin bu eşkiyalıklarının kabul edilemez bir hadise olduğunu ifade ettikten sonra Ermeni kafilelerin güvenliklerinin sağlanması konusunda ne gerekiyorsa yapılmasını emretmiştir. Aynı tarihlerde kafilerden bazılarını Arap aşiretleri tarafından da saldırılar olduğu ve Ermenilerin öldürüldüğü

⁷² Süslü, a.g.e., s. 124 -125

⁷³ Sabit Duman, "Tehcir Sırasında Doğu Anadolu", **Ermeni Araştırmaları, 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. Cilt, Ankara 2007, s. S. 568

⁷⁴ Bakar, a.g.e., s. 125

tespit edilmiştir. Örneğin, Suruç'tan Halep'e sevk edilen Ermenilerden iki bin kadarının Urban aşiretlerinin saldırılarına uğradığı ve soyulduğu görülmüştür⁷⁵.

Ermeni kabilelerine bu tarz saldırıların artması üzerine Hükümet tarafından, sevk işlemi esnasında meydana gelen suiistimalleri tahkik etmek üzere Temyiz Mahkemesi ile Şura-yı Devlet üyelerinden ve ceza mahkemeleri başkanlarından oluşturulan tahkikat komisyonları Anadolu'ya gönderilmiştir⁷⁶.

Tahkik heyetlerinin verdiği raporlar doğrultusunda, Tenos Kaymakamı Cemil Bey'in, görevinden azledilerek tutuklanmasına karar verilmiş, bu şahıs hakkında toplanan bilgilerinde Divan-ı Harb'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁷. Yine Urfa'dan Rakka'ya gönderilen ilk kabileye refakat eden Jandarmalar, ihmallerinden kaynaklanan uygunsuz davranışları nedeniyle Divan-ı Harb'e sevk edilerek yargılanmış ve ağır şekilde cezalandırılmışlardır⁷⁸.

3.4.3. Kimsesiz Kadın ve Çocukların Durumu ve Sevk Edilmemek için Din Değiştirenler

Osmanlı Hükümeti, kadın ve çocukların sevk koşullarının iyileştirilmesi konusunda büyük çaba harcadı. Onlar için özel düzenlemeler yaptı ve bu düzenlemeler genel ve özel emirler şeklinde vilayet ve mutasarrıflıklara iletildi. Bu konuda yapılan ilk düzenleme “şimdilik” kaydıyla sevk işleminden muaf tutulmaları şeklinde oldu. Fakat “şimdilik” ibaresi her koşul ve zamanda geçerli olamadı. Ve kısa bir süre sonra Dahiliye Nezareti'nden çeşitli vilayetlere gönderilen emirlerde, Ermeni Kadın ve çocukların Harran, Musul ve Zor taraflarına sevk edilmeleri bildirildi. Bu seferde kış şartlarının kendini göstermeye başlamasıyla kimsesiz kadın

⁷⁵ Halaçoğlu, a.g.e., s. 57 - 58

⁷⁶ Karacakaya, a.g.e., s. 263

⁷⁷ BOA. DH. ŞFR. 57/105'den naklen, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.115

⁷⁸ BOA. DH. ŞFR. 57/309'dan naklen, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.122; Ermenilerin zorunlu göçü esnasında Hükümet tarafından yayınlanan talimatnamelerin dışına çıkarak çeşitli şekillerde görevlerini suistimal ettikleri için cezalandırılanların sayısı 1.397 olarak tespit edilmiştir. Süleyman Beyoğlu, 1915 Ermeni Tehciri Üzerine Bazı Değerlendirmeler” **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (Yayına hazırlayan Erhan Afyoncu), İstanbul 200, s. 191; Hanefi Bostan, “I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler”, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (Yayına hazırlayan Erhan Afyoncu), İstanbul 200, s. 177

ve çocukların sevki yeniden durdurularak buldukları yerlerdeki münasip köylere dağıtılmaları uygun görüldü⁷⁹.

Sevk sırasında Osmanlı yönetiminin karşılaştığı en önemli zorluklardan biri de sahipsiz çocukların pozisyonu olmuştur. Osmanlı yönetimi Ermeni göçmenlerden ailelerini yitirmiş olan kimsesiz çocukların bakımı ve iâşesi için özel ihtimam gösterdi ve bunun için iki yol belirledi. Bunlardan birincisi, on yaşından küçük çocukların yetimhanelere yerleştirilmesi ikincisi yol ise, kimsesiz çocukların Müslüman ailelerinin yanına yerleştirilmesiydi⁸⁰. Bu yol daha sonra pek çok Ermeni ve Avrupalı tarafından Ermeni çocuklarının Müslümanlaştırıldığı şeklinde bir propagandaya dönüştürülmüştür. Oysa sağlıklı ve objektif bir değerlendirme yapıldığında, kimsesiz Ermeni çocukları sayısının mevcut yetimhanelerin kapasitesinin üzerine çıktığı için bu yola başvurulduğu çok net bir şekilde anlaşılacaktır.

Sevk sırasında yaşanan diğer bir mesele, bazı Ermenilerin sevk edilmekten kurtulmak için din değiştirme yoluna gitmeleriydi. Osmanlı hükümeti ise bu duruma karşılık tedbir mahiyetinde bir karar aldı. Bu karara göre, sadece sevkten kurtulma amacına yönelik din değiştirme talepleri kabul edilmeyecekti⁸¹. Nitekim, 1 Temmuz 1915 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifrede, sevk olunacak Ermenilerden bazılarının kalmak amacıyla toplu veya ayrı ayrı ihtidâ ettikleri, bu gibi taleplerin katiyen kabul edilmemesi gerektiği, bunların öteden beri kendilerini tehlikede gördükleri anlarda ihtidâyı bir çıkar vasıtası olarak kullandıkları o nedenle ihtidâ etseler bile sevk yerlerine gönderilmeleri emredilmiştir⁸².

Din değiştirme yönteminin sevke tabi tutulan Ermeniler tarafından suistimalini engellemek amacıyla bir karar daha alınmıştır. Bu karara göre, Osmanlı kanunları kapsamında ihtidaların kabul edildiği on beş yaş sınırını, yirmiye

⁷⁹ İbrahim Ethem Atnur, **Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915 – 1923)**, Ankara 2005, s. 50 - 51

⁸⁰ Atnur, **a.g.e.**, s. 52 - 53

⁸¹ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 64

⁸² **BOA. DH. ŞFR. 54/254**; Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından Erzurum, Adana, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Trabzon, Mamuretülazizi, Musul, Van, urfa, Kütahya, Maraş, İçeli, Eskişehir Vilayet ve Mutasarrıflığına 1 Temmuz 1915 tarihli şifre

çıkarılmıştır⁸³. Fakat sevkın sonlarına doğru hükümetin din değiştirme taleplerine karşı tavrı değişmeye başlamıştır. İhtidâ etmek isteyen Ermenilerin müracaatları kabul edilmiş ve belli kurallara bağlanmıştır. Buna göre⁸⁴;

1. Sevke tabi tutulmayıp öteden beri ikamet ettikleri yerlerde bırakılanların din değiştirmeleri kabul edilir.

2. Sevk olundukları sırada merkezden özel emirlere sevkleri durdurulanların, kendi ikametgâhlarına iade olunanlar ile bir mevkide tutulanların din değiştirme taleplerinin kabul olunacağı belirtiliyordu.

Bu genelgeden sonra Mentеше’de ihtidâ etmek isteyenlerin müracaatları olumlu karşılandığı gibi bu gibilerin malları da iade edilmiştir. Ermenilerin İhtida talepleri olumlu karşılanmasına rağmen bazı kaideleri içermektedir. Sevke tabi tutulan Ermenilerden din değiştirmek isteyenlerin müracaatları, ancak yeni iskân yerlerine varmalarından sonra kabul edilmiştir. Yerlerinde kalan bazı Ermenilerin din değiştirme istekleri ise, ileride haklarında alınacak sevk kararını etkilememesi koşuluyla kabul edilmiştir⁸⁵.

3.4.4. Sevke Tabi Tutulmayan Ermeniler

Sevk işlemi tüm Ermenilere uygulanmamıştır. Komitecilerle işbirliği yapmayan ve buldukları bölgelerde asayışı ihlal eden eylemlere karışmayan Ermeniler, çıkarılan “Sevk ve İskân Kanunu”ndan muaf tutulmuşlardır. Sevk işlemi başlangıçta özellikle Ermeni isyanlarıyla ilişkisi kesinlik kazanan Gregoryen Ermeniler için söz konusu olmuştur. Katolik ve Protestan Ermeniler ise bu sırada sevk işinin dışında bırakılarak yerlerinde kalmaları uygun görülmüştür⁸⁶. Fakat bir

⁸³ Süleyman Beyoğlu, “Müslüman Ermeniler”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri II.Cilt**, s. 987

⁸⁴ Beyoğlu, **a.g.m.**, s. 987

⁸⁵ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 65

⁸⁶ **BOA. DH. ŞFR. 54/55’den naklen, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 47; **BOA. DH. ŞFR. 55/20’den naklen, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 78; Bundan sonra pek çok Ermeni sevk tabi olmamak için Katolik veya Protestan olduğunu iddia etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti tarafından çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifrede, Ermenilerden Katolik ve Protestan iddiasında bulunanlar hakkında yalnızca nüfus cüzdanlarına veya nüfus kayıtlarına göre muamele yapılmasını bunun dışında hiçbir işlem yapılmaması emredilmiştir. **BOA. DH. ŞFR. 58/70**

süre sonra zararlı faaliyetleri tespit edilen Katolik ve Protestan mezhebine mensup Ermeniler iskân bölgelerine gönderilmişlerdir⁸⁷.

Mebus, memur ve asker aileleri de Sevk işleminin dışında tutulmuşlardı. Dahiliye Nezareti tarafından vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 15 Ağustos 1915 tarihli şifrede, Ermeni mebus ve ailelerinin ihraç edilmemeleri istenmişti⁸⁸. Aynı tarihli başka bir belgede, asker, subay ve sıhhiye subay ailelerinin buldukları yerlerde bırakılarak sevk işleminin dışında bırakılmaları emredilmişti⁸⁹. Bu emirden 2 gün sonra Dahiliye Nezaretinden çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 17 Ağustos 1915 tarihli yazıda ise, ellerinde belgeleri bulunan şimendifer memurları, ameleler ve müstahdemlerin aileleriyle birlikte şimdilik sevklerinden vazgeçilmesi ve bunların miktarının bildirilmesi istenmiştir⁹⁰. Ayrıca merkez ve taşradaki Osmanlı Bankası şubelerinde, Reji İdaresi'nde bazı konsolosluklarda görevli Ermenilerin de devlete sadık kaldıkları ve iyi halleri devam ettiği sürece sevk edilmemeleri kararlaştırılmıştır⁹¹.

Osmanlı Hükümeti komitecilerle ilgisi olmadığı anlaşılan tüccar Ermeniler hakkında da benzer kararlar almıştır. Dahiliye Nezaretinden Maraş Mutasarrıflığı'na gönderilen 8 Haziran 1915 tarihli telgrafta, göç ettirilen yerlerde, ticaret ve sair suretle ikamet eden Ermenilerin yerlerinde bırakılmaları istenmiştir. Bu talimattan yaklaşık bir ay sonra 4 Temmuz 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretinden Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Elazığ valiliklerine ve Canik mutasarrıflığına gönderilen şifrede Hükümetçe asayişin teminini ihlal eden Ermenilerin, aileleriyle birlikte uzaklaştırılması ve kendi işleriyle meşgul tüccar ve esnafın yerlerinin değiştirilerek alıkonulması belirtilmiştir⁹².

Sevk ve İskân kanunu ilan edildikten sonra göçe tabi tutulmayan Adana'da: 16.000 civarı, Ankara: 733, Karahisarı Sahip: 2.222, Kayseri: 4.911, Elazığ: 4.000, Maraş: 8.845, Sivas: 6.055 olmak üzere toplam 42.766 Ermeni'nin yerlerinde kaldığı

⁸⁷ Halaçoğlu, a.g.e., s. 62 -63

⁸⁸ BOA. DH. ŞFR. 55/19'dan naklen, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.78

⁸⁹ BOA. DH. ŞFR. 55/18'den naklen, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.85;

⁹⁰ BOA. DH. ŞFR. 55/48'den naklen, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.82

⁹¹ Halaçoğlu, a.g.e., s. 63

⁹² Davut Kılıç, "1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri II*, Ankara 2003, s.114

Osmanlı Arşivi tasniflerindeki belgelerden anlaşılmaktadır⁹³. Sevk işlemine tabi olan ve bu şekilde yerleri değiştirilen Ermeni sayısı ise, Dahiliye Nezareti'nin Sadarete gönderdiği 7 Aralık 1916 tarihli raporunda 702.900 olduğu belirtilmektedir⁹⁴.

Ermeniler için alınan “zorunlu göç kararı” hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri durumundan dolayı almak zorunda kaldığı bir tedbir mahiyetindeydi. Nitekim, Sosyal Politikacı papaz Friedrich Naumann da “Asia” adlı kitabında yer alan “Türklerin bu tutumunu bir ölüm-kalım mücadelesi olarak görmeliyiz” itirafı, bu kararın Türkler için ne manaya geldiğini net bir şekilde açıklamaktaydı⁹⁵. Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilerin sevkine dair hiçbir plan ve programı olmamasına ve içinde bulunduğu savaşın olağanüstü koşullarına rağmen sevk işinin belli bir nizam dahilinde gerçekleştirmeye çalışmıştır. Sevk edilecek Ermenilerin emniyetinin sağlanması, mal ve mülklerinin korunması, iâşe ve ihtiyaçlarının karşılanması için talimât-nâmeler hazırlamış kanunlar çıkarmıştır. Bu alınan tedbirlere rağmen sevk işinin genişlemesi nedeniyle bazı istenmeyen hadiseler yaşanmıştır. Özellikle Ermeni kabilelerine refakat edecek yeterli asker, savaş ortamından dolayı tahsis edilemediği için yollarda Ermenilerin Kürt saldırılarına maruz kalmasına engel olunamamıştır. Fakat bu tarz hareketleri onaylamayan hükümet, Ermeni kabilelerine saldıran eşkiyaları ve uygunsuz davranışlarından dolayı görevini kötüye kullandığına inandığı Jandarmayı Divan-ı Harb mahkemelerinde en ağır şekilde cezalandırmaktan çekinmemiştir.

⁹³ Davut Kılıç, “1915'te Sevk ve İskan Edilmeyen Ermeniler”; <http://www.ermenisorumu.gen.tr.turkce/makaleler/makale51.html>; Erişim Tarihi 30.3.2010

⁹⁴ Gürün, **a.g.e.**, s. 223; Sevk sırasında ne kadar Ermeni'nin göç ettirildiği meselesi her zaman tartışma konusu olmuştur. Bununla ilgili yerli ve yabancı kaynaklar çeşitli rakamlar ortaya koymuştur. Bu konuda birçok çalışmaya sahip olan Yusuf Halaçoğlu, Osmanlı Arşivi ve yabancı devlet arşivlerini kullanarak yapmış olduğu bir değerlendirme sonucunda sevk edilen toplam nüfusun 438. 758, iskân sahasına varan nüfusun ise 382. 148 olarak açıklamaktadır. Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 76, Yine gazeteci – yazar Murat Bardakçı, Talat Paşa'nın özel arşivinde bulunan belgeler ve hususi yazışmalardan derlediği çalışmasında sevk edilen Ermeni sayısını 924.158 kişi olduğunu belirtmektedir. Murat Bardakçı, **Talat Paşa'nın Evrak – ı Metrûkesi**, İstanbul 2008, s. 77, Ne kadar Ermeni'nin sevk edildiği konusunda farklı rakamlar verilse de; buldukları yerlerden Suriye ve Irak bölgelerine sevk edilen Ermeni sayısı, mevcut belge ve raporlar ışığında bir değerlendirme yapıldığında bu rakamın ortalama 500. 000 olduğu konusunda ortak bir kanaatin hasıl olduğu söylenebilir. Bakar, **a.g.e.**, s. 106 - 108

⁹⁵ Ramazan Çalık, “Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü**, C.I, Ankara 2003, s.110

3.5. VAN'IN KURTULUŞU

3.5.1. Van'ın Ruslar ve Türkler Arasında El Değişirmesi

Murat vadisinde Rus ve Türk birlikleri arasındaki çarpışmalar devam ederken Rusların ilerleyişi devam ediyordu. 17 Temmuz tarihinde General Oganovski, Şarpantiye'ye; 3 Alayla beraber 66.ncı Piyade Tümeni ve Dragon'ın maiyetindeki 16ncı Alayı alarak doğuya doğru ilerlemelerini emretti. Dragon birlikleriyle takviye olan Ruslar kısa süre içinde Tatvan'ı kolayca ele geçirdiler⁹⁶.

Güçlü bir mukavemetle karşılaşmayan Rus birlikleri ilerlemeye devam ediyordu. General Şarpantiye ile Van gölünün güneyinden ilerlemekte olan General Trohin'in maiyetindeki birlikler 20 Temmuzda birleştiler. Bu birleşme Van gölünün tamamen Rusların eline geçmesini sağladı. Yalnız Van gölünün Rusların eline geçmesinin çok yönlü riskleri vardı. Özellikle Rusların Bitlis ve Muş'a kadar dayanması anlamına geliyordu ki, Rusların bu bölgelerde isyan halinde olan Ermenilerle birleşmesi tehlikesini beraberinde getiriyordu. Tehlikenin boyutunun farkında olan Türk ordusu karşı bir taarruz yapılmasını uygun gördü. Taarruz kararını veren 3. Ordu, bir iki gün süren hazırlıklarından sonra 19 Temmuz tarihinden itibaren 9. Kolorduyu idare etmeye başlayan Grup Kumandanı Abdülkerim Paşa tarafından 21/22 Temmuz'da Malazgirt istikametinde genel taarruz yapılması emri verildi⁹⁷.

Türk taarruzunu beklemeyen Ruslar kısa süreli bir tereddüt devresinden sonra geri çekilmeye başladılar. Rusların Muş ovasına doğru çekildiği haberini alan Türk kuvvetleri, 22 Temmuz günü Liz ve doğusunu zapt etti. Ruslar genel bir ricat halinde olmasından dolayı Türkler herhangi bir mukavemete uğramadan ilerlemeye devam ediyordu⁹⁸. 36. Piyade Tümeni Erciş'in batı sirtlarına kadar ulaşmıştı. Fakat Ruslar

⁹⁶ Mehmet Törehan Serdar, **Bitlis (1915- 1976) tehcir-göç-işgal ve kurtuluş**, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis 2007, s. 89

⁹⁷ Ali İhsan Sâbis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, III. Cilt, İstanbul 1991, s. 53 – 54; Sakin, Orhan, **Ermeni İsyân Günlüğü 1915**, İstanbul 2007, s. 266 - 270

⁹⁸ Sabis, a.g.e., s. 54

buraları yakarak çekilmişlerdi. 3 Ağustos'ta ise 36. Piyade Tümeni Erciş'e yine aynı gün Reşadiye'ye girmeyi başardı⁹⁹.

Türk birlikleri ilerledikçe Ruslar geri çekilmeye devam ediyordu. Grup Kumandanı Abdülkerim Paşa, bu fırsatı iyi değerlendirmek Rus ordularını tamamen etkisiz hale getirmek istiyordu. Bu maksatla takibe devam etti. Ancak Rusların bu sıradaki geri çekilme hareketlerinin, taktiksel bir tarafının olma ihtimali yüksekti. Bu ihtimal Türk birliklerini ilerleme esnasında dikkatli davranmaya sevk etmişti. Belki ağır ama ihtiyatlı bir ilerleme gerçekleştiriliyordu.

Türklerin ilerlemesi Rusları, kesin zaferle çıkmayı planladıkları doğu cephesi için endişeye düşürmüştü. Ama Rus General Yüdeniç'in kendince planları vardı ve bu planları uygulamaya koyacağı en uygun zamanı bekliyordu. Aslında Rusların taarruz için beklemelerinin bir sebebi de 3. Ordu ile Sağ Cenah Grubunun arasındaki mesafeyi biraz daha açabilmektir. Nitekim Sağ Cenah Komutanı biraz da yorgunluğun verdiği zorunlulukla mahiyetindeki birliği Murat Nehri yakınlarında durdurunca, planladığı zamanın geldiğine kanaat getiren Rus General Yüdeniç daha fazla beklemeye gerek görmeden taarruz emrini verdi¹⁰⁰.

5 Ağustos'ta General Baratof kuvvetleri de iki koldan saldırıya geçince Sağ Cenah Grubu geri çekilmeye mecbur kaldı. Ruslar bu fırsatı iyi değerlendirdi ve ilerlemeye devam etti. 6 Ağustos'ta Tutak'a girdi. 3. Ordu Rusların daha fazla ilerlemesine mani olmak için çekilme halinde olan birliklere Tutak'ta birleşmelerini emretti. Kanlı çarpışmalar nedeniyle gecikmelere uğrayan birliklerden 9. Kolordu, nihayet 9 Ağustos'ta Tutak'a ulaşabildi¹⁰¹. Ancak Çanakkale Cephesinde verilen mücadele, 3. Orduya gereken yardımın zamanında ulaşmasını engelliyordu. İaşe ve cephane sıkıntısı yaşayan 3. Ordu, bir süre daha karşı taarruza geçmeyi kendi adına riskli buldu¹⁰². Buna mukabil Ruslar, 36. Piyadenin konuşlandığı mevkiye doğru ani bir taarruza geçtiler. 36. Piyade Tümeni Rusların bu taarruz sırasında ele geçirdiği

⁹⁹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3 Ordu harekâtı**, Cilt II, Birinci kitap, Ankara 1993, s. 792 – 795

¹⁰⁰ **Kafkas Cephesi, 3 Ordu harekâtı**, s. 800 - 801

¹⁰¹ Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri**, Cilt II, Ankara 1964, s. 121

¹⁰² **Kafkas Cephesi, 3 Ordu harekâtı**, s. 832

2250 – 2050 rakımlı tepeleri geri almayı başarsa da, 3. Ordunun Sağ Cenah Grubu cephesinin hassas durumu nedeniyle Van Gölü Cenup müfrezesine Van'da zayıf bir kuvvet bırakarak çekilmesi emri verildi. Böylece 11 Ağustos'ta Cevdet Bey'in maiyetindeki küçük bir müfrezeyle girdiği Van, dört gün sonra cephelerin içinde bulunduğu durumun nezaketi ve vehameti sonucunda terk edilmek zorunda kalınmıştı¹⁰³.

15 Ağustos'ta Vali Cevdet Bey'in ani bir emirle Van'ı boşaltması istendiğinde şehirdeki Müslümanlar da askerlerin ardından Gevaş'a doğru çekilmeye başladı. Ancak Askerlerin tüm Müslüman göçmenler için tahsis edebileceği kadar vasıta aracı yoktu. Bu nedenle yavaşlayan ve geride kalan Müslüman göçmen kafilenin, Van'a bir saat mesafede bulunan Edremit ve Engil köyü arasında gizlenen Ermeni çeteleri tarafından yolları kesildi ve kuşatıldı. Savunmasız ve silahsız olarak Ermenilerin eline düşen bu Müslüman göçmenlerin hiçbir şekilde direnmesi mümkün değildi. Nitekim Ermeniler tarafından Kadın ve çocuklara kasıtlı olarak işkenceler yapıldı, ölümcül darbelerle birçok Müslüman burada şehit edildi¹⁰⁴.

Ermeni çetelerinin Müslüman ahaliye yönelik keyfi muameleleri Van'a bağlı kasaba ve köylerde de devam ediyordu. Van'ın yeniden Rusların eline geçtiğini haber alan Müküs kasabasında bulunan Ermeni komiteciler, artık Rusların koruması altına girdiklerini düşünerek yeniden katliamlara başladılar. Aynı sıralarda Rus kuvvetleri ve Ermeni gönüllü birlikleri de Müküs'e girmişti. Böylece Van'ın kaybedildiğini geç haber alan ve kaçmayı başaramayan Müküs kasabası ahali, Rus ve Ermeni birliklerinin eline düşmüştü. Kaçmayı başarabilen Müslümanların dışında Müküs'te takriben 130 kişilik bir nüfus kalmıştı. Fakat bu nüfustan geriye kalan sadece üç Müslüman, Ermeni kıyımından kurtularak hayatta kalma şansına sahip olabilmişti¹⁰⁵.

¹⁰³ **Kafkas Cephesi, 3 Ordu harekâtı**, s. 831 – 835; 24 Temmuz'da grup Komutanı Abdülkerim Paşa'nın başlattığı taarruz fırsatı, verilen zayıflık ve askerlerde baş gösteren yorgunluğun yanı sıra Rus birliklerinin sürekli takviye alması sonucunda iyi değerlendirilemedi. Ve sonunda Ruslar, Malazgirt muharebelerinden evvelki durumlarına ulaşma imkânı bulmuş oldular. Belen, **a.g.e.**, s. 123

¹⁰⁴ Orhan Sakin, **Ermeni İsyân Günlüğü 1915**, İstanbul 2007, s. 309 - 310

¹⁰⁵ Sakin, **a.g.e.**, s. 312 - 313

Bu arada Van, 1915 yılı Eylül ayı içerisinde 3 kez Ruslar ve Türkler arasında el değiştirdi. En son olarak 29 Eylül 1915'te Ruslar tarafından kesin olarak işgal edildikten sonra ancak 6 Nisan 1918'de esaretten kurtulabilmişti. Van'a bağlı kazalardan Yüksekova, Bacirge, Şemdinli, Gevaş ve Çatak ise 1916 yılının Temmuz ayına kadar Türklerin elinde kalmasına rağmen Yüksekova ve Bacirge 10 Temmuz 1916; Şemdinli 26 Ağustos 1916; Gevaş ve Çatak 9 Kasım 1916 tarihlerinde yeniden Rusların eline geçmişti¹⁰⁶. Türklerin çekildiği bu kaza ve köylerde Ermeni komiteciler, Müslüman ahali üzerinde mezalim ve soykırıma yönelik yıkıcı faaliyetlerine yeniden başlamışlardı¹⁰⁷. Ermeni vahşetinin her geçen gün artarak devam etmesi artık Rusların bile tepkisini çekmeye başlamıştı. Ruslar Ermenilerin kendilerini de rahatsız eden bu eylemlerini kontrol altına almaya çalışmış, lakin Ermeniler bir zaman sonra kendilerini engellemeye çalışan Ruslara bile silah doğrultma cesaretini gösterebilmişlerdi¹⁰⁸. Rus yetkililer Ermenilerin bu terörist eylemlerini engelleyebilmek adına ciddi önlemler almak zorunda kalmış, Van'da divan-ı harp kurulmasını bile kararlaştırmışlardı¹⁰⁹

Rusların Ermeni soykırımına karşı almaya mecbur kaldığı tedbirlere rağmen 1917 yılına gelindiğinde, Van'ın kaza ve köylerinde çete muharebelerinin hala devam ettiği görülmekteydi. 200 Rus askerinin 2 topla birlikte iştirak ettiği Ermeni çeteleri, Hoşap Kazası'nda bulunan Müslüman ahaliye karşı başlattığı saldırı neticesinde, "5000 haneden 500'ü yaralı olmak üzere 2000 nüfus"un büyük bölümü

¹⁰⁶ Kemal Arı, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Ankara 1997, s. 194 – 254.

¹⁰⁷ Van'ın işgal edilişi sırasında ve işgal altındayken Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptıkları katliamlar bizzat görgü şahitlerinin "tanık ifadeleri"yle kayıtlara geçmiştir. Bu ifadeler için Bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezâreti Hariciye Siyasi 2872/2; 2872/3**

¹⁰⁸ Mustafa, Gül, "Van'da II. Ermeni İsyanı", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990, s. 280

¹⁰⁹ Tuncay Ögün,, "İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu – İttihat Terakkiden Kurtuluş Savaşı'na adlı eserin iddiaları Hakkında Bazı Tenkitler", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 4**, İstanbul 2001,**s.282**; Rus General Bolhovitinov'un, Ermenilerin 1915 öncesi ve sonrası faaliyetlerini anlatan Ermeni raporlarına dayanarak yayınladığı "11 Aralık 1915 Tarihli Resmi Ermeni Raporu" adlı çalışmasında, bu mahkemelerde çok sayıda Ermeni askerinin yargılandığı ve ağır cezalara çarptırıldığı ifade edilmektedir. L. M. Bolhovitinov, **11 Aralık 1915 Tarihli Resmi Ermeni Raporu**, (Hazırlayan Mehmet Perinçek), s.78

Çatak Kazası'na ve kalan bir kısmı da Pervari'nin köylerine sığınmak zorunda kalmıştır¹¹⁰.

Müslümanların can ve mal güvenliğini tehdit eden bu Ermeni saldırıları devam ediyor Van halkına hiçbir yerde yaşam hakkı tanımıyordu. Hoşap Kazası'ndan göç eden Müslümanların bulunduğu Müküs'te de Ermeni çetelerinin terörist eylemleriyle 60 Müslüman köylü şehit düşmüş, köylerin birçoğu da yakılıp, yıkılmıştı¹¹¹. Van'ın Kazaların da bulunan az miktarda Müfrezeye Ermeni çetelerine karşı konulmaya çalışılıyor, cepheye sevk edilmiş olan kuvvetler ise olay mahalline zamanında ulaşmıyordu. Nitekim takviye alamayan zayıf nitelikteki bu Müfrezelerle de Ermeni çetelerine karşı net bir başarı elde etmek pek mümkün olamıyordu. Sonuç olarak, 1917 yılı itibariyle Van'ın genel manzarası bundan ibaretti.

3.5.2. Van'ın Kurtuluşu

1917 yılı, 3. Ordunun durumunun pek de parlak olmadığı bir dönemdi. Kışın şiddetini arttırmasının yanı sıra açlık ve sağlık problemlerinin ortaya çıkması kayıpların daha da artmasına sebep olmuştu. Rus kaynaklarının zenginliği, ordu kayıplarını zamanında tamamladığı halde çetin kış koşulları ve dağlık arazi yapısı Türk ordusunun insan ve iaşe takviyesine büyük engel teşkil ediyordu. Buna rağmen Rus Kafkas ordusunun insan kaybı Türklerin neredeyse üç katıydı¹¹². Rus ordusunun Kafkaslar başta olmak üzere diğer cephelerde de kayıplarının artması iç muhalif grupların sesini biraz daha yükseltmesine fırsat vermişti. Muhalifler başarısız sonuçlardan Rus Hükümetini sorumlu tutuyorlardı. Bu savaş propagandası üzerinden Askerî ve entelektüel çevrelerde Bolşevikler tarafından ihtilalci bir ruh uyandırılmaya çalışılıyordu. Savaşın getirdiği sıkıntılar ve hükümete mensup bazı yetkililerin adının yolsuzluk iddialarına karışması ise Bolşeviklerin halk üzerinde başlattıkları propagandaya müsait bir ortam yaratmıştı. Bu oluşan müsait ortamı en

¹¹⁰ **DH. ŞFR. 547/11**; Bitlis Vilayeti tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Mart 1917 tarihli şifre; **HR. SYS. 2872/3**; Hariciye Nezareti tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Nisan 1917 tarihli tahrirat

¹¹¹ **DH. ŞFR. 571/92**; Bitlis Valisi Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Kasım 1917 tarihli şifre

¹¹² Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde, Türk Harbi, 1917 Hareketleri**, IV. Cilt, s. 190 - 191

iyi şekilde kullanan Bolşevikler, ülkede ihtilal (Mart ihtilali) hareketini başlatmışlardı¹¹³.

Rusya’da Mart ihtilali başladığında cephelerde bulunan Rus ordusunda çözümler yaşanmaya başlamıştı. Bunun yanı sıra cephedeki orduya yeterince sağlık hizmeti verilememesi, iâşe eksikliği ve askerlerin konaklama yerlerinin sağlık koşullarına uygun olmaması Rus ordusundaki sıkıntıları bir kat daha attırmıştı. Fakat Türk ordusu da, içinde bulunduğu olumsuz koşullar nedeniyle henüz Ruslara karşı güçlü bir direnç gösterebilecek durumda değildi. Uzun ve yıpratıcı muharebelerden sonra yaşanan büyük insan kaybının yanında sağlık hizmetlerinin yetersizliği ve firarlar her geçen gün Türk ordusunun biraz daha güç kaybetmesine sebep olmuştu¹¹⁴. Böylece yaşanan askerî, iâşe ve sağlık problemlerinin dışında bir de kışın şiddetini arttırarak devam ettirmesi, her iki tarafın da bu tarihlerde genel bir taarruz hareketine girişmesine engel olmuştu.

Bu arada Rusya’da siyasi çalkantılar dönemi devam etmekteydi. Orduda başlayan dağılma ve iktidarda önüne geçilemeyen istikrarsızlık süreci beraberinde ekonomik krizi getirmişti. Ülke içinde siyasi ve ekonomik dengelerin bu denli sarsılması isyan hazırlığı içinde olan ihtilalci grubu harekete geçirmişti. 16–18 Temmuz’da Bolşeviklerin başını çektiği Petrograd kışlasının bahriyeli kanadı, hükümeti iktidardan düşürmek için silahlı bir isyan başlattı. Bu isyan kısa sürede bastırılrsa da, Rusya’nın işçi ve köylü sınıfına hitap eden programlarıyla Bolşeviklere önemli bir misyon kazandırmıştı¹¹⁵. Bu sırada Lenin ve Troçki’nin de içinde bulunduğu kalabalık bir Bolşevik grubunun, Rusya’nın stratejik düşmanı olan Almanların desteğiyle İsveç yolu üzerinden Rusya’ya girişinin sağlanması Bolşevik hareketine büyük ivme kazandırmıştı¹¹⁶. Ülkeye ayak bastıkları andan itibaren Lenin ve Troçki, Rus halk katmanları üzerinde yoğun bir propaganda faaliyetini başlatmışlardı. Halkın hoşnut olmadığı konular üzerinden yapılan bu siyaset,

¹¹³ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Ankara 1999, 4. Baskı, s. 432 - 433

¹¹⁴ Belen, **a.g.e.**, s. 193 – 204

¹¹⁵ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, (Çeviri Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak), İstanbul 2009, s. 357

¹¹⁶ Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu**, İstanbul 2010, s. 60

Bolşeviklerin işçi, asker ve köylülerin arasında destek görmesini sağladı. Halk tarafından destek görmek Bolşevikleri biraz daha cesaretlendirdi ve 7 Kasım gecesi Hükümet merkezini ele geçirmek suretiyle büyük ve geniş çaplı bir isyan başlatıldı. Önemli bir direnişle karşılaşmayan Lenin önderliğindeki Bolşevikler, geçici hükümet üyelerini de tutukladıktan sonra ülkede kontrolü ele geçirdiler¹¹⁷.

Rusya'da 26 Ekim/8 Kasım tarihinde bu ikinci ihtilâlden sonra iktidarı tamamen ele geçiren Lenin'in ilk icraatlarından biri, Rusya'yı maddi ve manevi olarak büyük oranda yıprattığına inandığı dünya savaşından çekilme kararını vermek oldu. Barış görüşmelerinin de bir an evvel başlamasını arzu eden Lenin, sulh konusundaki samimiyetini dünya kamuoyuna kanıtlamak için Rus Başkumandanı aracılığıyla tüm cephelerindeki çatışmayı durdurduğunu ilan etti¹¹⁸. Bu deklarenin ardından da, savaşa daha fazla devam etmek istemeyen Bolşevikler cephedeki askerleri üzerinde propaganda faaliyetlerine giriştiler. Bu faaliyetler kısa sürede sonuç verdi ve Rus askerleri buldukları cepheleri yavaş yavaş terk etmeye başladılar. Ancak bu arada Rusya'da yaşanan bazı siyasi gelişmeler Doğu ve Kafkas cephesine yönelik farklı tavırların sergilenmesine sebep oldu. Petrograd'da Bolşevik yönetimini tanımayan Maveria – yı Kafkas Komiserliği, Rus ordusunun çekilirken bıraktığı boşluğun Ermeni gönüllü birliklerinden ve milislerinden oluşturulmuş kuvvetlerle doldurulmasını istiyordu¹¹⁹. Çünkü Rus ordusu artık dağılmaya başlamıştı ve onlardan boşalan cephelerin ise Türklere hiçbir şekilde bırakılmaması gerekiyordu ve Rus askerlerinden boşalan cepheleri Türklere karşı koruyacak güçlü ve sadık kuvvetlere ihtiyaç vardı¹²⁰. Bu amaçla Kafkaslarda ve Doğu'da Müslümanlara karşı kullanılmak üzere “17.000 er ve 4000 Milisten ibaret toplam 21.000 kişilik” bir Ermeni ordusu oluşturulmuştu¹²¹. Oluşturulan bu birliklerin silah

¹¹⁷ Vernadsky, a.g.e., s. 360

¹¹⁸ Adem Pazarbaşı, Birinci Dünya Savaşı'nın 1917 Yılı, **Basilmamış Yüksek Lİsans Tezi**, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağustos 2008, s. 41-42

¹¹⁹ Halil Bal, “Brest – Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S. 5, Yıl 3/2004, s. 25 - 29

¹²⁰ Nurcan (Yavuz) Toksoy, “Türk Ermeni İlişkileri (1914 – 1918)”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II. Cilt, Anlara 2003, s. 72 - 73

¹²¹ Erol Kürkçüoğlu, “1918 Yılında Sovyet Rusya'nın Ermeni Politikası”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı 38, Yıl 7, Ankara, Mart – Nisan 2001, s. 774- 776

ve cephane ihtiyaçları ise cephelerden çekilmekte olan Rus ordusu tarafından karşılanmıştı.

Ermenilerin bol miktarda silah ve cephaneye sahip olması Türk ordusunda büyük endişe yaratmıştı. Nitekim Ermeni birliklerinin Müslümanlara yönelik yıkıcı faaliyetlerinin haberleri de Başkomutanlığa ulaşmaya başlamıştı. Müslüman ahalinin Ermeniler tarafından imha edilmesinden büyük endişe duyan Enver Paşa, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'yı uyarmış, Rus Komutanlığı nezdinde gerekli girişimlerde bulunmasını istemişti. Bunun üzerine 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Rus Başkomutanlığı'na hitaben Ermenilerin soykırımı yönelik terör hareketlerini protesto eden yazılar göndermiş, fakat Rus tarafından Ermenilerin bu yıkıcı faaliyetlerin durdurulacağına dair Türkleri tatmin edecek net bir tavır ortaya konmamıştır. Diplomatik yollardan da bir sonuç alamayan Türk ordusu, Müslümanların katlinin önüne geçebilmek için ileri harekât kararını almıştır¹²².

Türk harekâtı 1918 yılının Şubat ayında başlamış. 13 Şubat'ta Erzincan, 24 Şubat'ta Trabzon, 12 Mart'ta ise Erzurum düşman işgalinden kurtarılmıştır. Bu cephelerde çok sayıda silah, cephane, giyecek ve yiyecek ele geçirilmişti. Böylece ordunun geriye dönmeden erzak ve askerî ihtiyaçları karşılanmış oluyordu¹²³.

Mart ayının ikinci yarısından itibaren ise ordu tarafından Ermeni kuvvetlerinin kaldığı son yer olan Van'ın kurtarılması için hazırlıklar ve planlar yapılmaya başlandı. Tertip edilen planlar gereğince, 4. Kolorduya bağlı 5. Tümen ilk olarak 3 Nisan'da Erciş'i, 4 Nisan'da Ernis'i zapt etti. Aynı gün uzun ve çetin bir muharebeden sonra Vastan ele geçirildi. Bundan sonraki hedef Bargiri'ye girmektir. Nitekim Ermeni çetelerinin çok fazla direnç gösteremediği Bargiri 5 Nisan'da Türk kuvvetleri tarafından zapt edildi. Bundan sonra Bayezid taraflarına çekilmeye

¹²² Mesut Erşan, "Kafkasya'da Son Türk zaferleri", **Türkler Ansiklopedisi**, S. 13, (Editörler Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), s. 435; Bal, **a.g.m.**, s. 30 - 31

¹²³ Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1918 Yılı Hareketleri**, Cilt V, Ankara 1964, s. 151 - 156

başlayan Ermeniler takibe başlanmış, nihayet 6 Nisan'da Van şehri ele geçirilmiştir¹²⁴.

3.6. VAN'IN KURTARILDIKTAN SONRAKİ GENEL DURUMU

3.6.1. Van'da Rus ve Ermeni Kuvvetlerinin Yarattığı Tahribat

Kalenin eteklerinde yer alan ve eski şehir olarak adlandırılan surların içinde imar edilmiş olan Van şehri, Birinci Dünya Savaşı'na kadar ticari, idari ve kültürel canlılığa sahip bir bölge olma özelliğini taşımakta idi. 19. yy sonlarında Van'da 62 mahalle içinde 5417 hane, 1632 dükkan, 1 depo, 4 han, 30 fırın, 5 gazino, 3 lokanta, 5 dabağhane, 2 tabhane, 3 boyahane, 1 eczane, 32 cami ve mescit, 10 medrese, 10 tekke ve zaviye, 15 kilise ve manastır, 1 kütüphane; surlar dışında kalan kısmında ise Hükümet konağı ile 3 kışlası bulunmaktaydı¹²⁵.

Ancak misyonerler, yabancı okullar, kiliseler ve emperyal devletlerin kışkırtmasıyla harekete geçen ve amaçlarına ulaşabilmek için terörizmi benimseyen Ermeniler, 1890'lı yıllardan başlayarak 1915'e kadar birçok defa isyan çıkartmışlardı. Bu isyanlar sırasında Müslüman mahalleleri Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmış; Şehirdeki çarşı, dükkan, kütüphane, hastane, kışla ve ibadethaneler tahrip edilmiş; Atılan lağım ve bombalarla Osmanlı Bankası, Duyun - ı Umumiye, reji, posta ve telgraf binaları yok edilmiş¹²⁶; vilayet merkez ve kazalarında bulunan idarî binalar ateşe verilmiştir¹²⁷.

Van işgal edildikten sonra ise Rus ve Ermeni gönüllü birliklerinin de iştirakiyle Ermeni Komiteciler tamamen kontrol çıkmış, şuursuzca etrafa saldırmaya

¹²⁴ Ali İhsan Sâbis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, IV. Cilt, İstanbul 1991, s. 202 – 208; Belen, **a. g. e.**, s. 157; Kur. Yb. E. Aysan, **Büyük Harpte İran Cephesi**, III. Cilt, Ankara 1938, s. 5; **Dahiliye Nezâreti İdare – i Umumiyye (Bundan sonra DH.İ.UM.) 20 – 18/12 – 40**, 23 Nisan 1918

¹²⁵ **Van Vilayet Salnamesi (Van İl Yıllığı) 1315 (1899)**, Ankara 1995, s. 116 – 117; Sami Ağaoğlu, “ Van Şehir Dokusu ve Tarihi eserlerin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 35, Erzurum 2007, s. 318

¹²⁶ **DH. ŞFR. 468/55**; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli telgraf; Ağaoğlu, **a.g.m.**, s. 318 - 321

¹²⁷ **DH. ŞFR. 601/129**; Van valisi Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Eylül 1918 tarihli şifre

başlamışlardı. İsyanlardan sonra şans eseri sağlam kalabilmiş bütün camiler, türbe ve tekkeler de yıkılmış, Van Hastanesi ise çok trajik bir hadiseye sahne olmuş, içinde bulunan hastalarla birlikte yakılmıştı. Aynı anda kentteki idarî binalarla Amerikalılara ait misyoner binaları da ateşe verilmişti¹²⁸. Böylece savaşın sonunda Van şehrinin dokusunu oluşturan tüm tarihi eserler, sosyal ve kültürel kurumların neredeyse tamamı Ermeniler tarafından tahrip edilmiş oluyordu.

Van kurtarıldıktan sonra Müslümanlar yurtlarına dönmeye başladıklarında, şehrin dokusu üzerinde Ermeniler tarafından yaratılan tahribatın boyutları da yavaş yavaş keşfedilmeye başlanıyordu. Müslüman mülteciler Van'a girdiklerinde tam bir ölüm sessizliği vardı. Giderken arkalarında bıraktıkları evleri yerlerinde yoktu. Müslümanlara ait hiçbir iz kalmamıştı. Ermeniler kendi evleri dışında Müslümanlara ait bütün evleri yıkmışlardı¹²⁹.

Ermenilerin yarattığı bu tahribatın dramatik manzarası, olayların görgü tanıklarıyla yapılan röportajlar esnasında Van'ın Hafiziye Mahallesinden Celal Şener tarafından şöyle tasvir ediliyordu:

“ Van şehir merkezi yakılıp yıkılmıştı. Özellikle Türk mahallelerinde bir tek ev bile ayakta değildi. Bütün evler yakılmış bunların odunları yakacak olarak kullanılmıştı. Bu da yetmezmiş gibi bağ ve bahçelerde yerle bir edilmişti. Türk mahallerinde hiçbir canlılık kalmamıştı. O güzelim çarşıların yerlerinde yeller esiyordu. Kale ve çevresinde birkaç tane yıkık dökük tarihi eser dışında hiçbir şey kalmamıştı. Buna mukabil Ermenilerin mahallesi çok fazla yıkıma uğramamıştı. Onun için yeni gelenler Ermeni mahallelerine yerleşiyorlardı. Bizim evimiz de toprak yığını halindeydi. O güzelim bahçemizde tek bir ağaç bile kalmamıştı. Her taraf viraneye çevrilmişti. Türk nüfusunun yaşadığı kale çevresindeki mahallelerde tek bir canlı yoktu. Her taraf harap olmuştu. Ermeni mahallelerinde ise epeyce sağlam bina vardı. Nüfus kayıtlarımız bile yanıp kül olmuştu.”¹³⁰

¹²⁸ Sakin, **a.g.e.**, s. 299; Ağaoğlu, Sami, “Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip edilmesinde Ermenilerin Rolü”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 35, Erzurum 2007, s. 318 - 321

¹²⁹ Hüseyin Çelik, **Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi**, s. 44

¹³⁰ Ağaoğlu, **a.g.m.**, s., 326-327 Olayların görgü tanığı olan Vanlı Müslümanlarla yakın geçmişte yapılan röportajlarda, kurtarılan Van'ın genel manzarası hakkında benzer ifadeler

İşyanlar sırasında ve işgal boyunca Ermeni çeteleri ve gönüllü birliklerinin Van şehir dokusu üzerinde yarattığı tahribatın bilançosu çok büyüktü. Şehirde Müslümanlara ait 3400 haneden geriye sağlam sadece üç ev kalmıştı¹³¹. Hatta tahribat sadece şehir merkeziyle de sınırlı kalmamış, Müslüman köylerdeki hanelerin de neredeyse tamamı hasar almıştı. Artık barınabilecekleri bir yerleri olmayan bu Müslümanlar, Bahçeler kısmındaki Ermenilerden kalan sağlam binalara yerleştirilmişlerdi¹³². Fakat Müslümanların dönüşü hala devam etmekte idi ve barınma sorunları henüz halledilememişti. Müslüman mülteciler ise, çaresiz kendi imkânlarıyla yapmış oldukları kulübelere ve barınaklara yerleşmeye çalışıyorlardı¹³³.

3.6.2. Vanlı Müslüman Mültecilerin Geri Dönüşü

Van'ın Rus işgaline düşmesi üzerine buradaki Müslümanlar iç bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardı. Van 1918 yılının Nisan ayında Ermenilerin elinden kurtarıldıktan sonra, mülteci durumuna düşen bu Müslümanların yeniden memleketlerine dönmeleri sağlanmaya çalışıldı.

Memleketlerine dönecek olan Müslümanların iskânı meselesi yerel yöneticilerin bilgisi ve kontrolü altında ilgili birimler tarafından yürütülecekti. Mültecilerin sevklerinde esas olarak memleketlerine dönmek isteyenlere öncelik verilecekti. Fakat yerlerine dönmek isteyen mültecilerin sayılarında büyük artış olursa öncelik emlak ve arazi sahiplerine verilecekti¹³⁴. İşgalden yeni kurtulmuş vilayetler ekonomik ve sosyal bakımından fazlasıyla yıpranmış olmasından dolayı

kullanılmaktadır. Bu röportajlar için Bkz. Hüseyin Çelik, **Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi**; Ergünöz Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi", **Yakın Tarihimizde Van Uluslar arası Sempozyumu**, Ankara 1990

¹³¹ Tuncay Öğün, "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri", **Türk Kültürü**, S. 462, Yıl XXXIX, Ekim 2001, s. 606

¹³² İşgal sonrası Bahçeler olarak bilinen saha, yerleşim merkezi olurken Van şehrinin iş ve ticaret merkezi bugünkü Cumhuriyet meydanı çevresinde imar edilmişti. Orhan Gürbüz, **Van Gölü Çevresinin Coğrafyası (Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından)**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul 1994, s. 216

¹³³ **DH. İ. UM. 20 – 18/12 – 78**, 3 Haziran 1918; **Çelik, a.g.e., s. 50**

¹³⁴ Erol Kaya, **Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri, Vilâyât – 1 Şarkıyye ve Aydın Mültecileri (1915 – 1923)**, İstanbul 2007, s. 88 - 95

Hükümet, harabe haline gelmiş bu vilayetlerde ziraat hayatının canlanmasına yardımcı olabileceği düşünülen kişilerin dönüşlerine öncelik vermeyi planlamıştı¹³⁵.

Müslüman kabilelerin yollarda saldırıya uğramamaları için “Mültecilerin Sevk ve İadesi Hakkında” yayınlanan Talimatnamede belirlenmiş güzergahlar takip edilmek üzere sevkleri sağlanacaktı. Hükümet tarafından belirlenen mıntikalara göre, “Aydın, Karesi, Hüdavendigar, İstanbul, İzmit, Eskişehir, Bolu, Kastamonu vilayet ve livalarındaki Van mültecileri” deniz yolu ile iç bu mıntikaların dışında kalan daha iç bölgelerdeki mülteciler ise kara yolu ile sevk işlemleri gerçekleşecekti. Ancak memleketlerinin düşman işgalinden kurtulduğunu haber alan mülteciler Hükümetin belirlediği usulleri dikkate almaksızın birikmiş heyecanları ve içinde buldukları kötü hayat şartlarının üzerlerinde bıraktığı etki ile acele davranmışlardı. Hükümetin izni ve bilgisi dışında mülteciler evlerine dönmeye başlamışlardı¹³⁶.

Müslüman mültecilerin geri dönmeye başlamasından sonra mülki memurların karşısında duran en büyük meselelerden biri mültecilerin işlerinin sağlanması oldu. Yurtlarına dönen Müslümanların çilesi henüz bitmiş değildi. Bu seferde harabeye uğramış memleketlerinde, kalacak yer ve işe sorunlarıyla karşı karşıya kalmışlardı. İsyancılar nedeniyle şehir iktisadi bakımdan büyük hasar almıştı. Aynı zamanda tarlaların, bağ ve bahçelerin de hasar görmesi ziraat hayatına büyük zarar vermişti. Müslümanların gerekli olan yiyecek ve erzakını temin etmekte büyük sıkıntı yaşayan Vali Haydar Bey¹³⁷, Nezâretie gönderdiği telgrafla Van’a geri dönen Müslümanların zirai hayatının yeniden canlanmasına yardımcı olabilecek malzemelerin temin

¹³⁵ “Muavenet –i hükümete arz – ı ihtiyaç etmeyecek olan erbab –ı ziraatle ticaretin zi- kudret sair mültecilerinin memleketlerine bir an evvel iadelerinin zarureti hasıl olmuş ve bu kabilden olan Bitlis ve Trabzon mültecilerinin sevklerine mübaşeret edilmiştir. Kariben vilayat–ı Aliyeleri mültecilerinden bu gibilerin sevkleri için emir verildiği cihetle ona göre tedabir ve istihzarat–ı mukteziyenin ikası ehemmiyetle.” Bkz. **DH. ŞFR. 87/46; DH. ŞFR. 87/166; Kaya, a.g.e., s. 88 - 95**

¹³⁶ Kaya, **a.g.e., s. 86 – 93**; Hükümetin izni olmadan yollara düşen mültecilerin dışında evlerine geri dönmek için sürekli müracaatta bulunanlar da vardı. Dahiliye Nezareti bu tarz başvuruların sıklaşması üzerine mültecilerin göç ettirildiği vilayetlerden işe ve iskân itibarıyla hal–i hazırda durum hakkında bilgi alarak hangi mevkilere ne miktarda nüfus kabul edilebileceği konusunda rapor istemiştir. Bkz. **DH. ŞFR. 91/96**; Dahiliye Nezareti Tarafından Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon, Vilayetlerine Erzincan Mutasarrıflığı’na gönderilen 1 Eylül 1918 tarihli şifre.

¹³⁷ 17 Mart 1918 tarihinde Van Vilayeti’ne Vali olarak tayin edilmiştir. **BOA. MV. 249/ 50, 17 Mart 1334**

edilmesini talep etti¹³⁸. Van valisinin bu talebine karşılık Dahiliye Nezaretine bağlı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, geri dönen Müslümanların iaşelerinin “şimdilik” seferberlik tahsisatından sağlanmasını Harbiye Nezareti’nden talep etmiştir¹³⁹.

Bunların dışında 24 Nisan 1918 tarihinde Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi, Müslümanların içinde bulunduğu zor şartların hassasiyetine binaen Van vilayetine gönderdiği şifre telgrafta, gerek acil ve mühim işlerde kullanılmak gerekse geri dönen Müslümanların iskân ve iaşesinde harcanmak üzere ne kadar meblağa ihtiyaç olduğunun bildirilmesini istemiştir¹⁴⁰. Ardından geri dönen mültecilerin ziraat ve ticaret hayatının canlanmasını sağlayacak, gelişmesine yardımcı olacak ve işgal sebebiyle tahribata uğramış yerlerin imarı için her vilayete ihtiyacı mukabilinde bir meblağın gönderileceğini bildirmiştir¹⁴¹.

Memleketlerine geri dönen Müslümanların karşısında duran en büyük problemlerden biri barınma meselesiydi. Evsiz, yurtsuz kalan Müslümanların bir bölümü Ermenilerin sağlam kalan evlerine yerleştirilirken bir bölümü kendi imkânları dâhilinde yapmaya çalıştıkları barınaklara yerleşmeye çalışıyorlardı. Van valisi Haydar Bey, Müslümanların içinde bulunduğu bu zor ve ağır şartları anlatarak Dahiliye Nezareti’nden gerekli yardımın yapılmasını talep etti. Dahiliye Nezareti’nin girişimleri sonucunda Sadaret tarafından, “istilaya uğramış ve harp dolayısıyla mahalleleri hasar görmüş vilayetlerin imarı için Maliye Nezareti bütçesine beş milyon lira tahsisat ilave edildi. Ayrıca gerek şahısların gerek Hükümetin inşası için kullanılacak kereste mera ormanlarından karşılanabileceği gibi daha önceden kesimine izin verilmiş, eşhasın elinde bulunan ağaçların da bedeli hükümet

¹³⁸ **DH. İ-UM. 20-18/ 12-41**, 24 Nisan 1918; Mustafa Sarı, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e bir devlet adamı Haydar(Vaner) Bey, Sakarya üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, s. 131 - 132

¹³⁹ **DH. ŞFR. 91/96**; Dahiliye Nezareti Tarafından Van vilayetine gönderilen 21 Nisan 1918 tarihli Şifre telgraf; Vali Haydar Bey’in Müslüman ahalinin iaşe sorununu ortadan kaldırmaya yönelik girişimleri neticesinde yapılan yardımlara rağmen istenilen düzeyde bir iyileşme sağlanmadığı görülmüştür. Nitekim Haydar Bey’in bu talebinden sekiz ay sonra Ziraat ve Ticaret Nezareti tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen tahriratta, Van Vilayeti’nin 2 Kasım 1918 tarihinde kendilerinden tohum talebinde bulunduğu fakat şu an itibarıyla bu talebin karşılanmasının imkansız olduğunu ifade ederek bir süre daha tohumların kendi imkanlarıyla karşılamaları gerektiği bildirilmiştir. Bkz. **DH. İ. UM. 20 – 17/12 – 31**; Ticaret ve Ziraat Nezareti Tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 25 Aralık 1918 tarihli tahrirat

¹⁴⁰ **DH. ŞFR. 88/215**

¹⁴¹ **DH. ŞFR. 88/212**; Aşair –i Muhacirin Müdüriyet - i Umumiyesi tarafından Van Vilayetine gönderilen 22 Haziran 1918 tarihli şifre telgraf

tarafından ödenmek suretiyle de kullanılabilirdi. Tahrip edilmiş olan köylerin inşası için de hem köyün yerlilerinden hem de civar köylerden işe vakıf, kabiliyetli kişiler çalışabilecek böylece bu kişiler kendi köylerinin inşasında katkıda bulunduğu gibi diğer köylerin inşasına da yardımcı olabileceklerdi”¹⁴². Hükümetin ve mahalli yöneticilerin şehrin yeniden yapılandırılmasına yönelik aldığı tüm bu tedbirler, mevcut olumsuz koşulları zorlamasına rağmen yeterli değildi. Düşman işgali ile harabe haline gelmiş bu bölgenin ziraat hayatının canlanması, imarının gelişmesi, ve idarî yapısının tamamlanabilmesi için daha fazla zamana ve ekonomik güce ihtiyaç vardı.

3.7. VAN KURTARILDIKTAN SONRA KALAN ERMENİLERİN GENEL DURUMU

3.7.1. Ermenilerin Nüfus Durumu

Osmanlı Devleti’nin Dahiliye Nezareti’ne bağlı Sicil-i Nüfus-u İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti tarafından kurulan komisyonlar tarafından yapılan ve 1914 yılında tamamlanan resmi nüfus istatistiği verilerine göre Van vilayetindeki Ermeni nüfus 67. 792 olarak tespit edilmişti. Bu Ermeni nüfusun bir kısmı Birinci Dünya Savaşının çıkacağına kesinleşmesi üzerine İran sınırından Rusya’ya geçmiş ve Ruslar tarafından oluşturulan Ermeni gönüllü birliklerine katılmıştı. Bir kısmı ise savaşın başlamasıyla birlikte firar ederek Rus ordusuna dahil olmuştu¹⁴³.

Osmanlı Arşiv Belgelerinden edindiğimiz bilgilere göre ise, Birinci Dünya Savaşı esnasında Van’da Ermeni isyanları başladığında beş bini Komiteci olmak üzere yirmi bine yakın Ermeni’nin olduğu bilinmekteydi. Bu isyanlar neticesinde Ruslar tarafından işgale maruz kalan Van’a, çevre illerden de göçlerin başlamasıyla bu rakamın iki yüz bine yaklaştığı tahmin edilmekteydi. 1915 Yılıının Temmuz ayına gelindiğinde, Türk ordusu Van Şehrini Rus işgalinden kurtarmak amacıyla gerçekleştirdiği ileri harekât esnasında büyük bir korku ve telaşa kapılan Ermeniler,

¹⁴² **DH. İ-UM. 20 – 18/12 – 78**, 3 Haziran 1918; Sarı, **a. g. t.**, s. 133 - 134

¹⁴³ Van vilayeti üç yıl boyunca düşman işgali altında olması dolayısıyla firar eden bu Ermeni nüfusu hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. **DH. ŞFR. 599/40**; Vali Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 21 Aralık 1918 tarihli şifre

Rus birliklerine katılmak suretiyle Çaldıran ovasına doğru çekilmişlerdi. Geri çekilmekte olan Ermeniler göç yollarında eşkıyaların küçük çaplı saldırıları dışında açlık ve hastalık nedeniyle de kayıplar vermişlerdi¹⁴⁴. Türk ordusunun da Van'da kalışı çok uzun sürmemiş, Ağustos ayı itibariyle yeniden şehri boşaltmak zorunda kalmıştı. Ruslar yanında götürdüğü Ermenilerin tamamı olmasa da bir kısmıyla geri dönmeye başlamış, Van'ın tekrar Nisan 1918'de Türk birlikleri tarafından kesin olarak ele geçirilene kadar bu Ermeniler Van'da kalmaya devam etmişti.

4 Nisan 1918 tarihinde 5. Fırkanın Ernis'e girmesi aynı gün Gevaş (Vastan)'ı ele geçirmesi, Ermeniler arasında panik yaratmıştı. Türk birliklerinin Van'a ilerlemekte olduğunu anlayan Ermeniler, işgal sırasında Van ve çevresinde Müslümanlara yönelik katliamlarının Türkler tarafından intikamının alınacağı korkusuyla İran'a doğru kaçmaya başlamışlardı¹⁴⁵.

Ağustos 1918 tarihi itibariyle Van'da büyük çoğunluğu vilayet ahalisinden olmak üzere ortalama 1400 Ermeni nüfus kalmıştı. Kentte kalan bu Ermeni nüfus üzerinde yapılan tahkikat neticesinde; içlerinde isyanlara katılmış Komitecinin olmadığı tespit edilmekle birlikte¹⁴⁶ miktarı tam olarak tespit edilememiş Sanatkâr ve gemicinin de yer aldığı anlaşılmıştır¹⁴⁷.

Ermeni kadın ve kızların nüfusu ise bu genel Ermeni nüfusunun içinde daha az bir kısmı teşkil etmekteydi. Van merkezi ve civar köylerin dışında diğer kaza ve köylerde Ermeni çocuk ve kadının olmadığı tespit edilmişti. Van merkezinde bulunanlar da zaten birkaç kadın ve çocuktan ibaretti. Bu kalan kadın ve çocuklara ise, valilik tarafından bir heyet gönderilerek buldukları mahallerde kalmak isteyip istemedikleri uygun bir dille sorulmuş, kalmak istediklerini beyan edenlerden imzaları alınmak suretiyle yerlerinde bırakılmıştı. Bu arada kimsesiz Ermeni çocukların durumu da ayrıca değerlendirilmeye tabi tutulmuş ve nihayetinde Valilik tarafından sahip çıkılarak iaşelerinin de askeri hastanece karşılanması

¹⁴⁴ Sakin, **a.g.e.**, s. 283 - 289

¹⁴⁵ Ali İhsan Sâbis, **Harp hatıralarım...** IV.Cilt, s. 206 209

¹⁴⁶ **DH. ŞFR. 589/127**; Van Valisi Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 19 Ağustos 1918 tarihli şifre

¹⁴⁷ **DH. ŞFR. 592/131**; Van Valisi Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 29 Eylül 1918 tarihli şifre

kararlaştırılmıştır¹⁴⁸. Böylece Komiteci Ermenilerin isyanlarıyla mağdur duruma düşen Ermeni kadınları ve çocukları yine Ermenilerin ihanetine maruz kalan Osmanlı Devleti tarafından yüksek seviyede bir insani tavır sergilenerek koruma altına alınmış ve içinde bulunulan müşkil koşullara rağmen ihtiyaçlarının karşılanmasından çekinilmemiştir.

Van vilayeti kurtarıldığı sırada merkezde bulunan bu birkaç kadın ve çocuğun dışında Askeri hastanelerde hasta bakıcı veya çeşitli hizmetlerde görev alan Ermeni kadınları da bulunmaktaydı. Bu tarihlerde bahsi geçen Ermeni kadınları hakkında hükümet tarafından net bir tavır ortaya konulmaması üzerine Vali Haydar Bey Ocak 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifre telgrafta, buldukları hizmetlerde kendi rızalarıyla kalmak isteyen Ermeni kadınlara ikinci bir emre kadar karışılmayacağını beyan etmiştir¹⁴⁹. Ancak memurların ve subayların yanında kalan veya hastanelerde hizmetli olarak kalan bu Ermeni kadınların “Bağımsız Ermeni Hükümeti”nin kurulduğunu haber aldıktan sonra diğer vilayetler (Bitlis, Muş)’den Van’a geldikleri ve fırsat buldukça yeni sorunlar yaratma niyetinde oldukları anlaşıldığından yollar açıldıktan sonra memleketlerine gönderilmeleri kararlaştırılmıştır¹⁵⁰.

3.7.2. Ermenilerin İaşe Durumu

Van şehri Türk orduları tarafından kurtarıldıktan sonra kentte tahmini olarak 1400¹⁵¹ Ermeni nüfus bulunmaktaydı. Ermenilerin kentte yarattığı tahribat nedeniyle ziraat ve ticaret hayatı büyük sekteye uğramıştı. Ermeni komiteciler sadece Müslümanları açlık ve sefaletle mahkum etmemiş ırkdaşlarına da büyük zarar vermişlerdi. Öyle ki kalan 1400 Ermeni nüfus açlık tehlikesi ile karşı karşıya idi. Bu Ermeni nüfusun yardımına yine Türk ordusu yetişmişti. Uzun ve yıpratıcı bir savaş

¹⁴⁸ **DH. ŞFR. 620/67**; Van Valisi Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 24 Şubat 1919 tarihli şifre

¹⁴⁹ **DH. ŞFR. 611/96**; Van Valisi Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 23 Ocak 1919 tarihli şifre

¹⁵⁰ **DH. ŞFR. 619/110**; Van Valisi Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 10 Mart 1919 tarihli şifre

¹⁵¹ Kullandığımız bu belgede Ermeni nüfusun 750 kadar olduğu ifade edilmektedir. Fakat bu tarihlere ilişkin ulaştığımız bilgi ve belgeler o tarihlerde kentte bulunan Ermeni nüfusun 1400’ e yakın bir rakam olduğunu ortaya koymaktadır.

süreci geçirmiş olmasından ötürü elinde yalnızca askerini doyurabilecek kadar erzaka sahip olan Türk ordusu, buna rağmen Ermenilerin iâşe sorumluluğunu üzerine almıştı. Ancak ordunun içinde bulunduğu müşkil durum Ermenilere sağladığı erzak yardımının uzun vadede sürdürmesine engel olmuştu. Nitekim 15 Ekim 1918 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından Van vilayetine gönderilen yazıda, Ermenilerin iâşe ihtiyacının artık ordu komutanlığı tarafından karşılanamayacağı, Ermenilerin erzak ihtiyacının bundan sonra vilayet dâhilindeki İâşe Teşkilatı tarafından karşılanmasının uygun görüldüğü bildirildi¹⁵².

Oysa Vali Haydar Bey henüz Müslümanların iâşe sorununu bile tamamen halledememişti. Müslümanların evlerine dönmeye başlamasının üzerinden uzun bir zaman geçmesine rağmen hala yemeklik tohum ve ziraat temini için bütçeden tahsisat ayrılmasını talep ettiği bir dönemde artık Ermeni nüfusun da iâşe ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü hale gelmişti. Ayrıca Dahiliye Nezaretinin kalan bu Ermeni nüfusun ihtiyaçlarını karşılanmasını istediği İâşe Teşkilatı da, Van'ın uzun süre işgal altında kalmasından dolayı işlerliğini yitirmişti. O nedenle mevzu bahs olan teşkilattan da Ermenilere erzak teminin sağlanması mümkün değildi¹⁵³. Vali Haydar Bey tüm olumsuz koşullara rağmen Ermenileri mağdur bırakmak istemiyordu. Mevcut koşullar altında bir çözüm arayışına giren Vali, son olarak Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, merkezden gelecek ikinci bir emre kadar Ermenilerin yiyecek ihtiyacının köy ambarlarından karşılanacağını beyan etmişti¹⁵⁴. Böylece Ermenilerin iâşe problemi “şimdilik” çözülmüş oluyordu.

3.7.3. Ermenilerin Sevki

Erciş ve Gevaş Türk ordusu tarafından Ermeni asilerin elinden kurtarılınca bu mevkilerdeki Komitecilerin bir kısmı İran'a doğru kaçarken bir kısmı da Kafkasya taraflarına kaçmayı başarmıştı. Kaçma imkânını bulamayan ihtilâlcilerden bazıları

¹⁵² **DH. İ.U.M. 20 – 5/ 2 – 5**, lef 3; Dahiliye Nezareti tarafından Van vilayetine gönderilen 7 Ekim 1918 tarihli yazı; Aynı belge için Bkz. Tuncay Öğün, “İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu...”, s.291 - 292

¹⁵³ **DH. İ.U.M. 20 – 5/ 2 – 5**, lef 1; Dahiliye Nezareti tarafından Van vilayetine gönderilen 15 Ekim 1918 tarihli yazı

¹⁵⁴ **DH. ŞFR. 597/12**; Vali Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Ekim 1918 tarihli şifre

ise adalara sınır olan kıyı kesimlerine sığınmışlardı. Ancak, Ermenilerin kıyı taraflarına dağılmalarının dışında Van'ın dağlık alanlarına da iltica etmiş olabilecekleri ihtimal dahilindeydi. Böyle bir durumda ise, Van'ın hususi durumu da göz önünde bulundurulduğunda büyük tehlike arz etmekteydi. Çünkü, “Batı Ermenistan” olarak tanımladıkları bölgenin merkezi olarak gördükleri Van'ı, geri almak ümidiyle dağlara çekilen bu Komiteciler fırsat bulduklarında şehre inebilir yine Müslüman ahaliye ve güvenlik kuvvetlerine zarar verebilirlerdi¹⁵⁵. Nitekim “6 Kürt, 2 Süvari ve 20 Piyadeden” ibaret olmak üzere asayiş sağlamaya görevli bir kuvvet, Ermeni çetelerinin saldırısına maruz kalmış, aynı çete Kalecik cihetlerinde Jandarma ile çatışmaya girmiş, zayıf olduğunu anladığı anda yine Çarpanak ve Lim adalarına sığınmayı başarmıştı¹⁵⁶.

Diğer taraftan Van'ın merkezinde de çete muharebeleri aralıksız devam etmekteydi. Yalnız Vali Haydar Bey'in maiyetindeki kuvvetlerin yetersizliği bu muharebelerde önemli bir başarı elde edilmesinde büyük engel teşkil ediyordu. Çünkü, Van alındıktan sonra cephede askere ihtiyaç duyan Türk ordusu, asayişinin sağlanması için vilayette ancak bir miktar kuvvet bırakabilmişti. Bu kuvvetler de merkez de değil daha ziyade sınırda bulunmaktaydı. Böylece Vali Haydar Bey'in maiyetinde bu tarihlerde 35 Nizamiye askeri ile 20 jandarmadan başka bir kuvvet kalmamıştı¹⁵⁷. Merkezdeki kuvvet durumunun bu zayıflığı Ermeni çetelerine karşı güçlü bir direncin gösterilmesine engel olduğu gibi çetelerin biraz daha cesaretlenmesini sağlıyordu. Öyle ki merkezde bulunan Hamidiye Karakolu Ermeni çeteleri tarafından birçok defa taarruza maruz kalmış ancak bir süre sonra karakolla yeniden irtibat sağlanabilmişti. Yine aynı tarihlerde isyancıların işgal ettikleri önemli mevkilerden yaptıkları taarruzlar neticesinde Türk kuvvetleri kayıplar vermiş, bu çatışmalar esnasında toplam yirmi kadar şehit ve yaralının olduğu tespit edilmişti¹⁵⁸.

¹⁵⁵ **DH. ŞFR. 582/57**; Vali Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Nisan 1918 tarihli şifre

¹⁵⁶ **DH. ŞFR. 582/81**; Vali Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Nisan 1918 tarihli şifre

¹⁵⁷ **A.g.b.**

¹⁵⁸ **DH. ŞFR. 468/67**; Vali Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Nisan 1918 tarihli şifre

Van'ın diğerk kaza ve nahiyelerinde de benzer hadiselere rastlanmaktaydı. Ermenilerin elinden kurtulmayı başarıp şehre ulaşan Erçek nahiyesi ahalisinden bir Müslümanın ifadesine göre, Müslüman köylerine saldırma cesaretine gösterebilmiş isyancılarla müfrezeler arasında çatışmalar tüm şiddetiyle devam etmekteydi. Çatışmalar sırasında isyancılar tarafından sık sık telgraf telleri kesiliyordu. Bu eylemle isyancılar, özellikle kaza ve köylerin merkezle olan irtibatı kesmeyi ve buralara gönderilecek yardımın ulaşmasını engellemeyi hedefliyordu¹⁵⁹. Nitekim Erçek nahiyesinde bulunan Müslüman köylerine saldırıların başladığı, Muradiye ve Saray kazalarında müfrezeler ile isyancıların çatışma halinde oldukları bilindiği halde buralardaki telgraf tellerinin kesik olmasından dolayı durum hakkında yeterince bilgi alınamıyordu¹⁶⁰. Bu sırada şehirdeki çatışmalar tüm şiddetiyle devam etmesine rağmen henüz yeterli kuvvetin şehre ulaşamaması dolayısıyla kayda değer bir muvaffakiyet elde edilemiyordu.

Ermenilerin isyan provası niteliğindeki bu gelişmelere karşılık acilen tedbirlerin alınması gerekiyordu. Tedbirler alınmadığı takdirde Komiteciler kentte bulunan diğerk yerli Ermenileri de ihtilal hareketlerine ortak edebilir onları silahlandırmaya başlayabilirdi ki bu vaziyet savaş esnasında yaşanan Ermeni hadiselerine benzer trajedilerin yaşanmasına sebep olabilirdi. Bunların ötesinde Van vilayetinin coğrafi konumunun yarattığı hususi durum da ayrıca dikkatli olmayı gerektiriyordu. İran ve Kafkasya yolu üzerinden silah ve cephanelerin Komiteciler tarafından şehre sokulmasıyla yeni ve daha güçlü bir teşkilatlanmanın altyapısı oluşturulabilirdi. Vilayetin içinde bulunduğu bu hassas durum ise Ermenilerin buradaki idareyi yeniden ele alabileceği endişesini doğurmuştu. Van'ı korumakla yükümlü olan kuvvetlerin de ileri harekâta katılmasıyla şehrin Ermeni taarruzlarına karşı korunmasında yetersiz kalınacağı kaygısı, buradaki Ermenilerin daha güvenli olduğu düşünülen iç bölgelere sevk edilmesini zorunlu hale getirmişti.

Ermenilerin sevkiyle ilgili ilk emir Ordu tarafından verildi. Dokuzuncu Ordu Müfettişliği'nden Van Mıntıka Müfettişliğine gönderilen yazıda, Van vilayetinde bulunan Ermenilerin Diyarbakır taraflarına gönderilmeleri tebliğ edildi. Fakat

¹⁵⁹ A.g.b.

¹⁶⁰ A.g.b.

Ermenilerin sevkini başlatma sorumluluğunu tek başına üzerine almak istemeyen Van Valisi Haydar Bey, Dahiliye Nezaretine gönderdiği şifrede “bu babda emri telakki olmadıkça şimdilik Ermenilerin sevkleri cihetine gidilemeyeceği”ni bildirdi¹⁶¹.

Vali Haydar Bey’in Ermenilerin sevk konusunda çekincesini ifade ettiği bu yazıya karşılık Dahiliye Nezareti’nin bu tarihlerde sevk işleminin durdurulması yönünde bir tavır belirlemediği anlaşıldı. Bunun üzerine Van vilayeti dahilinde bulunan Ermenilerin sevk işlemi başlatıldı. Sevkin başlamasıyla birlikte Dahiliye Nezareti’nin hassasiyetle üzerinde durduğu meselelerin başında, Ermeni göç kabilelerinin herhangi bir saldırıya maruz kalmadan yerlerine ulaşmalarının sağlanmasıydı. Nitekim Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbakır ve Van vilayetlerine aynı anda emirler gönderilmeye başlandı. Bu emirlere göre, Ermenilerin göç esnasında aşiret saldırılarına maruz kalamamaları için çok dikkatli olunması ve göç kabilelerinin korunmaları konusuna büyük itina gösterilmesi istendi¹⁶².

17 Ekim 1918 tarihi itibarıyla sanatçı ve gemiciler dışında yani Komitecilik faaliyetlerine iştirak etmemiş Ermeniler, sevk işleminin dışında tutulmak suretiyle kadın, erkek ve çocuktan ibaret olmak üzere toplam 822 Ermeni nüfusun Diyarbakır’a gönderilmek üzere Bitlis’e sevk edildiği Vali Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezareti’ne bildirildi¹⁶³. Fakat Nezâret, sevkin başlamasından kısa bir süre sonra Bitlis’e doğru ilerlemekte olan göç kabileleri hakkında tavır değişikliği göstermeye başlamıştı. Örneğin, Diyarbakır Vilayetine gönderdiği yazıda, “Ermeni göç kabilelerinin buldukları yerlerden daha ilerilere sevk edilmemeleri eğer mümkünse her nerede iseler şimdilik oralara yerleştirilmeleri” istemişti¹⁶⁴. Aynı tarihlerde Bitlis Vilayetine gönderilen yazılarda da benzer ifadeler kullanılarak

¹⁶¹ **DH. ŞFR. 596/126**; Van Valisi haydar Bey tarafından Dahiliye Nezâretine gönderilen 29 Eylül 1918 tarihli şifre

¹⁶² **DH. İ. UM. 20 – 5/ 2 -5, lef 2**; 12 Ekim 1918; **DH. ŞFR. 92/51**; Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından Van Valiliğine gönderilen 5 Ekim 1918 tarihli şifre

¹⁶³ **DH. ŞFR. 598/83**; Van Valisi haydar Bey tarafından Dahiliye Nezâretine gönderilen 17 Ekim 1918 tarihli şifre

¹⁶⁴ **DH. ŞFR. 92/220**; Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbakır Vilayetine gönderilen 22 Ekim 1918 tarihli yazı

oradaki Ermenilerin “vaziyet-i âhireye” göre geri dönüşlerinin sağlanması ve bu işlemde belli bir nizam içinde gerçekleştirilmesi buyrulmuştur¹⁶⁵.

¹⁶⁵ **DH. ŞFR. 92/220**; Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbakır Vilayetine gönderilen 22 Ekim 1918 tarihli yazı

SONUÇ

1877–1878 savaşının Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanmasıyla Rusya, İngiltere'nin izni dâhilinde Yeşilköy'e kadar gelmeyi başarmıştı. Ancak Ruslar buradan asıl hedefi olan İstanbul'a ilerlemeyi planlıyordu. Fakat bu plan, İngilizlerin boğazlardaki milli çıkarlarıyla çakışınca Ruslar Yeşilköy'de Antlaşma masasına oturmak zorunda kalmıştı. Bu tarihi fırsatı en iyi şekilde kullanmak isteyen Ermeni ruhani liderleri ise, Ruslarla irtibata geçmiş, “Bulgarlara tanınan imtiyazların Ermenilere de tanınmasını ve Ermenilerle ilgili bir ıslahat maddesinin konulmasını” talep etmişti. Böylece Yeşilköy'de imzalan Ayastefanos Antlaşmasına Ermenilerle ilgili bir madde konulmuş, bu madde ile, Ermeni adı ilk defa uluslar arası bir antlaşmaya girmişti. Nitekim o güne kadar Osmanlı Hükümetinin imzaladığı hiçbir anlaşmada Ermeni adı yer almazken ilk defa Ayastefanos Antlaşması'nda açıkça Ermenilerden söz edilmişti.

Rusya ise Ayastefanos antlaşmasıyla, Balkanlar ve Doğu Anadolu'ya hâkim oluyordu. Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması'yla sağladığı bu avantaj, İngiltere'yi fazlasıyla telaşlandırdı. Çünkü Rus nüfuzunun Doğuda imtiyazlı duruma gelmesi, İngiltere'nin milli çıkarlarına ters düşüyordu. Nitekim Doğu Anadolu'nun hâkimiyetini ve Ermenilerin koruyuculuğunu Ruslara bırakmak istemeyen İngiltere ve diğer Avrupa devletleri tarafından Ayastefanos Antlaşması'nın tanınmayacağı ilan edildi. Ve Berlin'de yeni bir kongre toplanması için ortak karar alındı. Nihayet 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Rusların, İngilizlerin hayati çıkarlarıyla örtüşmeyen - Osmanlı Devleti'nden elde etmiş oldukları - bir takım imtiyazlar ellerinden alındı. Antlaşmanın 61.maddesiyle de Ermenilerin hamiliği Rusya'dan alınarak Avrupa Devletleri'ne nakledilmiş olundu.

Lakin, Ermeniler Berlin Antlaşmasında alınan bu kararlardan çok da hoşnut kalmamışlardı. Çünkü hem Rusların koruyuculuğunu kaybetmişler hem de hayal ettikleri muhtariyete kavuşamamışlardı. Bundan sonra siyasal teşebbüslerden bir sonuç elde edemeyeceğini düşünen Ermeniler, hedefledikleri “bağımsız Ermenistan” a ancak silahlı mücadele ile ulaşabileceklerine kanaat getirdiler ve Rus

kışkırtmalarının da etkisiyle çeteler ve örgütler kurmaya başladılar. Sonunda bu, bir Ermeni çete hareketinin doğmasına neden oldu.

II. Meşrutiyetin ilanına kadar Ermenilerin bu provakatif eylemleri artarak devam etmişti. Ancak II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte İttihat ve Terakki liderleri farklı ırk ve mezhepten olan vatandaşlarını bir arada yaşatma arzusuyla, Ermenilerle ortak bir zeminde anlaşmaya çalıştı. Taşnak komitesine bir takım teklifler yaptı. Bu tekliflere göre, Osmanlı topraklarında yaşayan farklı ırkların menfaatleri dikkate alınacak fakat bu menfaatler ortak vatanının çıkarları ile uyumlu olacaktı. Bu uyum kapsamında, bir iyi niyet gösterisi olarak bazı Taşnak mensuplarına, “siyasi cinayet ve diğer suçların affı hakkındaki kanuna dayanılarak” Türkiye’ye dönme izni verildi. Fakat Ermeniler bu iyi niyete aynı duyarlılıkta karşılık vermediler ve meşrutiyet dönemi boyunca merkezi yapılarını güçlendirme, silah depolarının oluşturulması ve halkın silahlaması gibi faaliyetlerde bulunmaktan vazgeçmediler. Siyasi müdahale ile serbest kalan İhtilalci örgütün elebaşları, bu bölücü propagandalarını uygulayacakları yerlerden biri olarak Van’ı tercih ettiler. Bu tercihte Van’daki Ermeni nüfusun diğer doğu vilayetlerine göre biraz daha fazla olmasının etkisi olduğu kadar uzun süredir okullar, misyonerler ve konsolosluklar aracılığıyla yörede Ermeni gençleri üzerinde ihtilal ruhunun uyandırılmış olmasının da önemi büyüktü. Ayrıca Van’ın Rus işgali altında olan İran sınırında olması nedeniyle Ruslar tarafından insan gücü ve silah takviyesinin daha rahat yapılabileceği düşüncesi de bu tercihte etkili olan durumlardan biriydi. Nitekim Osmanlı Hükümeti’nin, seferberlik ilanına kadar Ermeni elebaşları Van’ın kaza ve köylerinde teşkilatlanmalarını gizlice sürdürdüler. Hükümetin büyük harbe dâhil olacağı kesinleştikten sonra ise Erzurum’da kalabalık bir Ermeni delegasyon grubunun iştirakiyle gerçekleştirilen 8. kongrelerinde, Osmanlı Devleti’ne karşı savaş sırasında izleyecekleri yol haritalarını belirlediler. Savaş başladığında da Ruslar ve Ermeniler arasında, üzerinde daha önceden mutabakata varılmış bir pazarlık devreye sokuldu. Bu pazarlığa göre, Ermenilerin Anadolu’nun muhtelif yerlerinde yaratacakları çatışma, kaos ve isyanlar neticesinde Doğu Anadolu’nun işgali sağlanacaktı. Bu suretle Rusya, Akdeniz ve İran körfezine ulaşacağı stratejik bir üsse sahip olmuş olacak bunun karşılığında da Anadolu’da işgal edilen yerler Ermenilere tahsis edilerek bir “Ermeni yurdu”na dönüştürülecekti.

Rusya başta olmak üzere Avrupa Devletleri tarafından 29 Ekim 1914'te Osmanlı Devletine karşı yapılan savaş ilanı, mevzu bahis olan planın uygulamaya konmasında dönüm noktası oldu.

Doğu Anadolu'nun işgalinin sağlanması karşılığında "bağımsız Ermeni yurdu"nu vaat eden Rusya'nın tahrik ve desteğiyle Ermeni komiteciler, Van'ın köylerine kadar ulaşmayı başarmışlardı. Ermeni köylerine nüfuz eden bu komiteciler, her köye nüfus sayısına ve maddi gelirine göre silah dağıtımını yapıyorlardı. Silah almaktan ve vergi vermekten kaçınan Ermenilere de bazı yaptırımlar uyguluyorlar, cezalar veriyorlardı. Böylece Müslümanlarla huzur içinde yaşayan ve onlarla yıllarca birçok kültürel paylaşımda bulunmuş olan yerli Ermenileri de ayrılıkçı hareketlerine ortak etmeye çalışıyorlardı.

1908'den beri kaza ve köylerdeki teşkilatlanmalarını tamamlayan, silah ve cephaneye tedarikini sağlayan komiteciler, Birinci Dünya Savaşının patlak vermesiyle fiili hareketlerini başlatmışlar Van vilayetinin muhtelif yerlerinde eş zamanlı olarak isyan hareketlerini organize etmişlerdi. Hayalini kurdukları "Ermeni yurdu"nun birinci koşulu olan; doğu vilayetlerinde nüfus çoğunluğunu sağlayabilmek için planlı ve programlı olarak başlattıkları isyanlarla, Müslüman ahaliyi evlerinden yurtlarından uzaklaştırmak gayesiyle her türlü yolu deniyorlardı. Fakat bu Ermeni saldırılarına karşı Müslümanların kendilerini korumaları mümkün olamıyordu. Seferberlik ilanı nedeniyle vilayet dâhilinde eli silah tutan Müslüman erkeklerin büyük bölümü cephede idi. Hatta doğu cephesinde ihtiyaç hâsıl olması dolayısıyla Van'da bulunan Kolordu da cepheye sevk edilmişti. Yapacak çok fazla şeyi kalmayan Vali Cevdet Bey, isyanlar sırasında Ermenilere karşı şehri korumak amacıyla, arta kalan yaşlı ve çocuk nüfusla küçük ihtiyat birlikleri oluşturmaya çalıştı. Fakat bu zayıf ve küçük kuvvetle, çevre il ve köylerden sürekli takviye alan Ermeni çetelerine karşı başarılı olmak nerdeyse imkânsızdı. Müslümanların içinde bulunduğu mağduriyetten yararlanan Ermeni çeteler savunmasız kadınları, çocukları ve yaşlıları katletmişler, Müslümanlara ait mahallelerde bulunan ev, dükkan ve çeşitli binaları yakıp yıkmışlardı. Müslüman ahalinin can ve mal güvenliğini daha fazla sağlayamayacağına kanaat getiren Van valisi Cevdet Bey, 14 Mayıs'ta Van'ı boşaltma kararı aldı. Ve bu kararın ardından Van'dan yaklaşık 130.000 Müslüman iç

bölgelere göç etmek zorunda kaldı. Hicret etmek zorunda kalan bu Müslümanların çoğu ya Ermeniler tarafından yollarda katledildi ya da hastalığa ve açlığa yenik düşerek hayatlarını kaybettiler. Van'ın 16 Mayıs'ta işgal edilmesi nedeniyle hicret etmeyi başaramayan Müslümanlar da Ermeni çetelerinin gazabından kurtulamamışlardı. İşgalden sonra Ermeni çetelerine, Rusların yanlarında getirdikleri Ermeni gönüllü birliklerinin de katılmasıyla, Van'da bulunan Müslüman kadın ve kızlarının ırzına geçilmiş, hamile kadınların karınları süngü ile yarılmış, yaşlı ve çocuklar üzerinde insanlık dışı işkenceler uygulanmıştı.

Van'da Ermenilerin bu terör eylemlerinin kontrol altına alınamaması ve tehlikenin giderek büyümesi endişesi, Ermenilere karşı daha ciddi ve kesin tedbirler alınmasını zaruri hale getirmişti. Hem cephe hem de cephe gerisini emniyet altına almak amacıyla casusluk ve hıyanetleri hissedilen yerlerdeki Ermenilerin tek veya toplu olarak yine Osmanlı sınırları içinde yer alan güney bölgelerine sevk ve iskân ettirilmeleri kararlaştırıldı. Bu karar kapsamında; 27 Mayıs 1915 tarihinde “vakti seferde icraât-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkat” yürürlüğe girdi. “Geçici Sevk ve İskân” kanununun yürürlüğe girmesiyle başlayan Ermenilerin zorunlu göçünün, belirli bir düzen ve güvenlik içinde gerçekleşmesi için Hükümet büyük bir özen göstererek mevcut savaş koşullarına rağmen gereken tüm önlemleri almaya çalıştı. Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlamaya yönelik çeşitli talimâtnâmeler hazırlamış, mahalli hükümetler sevk ve iskân işinin nasıl yapılacağı konusunda birbiri ardına gönderilen şifre telgraflar ve yeni talimâtnâmeler ile bilgilendirilmeye çalışılmıştı.

Ermenilerin sevk kararı Van'da çıkan Ermeni isyanlarına istinaden alınmasına rağmen, Van'ın 17 Mayıs tarihinde (yani geçici sevk ve iskân kanununun ilanından 10 gün önce) Rus ve Ermeni kuvvetleri tarafından işgal edilmesi dolayısıyla Van vilayetinden işgal süresince Ermeni sevki mümkün olamamıştı. Sevk edilemediği için Van'da kalan bu Ermeni çeteleri ve gönüllü birlikleri, Van işgal altında kaldığı sürece, hicret edemeyen ya da evini yurdunu bırakmak istemeyen savunmasız Müslüman ahali üzerinde tarihte eşine az rastlanır türde işkenceler gerçekleştirmek suretiyle tam bir soykırım uygulamışlardı.

1917 yılı Rusya’da yaşanan siyasi gelişmeler doğu cephesinin de durumunu belirlemişti. Mart ihtilali bir taraftan Çarlığın çöküşüne sebep olurken diğer taraftan doğu cephesinde Rus ordusunda da dağılmasına zemin hazırlamıştı. Fakat bu seferde Rus askerlerinden boşalan yerleri yine Rusların silahlandığı ve organize ettiği Ermeni birlikleri doldurmaya başlamıştı. Rus ordusu ile işbirliği yapan bu Ermeni birlikleri silahsız ve savunmasız Müslüman halk üzerinde ikinci büyük katliamlarına başlamışlardı. Bu nedenle Müslümanların Ermeni çetelerinin elinde yok olmasından büyük endişe duyan Enver Paşa, Rus Generali nezdinde gerekli girişimlerde bulunması için Vehip Paşa’yı görevlendirdi. Vehip Paşa, Rus Generaline gönderdiği telgraflarda Ermeni katliamının bir an evvel durdurulmasını istedi. Ancak Ermenilerin Müslüman ahaliye uyguladığı soykırım hareketlerinde bir değişiklik olmadığını gören Türk ordusu, 12 Şubat 1918 tarihinde başlattığı doğu harekâtı kapsamında 6 Nisan 1918’te Van’a girmeyi başardı.

Türk birlikleri Van’a ayak bastığında Ermeni katliamının izleri de çok net bir şekilde görülmeye başlanmıştı. Etrafta türlü işkencelere maruz kalan Müslüman cesetleri, Ermenilerin kaçarken ateşe verdiği Müslüman mahallerinden yükselen dumanlar ve yıkılan haneleriyle tam bir harabeye dönmüş şehir manzarası, görenleri dehşete düşürmüştü. İşgalin bilançosu çok ağırdı. Takriben 30. 000 Müslüman Ermeniler tarafından şehit edilmiş, şehirde yer alan camiler, medreseler, hanlar ve çarşılar tahrip edilmiş, isyanlar başlamadan önce Müslümanlara ait 3400 olan haneden toplam geriye sadece üç hane kalmıştı. Bu nedenle 1915’te işgal nedeniyle yerlerini terk etmek zorunda kalan Müslümanlar tekrar dönmeye başladıklarında “eski şehir” olarak anılan bu bölgede yeniden yerleşme imkânı bulamamışlardı. Ermeni hadiselerinin mağduru olan bu Müslümanlar, ilk olarak kendi imkânlarıyla başlattıkları ve daha sonra hükümetin kendilerine sağladığı maddi destekle barınaklar inşa ederek bugünkü Van şehrini yeniden imar etmeye çalışmışlardı. Böylece idari, ticari ve kültürel bakımdan gelişmiş bir şehir durumunda olan Van şehri, Ermeni komitecileri tarafından çıkartılan isyanlar neticesinde iktisadi ve sosyo – kültürel açıdan büyük zarar görmüştü.

Sonuç olarak, başta Rusya olmak üzere emperyalist güçlerin tahrik ve teşvikiyle isyanları başlatan Ermeni komiteciler, Van’da karşılıklı saygı ve anlayış

çerçevesinde seyreden Türk-Ermeni ilişkilerini geri dönüşü mümkün olmayan bir husumet sürecine sokmakla kalmadılar hayalperest ve romantik görüşlerine yerli Ermenileri de ortak ederek yerlerinden yurtlarından ayrılmak zorunda bırakmışlar, dünyanın çeşitli yerlerine dağılmalarına sebep olmuşlardı. Vanlı Müslümanlar ise Ermeni komiteleri yüzünden binlerce vatan evladını cephelerde, çete muharebelerinde ve göç yollarında şehit vermek zorunda kalmıştı.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

I.1. YAYINLANMAMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

- BOA. DH. ŞFR.** : Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi
- BOA. DH. SYS.** : Dahiliye Nezâreti Siyasi Kısım
- BOA, HR. SYS** : Dahiliye Nezâreti Hariciye Siyasi
- DH. EUM. 2.Şb.** : Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 2. Şube
- DH. EUM. 4.Şb.** : Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 4.Şube
- DH. EUM. 6. Şb.** : Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 6.Şube
- DH. EUM. EMN.** : Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi
- DH. İ. UM.** : Dahiliye Nezâreti İdare – i Umumiyye
- DH. KMS.** : Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus
- BOA, DH, KLH.** : Dahiliye Nezâreti Kalem – i Hususi
- MV.** : Meclis – i Vükelâ

I.2. YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914 – 1918, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919),
Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
Yayımları, Ankara 2001.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları (1909–1916), Cilt IV., Başbakanlık
Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları,
Ankara 2009.

Osmanlı Belgelerinde Osmanlı–Rus İlişkileri (1907–1923), Cilt III,
Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
Yayımları, Ankara 2006.

II. RESMİ YAYINLAR

**Dahiliye Nezareti Sicil–i Nüfus İdare–i Umumiyesi Müdiriyeti, Memalik–
i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatiki**, İstanbul 1330

Van Vilayet Salnamesi (Van İl Yıllığı) 1315 (1899), Van Belediye
Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları No:1, Ankara 1995

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3 Ordu harekâtı,
Cilt II, Birinci kitap, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.

III. SÜRELİ YAYINLAR

III.1. Dergiler

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi

Ermeni Araştırmaları

Kafkas Araştırmaları

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Türk Yurdu

Yeni Türkiye Dergisi

IV. HATIRALAR

Ahmet Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi** (Türkçesi Cengiz Aydın), Bilge Kültür Sanat yayınları, İstanbul 2001.

Ayvarov, **Osmanlı–Rus ve İran Savaşlarında Kürtler (1801 – 1900)**, (Çev. Muhammed (Hoko), Varlı (Xanî), Sipan Yayıncılık, İstanbul 1995.

Sâbis, Ali ihsan, **Harp hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, III. Cilt, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.

-----, **Harp hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, IV. Cilt, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.

Kaçaznuni, Ovanes, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor**, (Çev. Arif Acaloğlu), Kaynak yayınları, İstanbul 2008.

Rusya'nın Van ve Erzurum'daki Başkonsolosu Mayevski'nin Hatıraları, (Çev. Enver Uzun), Türk Ocakları Trabzon Şubesi yayınları; 10, Trabzon 2001.

V. İNCELEME ESERLER

Abdulla, Nejat, **İmparatorluk, Sınır ve Aşiret**, avesta Kültür Araştırmaları Yayınları, İstanbul 2009.

Ahmed, K. Mazhar, **1. Dünya Savaşında Kürdistan**, Doz Basım – Yayın, İstanbul 1996.

Akçora, Ergünöz, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896- 1916)**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı yayınları, İstanbul 2007.

Altınok, Salih, **19. ve 20. Başlarında Ermeni Sorunu**, Bizbize Basını–Yayın, Ankara 2007.

Arı, Kemal, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.

Arslan, Ali, **Kutsal Ermeni Papalığı, Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar**, Truva Yayınları, İstanbul 2005.

Atnur, İbrahim Ethem, **Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915 – 1923)**, Babil Yayıncılık, Ankara 2005.

Aydoğan, Erdal, **İttihat – Terakki'nin Doğu politikası (1908-1918)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

Aysan, E., **Büyük Harpte İran Cephesi**, III. Cilt, İstanbul Askeri Matbaa, İstanbul 1938.

Bakar, Bülent, **Ermeni Tehciri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009.

Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul 2010

Balcı, Ramazan, **Osmanlı'nın Doğu Siyaseti**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2010.

Bardakçı, Murat: **Talât Paşa'nın Evrak – ı Metrûkesi**, Everest Yayınları, İstanbul 2008.

Başbuğ, Hayri, **Kürttürkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984.

Belen, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri**, Cilt II, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1964.

-----, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1917 Yılı Hareketleri**, Cilt IV, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1964.

-----, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1918 Yılı Hareketleri**, Cilt V, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1964.

Burinessen, Martin Van, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, (Çv. Nevzat Kıracı–Bülent Peker – Leyla Keskiner – Halil Turansal – Selda Somuncuoğlu – Levent Kafadar), İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Çakmak, Fevzi **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi–1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar**, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Çay, Abdulhalûk M., **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Ofset Basım–Yayın, Ankara 2008.

Çaycı, Abdurrahman, **Türk–Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

Çelik, Hüseyin, **Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi yayınları; 11

Demiroğlu, Faiz, **Van'da Ermeni Mezalimi (1895 – 1920)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.

Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, (Hazırlayan Mehmet Kanar,), DER Yayınları, İstanbul 2001.

Ermeni ve Rus mezalimi: 1914-1916: tanık ifadeleri, Ankara : Azerbaycan Kültür Derneği, 1996. 195 s. : res., hrt. -- (Azerbaycan Kültür Derneği yayınları; 47)

Gedik, İlhan vdl., **Yakın Dönem Ermeni Hadiselerinde Van**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1993.

Güllü, Ramazan Erhan, **Antep Ermenileri (Sosyal – Siyasi – Kültürel Hayatı)**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Gürün, Kâmuran, **Ermeni Dosyası**, Türk tarih Kurumu yayınları VII. Dizi – Sa. 79, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

Halaçoğlu, Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler(1914 – 1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

İlter, Erdal, **Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890–1923)**, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995.

-----, **Armenian and Russian Oppressions (1914–1916), (Testimonies of Witnesses)**, KOSAV Yayınları, Ankara 1999.

Kaçaznuni, Ovanes, **Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)**, (Çev. Arif Acaloğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.

Karacakaya, Recep, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi 1908–1923**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2005.

Karacakaya, Recep, **Kaynaklı ermeni Meselesi Kronolojisi (1878–1923)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 52, İstanbul 2001.

Kaya, Erol, **Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Türk Mültecileri**, Ebabil yayınları, Ankara 2007.

Kılıç, Davut, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

Kieser, Hans Lukas, **Iskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet**, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Kutlay, Naci, **İttihat Terakki ve Kürtler**, Fırat Yayınları, Ankara 1992.

L. M. Bolhovitinov, **11 Aralık 1915 Tarihli Resmi Ermeni Raporu**, (Hazırlayan Mehmet Perinçek), Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2009.

McCarthy, Justin, **Ölüm ve Sürgün "Death and Exile"**, (Çev. Bilge Umar), İnkılab Yayınları, İstanbul 1998.

McCarthy vdl., **The Armenian Rebillion at Van**, Utah Series in Turkish and Islamic Staudies, The University of Utah Press Salt Lake City, 2006.

Öke, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu 1914 - 1923**, Aydınlar Ocağı Yayınları, Ankara 1991.

Özcan, Hekimoğlu Süleyman, **Kürt Tarihi Aşiretler ve İsyanlar**, akiskitap Yayınları, İstanbul 2009.

Özdemir, Hikmet vdl., **Ermeniler: Sürgün ve Göç, Türk tarih Kurumu, Ankara 2005**

Rişvanoğlu, Mahmut, **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1975.

Sakarya, İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarihi, Ankara 1984.

Sakin, Orhan, **Ermeni İsyan Günlüğü 1915**, Ekim Yayınları, İstanbul 2007.

Saray, Mehmet, **Türk – İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

Süslü, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları

Süslü, Azmi, **Makaleler, Bildiriler, Elektronik Yayınlar**, Cilt II., (Hazırlayanlar Prof. Dr. Semih Yalçın, Yrd. Doç. Dr. Mustafa Ekincikli), Berikan Yayınları, Ankara 2006.

Sasuni, Garo, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, MED Yayınları, İstanbul 1992.

Şimşir, Bilal, **Ermeni Meselesi 1774-2005**, Bilgi Yayınları, Ankara 2009.

Taşkıran, Cemalettin, **Van'da Ermeni Devleti Denemesi-Belgelerle-**, Platin Yayınları, Ankara 2006.

Türkdoğan, Berna, **1915'ten Günümüze Tehcir (Türkler ve Ermeniler)**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

Ulu, Cafer, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009.

Vernadsky, George, **Rusya Tarihi**, (Çv. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Yaman, Abdullah, **Ermeni meselesi ve Türkiye**, Otağ Yayınevi, Otağ yayınları, İstanbul 1973.

Yavi, Ersal, **1856 – 1923 Emperyalizm Kışkacında Türkler Ermeniler Kürtler**, 6. Baskı, Yazıcı Yayınevi, İstanbul 2005.

Yıldırım, Hüsamettin, **Rus – Türk – Ermeni Münasebetleri (1914 -1918)**, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 6, Kök Yayınları, Ankara 1990.

VI. MAKALELER

Ağaoğlu, Sami, “Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip edilmesinde Ermenilerin Rolü”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 35, Erzurum 2007

Akçora, Ergünöz, “Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslar arası Sempozyumu**, Ankara 1990

Arslan, Ali, “Rusların Güney Kafkasya’da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katogigosluğu’nun Rolü”, **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul 1996

....., “Eçmiyazın Ermeni Katogigosluğu’nun Osmanlı Denetiminde ve Rus Kontrolündeki Statüsü”, **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul 1996

....., “Eçmiyazi Katogigosluğun’da Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü”, **Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 24-25 Mayıs 2001 Bildiriler, İstanbul 2001, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları

....., “II. Meşrutiyet Devrinde Eçmiyazın Katogigosluğu’nun Etkisini Kırmaya Yönelik Çalışmalar” **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, 2.Cilt, ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2007

Aydoğan, Erdal, “1920’lere kadar Türk Siyasi Hayatında Kürt Aşiretleri-Ermeni İlişkilerine Bakış ve Bazı Önemli Meseleler”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, I. Cilt, Ankara 2007

Bal, Halil, “Brest – Litovsk Antlaşması’ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”,
Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, S. 5, Yıl 3/2004

Beyoğlu, Süleyman, “Müslüman Ermeniler”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, II.Cilt, Ankara 2007

-----, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Nüfusu”;
ermenisorumu.gen.tr

-----, “Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı’nda Arap Tehciri”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı 11, Güz, İstanbul 2004

-----, “1915 Ermeni Tehciri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”
Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, (Yayına hazırlayan Erhan Afyoncu), İstanbul 2000, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları

Bilgi, Nejdet, “Ermeni Soykırım İddiaları ve Zorunlu Göç Kararı”, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (Yayına hazırlayan Erhan Afyoncu), İstanbul 2000, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları

Bostan, Hanefi, “I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler”, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (Yayına Hazırlayan Erhan Afyoncu), İstanbul 2000, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları

Budak, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni Çetelerinin Müslüman Kırımları”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** (Editörler Yrd. Doç Dr. Bülent Bakar, Prof. Dr. Necdet Öztürk, Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu), İstanbul 2007

Çalık, Ramazan, “Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, C.I, Ankara 2003

Çelik, Hüseyin, “1915 Görgü Tanıklarınca Van ve Çevresinde Ermeni Olayları”, **Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Ermeniler** (Editör Türkkaya Ataöv) Ankara 2002, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları

Çevik, Mehmet, “1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri”, **Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990

Duman, Sabit , “Tehcir Sırasında Doğu Anadolu”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, I. Cilt, Ankara 2007

Eraslan, Cezmi, “II. Meşrutiyet'ten Tehcire Osmanlı Devletinin Ermenilere Yönelik Politikaları”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, I.Cilt Ankara 2007,

-----, “Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Problemler” **Kafkas Araştırmaları II**, İstanbul 1996,

Erim, Nihat, “Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları”, <http://auhf.ankara.edu.tr>, Erişim tarihi 2.11.2010

Erşan, Mesut, “Kafkasya'da Son Türk zaferleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, S. 13, Yeni Türkiye Yayınları

Gazioğlu, Celal, “Van–Erciş Çavuşoğlu Samanlığı Toplu Mezar Kazısı”, **Efsaneler ve Gerçekler: Türk –Ermeni İlişkileri**, (Hazırlayan Prof. Dr. Azmi Süslü, Doç Dr. Hüsamettin Yıldırım, N. Birgül Gündüz), Ankara 2000

Gül, Mustafa, “Van’da II. Ermeni İsyanı”, **Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990

İsrafil Kutcephe, Suat Akgül, “Rusya’nın I. Dünya Savaşı Öncesinde Kürt aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi)**, Ankara 1995

Kantarcı, Şenol, “Van’da Ermeni İsyanı (1896–1915)”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 5, C. I, Bahar 2002

-----, “Sevk ve İskân Kararına Giden Yolda Oldukça Önemli bir Olay; II. Van İsyanı”, **Türk – Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2006

Kılıç, Davut, “1915’te Tehcir Edilmeyen Ermeniler”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, II. Cilt, Ankara 2003

-----, “1915’te Sevk ve İskân Edilmeyen Ermeniler”; <http://www.ermenisorunu.gen.tr>, Erişim Tarihi 30.3.2010

Konukçu, Enver, “Van’ın Ruslar Tarafından İşgali”, **Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1990

Kundakçı, Hasan, “Yer Değiştirme, Sevk ve İskân Kanunu (Tehcir) Nedenleri ve Uygulaması”, **Türk – Ermeni İlişkilerinin Gelişimi Ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2006

Küçük, Cevdet, “ Van’daki Ermeni İsyancıları”, **Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990

Kürkçüoğlu, Erol, “1918 Yılında Sovyet Rusya’nın Ermeni Politikası”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı 38, Yıl 7, Ankara, Mart–Nisan 2001

Mccarthy, Justin, “Ermeni İsyancıları ve Osmanlılar”, Ermeni Araştırmaları, Sayı 16-17, Kış 2004 - İlkbahar 2005; <http://www.eraren.org>; Erişim Tarihi 07.03.2010

Oktay, Hasan, “Taşnak Partisi Van Şubesinin 5. Kongresi (Vasपुरagan (Van) Ermeni İhtilal Komitesi Meclis-i Meşveretinin Müzakerat Fezlekesi)”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı 38, Yıl 7, Mart Nisan 2001

-----, “Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü (1896–1915)”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 5, Bahar 2002

Öğün, Tuncay, “İnsan hakları ve Ermeni Sorunu–İttihat Terakkiden Kurtuluş Savaşı’na adlı eserin iddiaları Hakkında Bazı Tenkitler”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 4**, İstanbul 2001

-----, “Van’da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, **Türk Kültürü**, S. 462, Yıl XXXIX, Ekim 2001

Özdemir, Hikmet, “Seferberlik İlanından Rus İşgaline Kadar Ermeni Milislerle Çatışmalar”, **Türk–Ermeni İlişkilerinin Gelişimi Ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2006

Sarıay, Yusuf, “24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul’da Tutuklanan Ermeni Komitecileri”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** (Ed. Yrd. Doç. Dr.Bülent bakar, Prof. Dr. Necdet Öztürk, Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu), İstanbul 2007

Sonyel, Salahi, “Türkiye’nin AB Üyeliği, İngiliz Gizli Belgelerinde I. Dünya Savaşı Döneminde Türk–Ermeni İlişkileri”, **Türk–Ermeni İlişkilerinin Gelişimi Ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2006

Süslü, Azmi, “Van–Zeve’deki Türk Katliamı”, **Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990

Toksoy, Nurcan (Yavuz), “Türk Ermeni İlişkileri (1914–1918)”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, II. Cilt, Anlara 2003

Ünal, Fatih, “II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006; <http://www.eraren.org>, Erişim Tarihi 24.10.2010

-----, “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devletine Karşı Kullanma Çabaları”, **Türk Yurdu**, 7. Devre, C. 28, S. 254, Ekim 2008

-----, “Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 44, İstanbul 2008

Yıldırım, Hüsamettin, “Rusların Van Üzerindeki Emelleri”, **Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990

VII. TEZLER

Coşkun, Atılgan, **Büyük Devletlerin Doğu Anadolu Politikası ve Aşiret Hafif Süvari Alayları**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Van 2003

Dündar, Safiye, **Türkiye’de Kürt Sorunu ve Azınlıklar Tartışmaları**, Gazi Üniversitesi Yüksek Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2006,

Koparan, Necdet, Türk Jandarma Teşkilâtı (1908–1923), Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2007

Parlak, Mehmet Şefik, Türk–Rus–Ermeni İlişkilerinde Ermeni Gönüllü Birlikleri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Van 2004

Pazarbaşı, Adem, Birinci Dünya Savaşı'nın 1917 Yılı, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya 2008

Ünal, Fatih, Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışı (II. Meşrutiyet Dönemi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 1995

VIII. İNTERNET

www.eraren.org

www.ermenisorunu.gen.tr

www.ankara.edu.tr

EKLER

EK:1

Van Haritası

Dâhiliye Nezâreti'ne
Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti

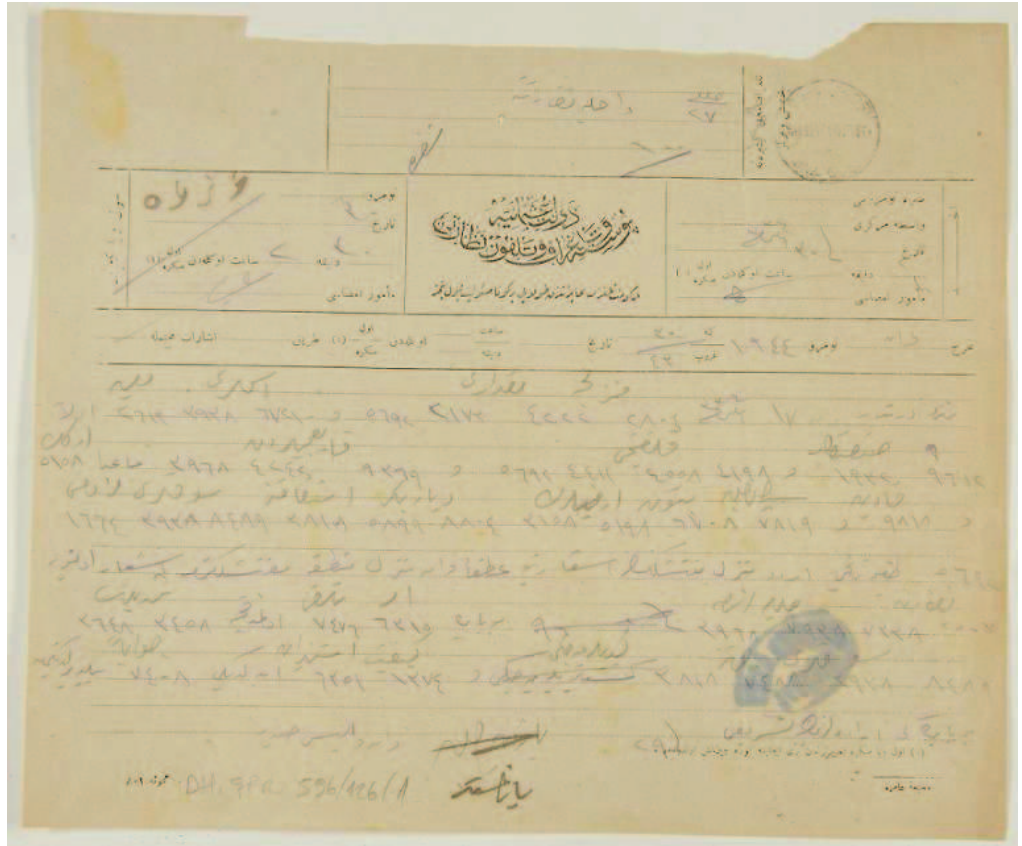
25 Nisan 1334

16 Nisan 334 tarihi ve 13068 numarolu tezkîreye zeyldir. Dûçâr-ı istilâ olan vilâyâttan Van vilayeti ile Süleymaniye sancağının da tamamen istirdâd edilmiş olduğu beyânıyla tezkire-i hulûsori terkîm olunur.

İdâre-i Umûmiye Vilâyât Müdîri Lütî Bey Efendiye Me'mûrîn müdîri Şerif Bey'e

16 Nisan 334 tarihli ve 13568 numarolu tezkereye zeyldir Dûçâr-ı istilâ olan vilâyâttan Van vilâyeti ile Süleymaniye sancağı da tamamen tahlîs ve istirdâd edilmiş olmağla beyân-ı ma'lûmât zımında işbu tezkere-i me'mûrîn-i müdürriyyet-i aliyyesine tevdî' kılındı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiyye 20 – 18/12 – 40

EK:3

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi, 596/126

Dâhiliye Nezâreti'ne

30 Eylül 1334

Menzilce mikdârı ve isimleri mu'ayyen olan ve sanatkâr, kalafatçı ve kayıkçılardan mâ'adâ erkek, kadın ve çocuk bütün Ermenilerin Diyarbakır istikâmetine sevkleri lüzûmu 9. Ordu Menzil Müfettişliği'nin işârına atfen Van Menzil Mıntıka Müfettişliği'nden işâr olunub Nezâret-i Celîlerinden bu bâbda emir telakkî olunmadıkça şimdilik sevkleri cihetine gidilemeyeceği ve keyfiyet istihzân edildiği cevâben bildirildiğinden bu bâbdaki irâdelerinin tesrîfi

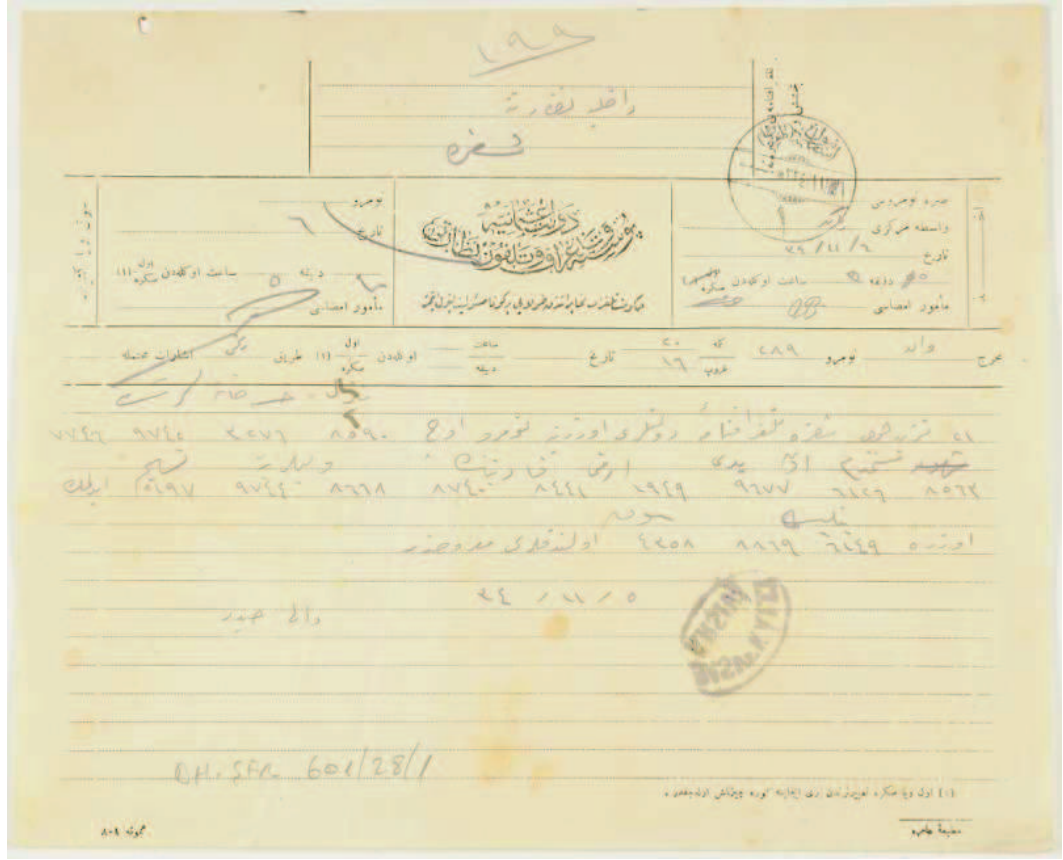
Fi 29

Yazılmıştır

Van Valisi

Haydar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemî, 596/126

EK:4

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi, 601/28
Dâhiliye Nezâreti'ne

6 Teşrîn-i Sâni 1334

21 Teşrîn-i Evvel şifre telgrafnâme-i devletleri üzerine numero üç. Menzil Hastahânelerde müstâhdem 17 Ermeni kadının velîlerine teslim üzere Bitlis'e sevk olundukları ma'rûzdur.

Vali
Haydar

تذکره اضافی

۱۲۴-۳۳۳۳

عربی	نومردی	کلیسی	تاریخی	تذکره	تاریخ	انباری عمل	اسما
وادی	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶

مطابق شماره

DH-SFR 611/96/1

تذکره اضافی

۱۲۴-۳۳۳۳

عربی	نومردی	کلیسی	تاریخی	تذکره	تاریخ	انباری عمل	اسما
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶
۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	۲۵۶	مکتوب تفریق عیارانیدن طرلابی برکوتا	۱۷۸۹	کشیده	۲۵۶

مطابق شماره

DH-SFR 611/96/2

EK:6

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi, 611/96

Dâhiliye Nezâreti'ne

23.1. 1335

22 Kânûn-ı Sâni 35. Bu vilâyette mevkûf Ermeni yoktur.

Askerî hastahânelerde kadınların serbest bırakılmaları için evvelce îfâ-yı teblîgat edilmiş ve hıdmetlerinde devam etmek isteyenler kalmış idi. Bu emr ü icrâ'ları üzerine îfâ-yı tebligat edildi. Eşhâs nezdinde bulunan kadınlar hakkında da emr-i nezâret-penâhîleri icrâ' edilecek. Buldukları hıdmetlerde bi'r-rızâ kalmak isteyenler 3 Teşrîn-i Sâni 34 emirlerine tevkîfen îfâ edilecektir.

Vali

Haydar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi, 611/96